

**ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

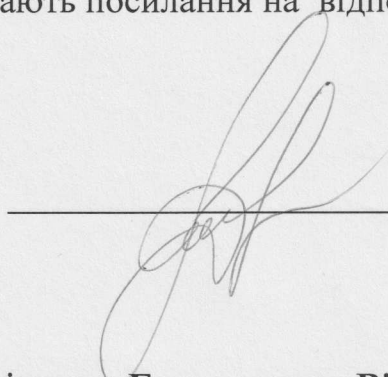
ДМИТРИЄВА МАРІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 340.11:340.13(477:100)(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ:
ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

М.М. Дмитрієва

Науковий керівник – **Городовенко Віктор Валентинович**,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України

Запоріжжя – 2024

АНОТАЦІЯ

Дмитрієва М. М. Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2024.

У дисертації здійснено комплексне дослідження реалізації принципу правової визначеності крізь призму вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Доведено, що формування принципу правової визначеності відбувалося упродовж тривалого часу шляхом генези загальних уявлень про стабільність і передбачуваність норм права до поняття, а згодом і принципу правової визначеності та іманентно пов'язано з розвитком права як системного явища (онтологічний аспект), процесами його пізнання (гносеологічний аспект), усвідомленням його цінності для людини, суспільства, держави (антропологічний і аксіологічний аспекти). На підставі аналізу й узагальнення джерел права, поглядів вітчизняних і зарубіжних учених запропоновано умовну періодизацію генези уявлень про правову визначеність, виокремлено й охарактеризовано вісім основних етапів. Систематизовано сучасні наукові джерела вітчизняних і зарубіжних учених, виокремлено основні напрями й аспекти дослідження принципу правової визначеності в сучасній юридичній науці. Доведено існування тенденцій активізації загальнотеоретичного й галузевого дослідження принципу правової визначеності як нагальної потреби поєднання стабільності й динамізму правового регулювання в умовах зростання невизначеності у всіх сферах суспільства.

Виявлено характерні ознаки правової визначеності та запропоновано авторське тлумачення поняття правової визначеності як якісної характеристики права, що відображає правову передбачуваність і прогнозованість для людини, суспільства, держави; оптимальне врегулювання суспільних відносин, що поєднує

правову стабільність і правовий розвиток; забезпечується обмеженням дискреційних повноважень та дотриманням сукупності змістовних і процедурних вимог до формулювання, викладу, реалізації й застосування норм права, які в своїй взаємодоповнюваності поєднуються у відповідному принципі.

Обґрунтовано авторське бачення реалізації принципу правової визначеності як специфічної юридичної конструкції яка відображає цілеспрямовану і системну діяльність суб'єктів права, спрямовану на врегулювання суспільних відносин, забезпечення їх сталості й розвитку за допомогою встановлення сукупності взаємопов'язаних вимог, які різною мірою простежуються у підсистемах правової системи (насамперед, вимоги до норм права, правотворчої, правозастосовної діяльності та їх суб'єктів, обмеження дискреційних повноважень), поєднує пізнавальний (когнітивний), нормативний, аксіологічний і антропологічний характер; визначається рівнем розвитку юридичної техніки та правозастосування; корелятивно пов'язана з потребами та свідомістю людини.

Доведено, що правовим підґрунтям реалізації принципу правової визначеності є правові акти твердого і м'якого права, які умовно об'єднані у три групи: правові акти на міжнародному рівні; правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; правові акти у національному праві. Встановлено, що на міжнародному рівні принцип правової визначеності та його вимоги закріплюються опосередковано, через принцип верховенства права, насамперед, у правових актах у сфері прав людини; на регіональному, зокрема європейському рівні принцип правової визначеності закріплюється у якості складника принципу верховенства права та окремого принципу. Змістовне наповнення принципу правової визначеності відбувається завдяки судовій практиці ЄСПЛ, Європейського Суду. На національному рівні принцип правової визначеності закріплено в Конституції України, Кодексах, законах, рішеннях КСУ та ВС. На основі аналізу правових актів міжнародного, європейського та національного рівнів обґрунтовано тенденцією закріплення вимог принципу правової визначеності у правових актах у сфері прав людини, правосуддя, забезпечення сталого розвитку.

Встановлено, що змістовне наповнення принципу правової визначеності, його особливості у різних галузях права обумовлені специфікою правовідносин. Доведено, що реалізація принципу правової визначеності у процесуальній діяльності відбувається у різних правових формах. У цивільному процесі реалізація принципу втілюється в системі оскарження і підставах перегляду судових актів, які набули законної сили. У кримінальному процесі правова визначеність передбачає прогнозованість і зрозумілість його ходу, наслідків, правового становища його учасників, а також інших осіб, чиї права та законні інтереси зачіпаються.

Обґрунтовано, що функціонування і розвиток правової системи України значною мірою визначаються реалізацією принципу правової визначеності у її підсистемах і компонентах. Доведено, що реалізація принципу правової визначеності, поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України. В інституційній підсистемі реалізація принципу втілюється, насамперед, у правах людини, в унеможливленні звуження змісту існуючих прав і свобод, їх скасування, з одного боку, та їх невичерпності, з іншого боку, що відображає правову природу принципу правової визначеності, який покликаний забезпечувати діалектичну єдність стабільності й гнучкості правового регулювання. Аспектами реалізації принципу правової визначеності в інституційній підсистемі є процес формування вимог, а згодом і принципу правової визначеності; захист легітимних очікувань; обмеження дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування; вимоги до суб'єктів правотворчості та суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності. Доведено, що розширення й змістовне наповнення вимог принципу правової визначеності, обумовлені трансформацією існуючих і появою нових потреб і прав людини, трансформацією функцій держави в умовах зростання невизначеності у всіх сферах життєдіяльності, спричинених глобальними викликами і загрозами.

Встановлено, що важливою віхою у вирішенні проблеми правової невизначеності політико-правового розвитку України стала конституціоналізація

стратегії європейського та євроатлантичного розвитку України, яка закріпила волю Українського народу, його історичні устремління до утвердження європейської ідентичності; заклала правове підґрунтя для напрямів політичного, безпекового, правового, економічного розвитку країни та нормативне підґрунтя для реалізації зазначеного принципу в підсистемах і компонентах правової системи України. Доведено, що принцип правової визначеності, постає у якості фундаментального принципу вітчизняної правової системи, який покликаний забезпечувати стабільність, динамізм та ефективність правового регулювання, функціонування правової системи.

Доведено, що в умовах стрімкого поширення глобальних викликів і загроз підвищується рівень невизначеності, непрогнозованості, непередбачуваності життєдіяльності людини, функціонування суспільства і держави. Національні держави, міжнародні та регіональні організації, потребують оперативного і динамічного правового регулювання суспільних відносин з метою усунення та мінімізації негативних наслідків глобальних загроз, що спричиняє порушення у реалізації принципу правової визначеності. Поширення пандемії COVID-19 стало загрозливим викликом, який вплинув на реалізацію принципу правової визначеності, насамперед у сфері прав людини, громадського здоров'я, зобов'язань держави. Найбільш численні порушення принципу правової визначеності в умовах поширення пандемії простежуються у сфері права на охорону здоров'я, права на медичну допомогу, права на свободу і особисту недоторканність. Відсутність єдиного нормативного акту у сфері протидії поширенню інфекційних захворювань є джерелом правової невизначеності, що негативно впливає на здатність міжнародного співтовариства і національних держав протистояти пандемії. У таких умовах особливої важливості набуває необхідність розробки і прийняття універсального міжнародного правового акту із протидії епідеміям і пандеміям, який консолідував би зусилля національних держав і оформив правові рамки їх діяльності. Доведено, що глобальність поширення тероризму, набуття ним нових форм і проявів, а також його загрозливих наслідків, обумовлює потребу унормування на законодавчому рівні

узагальненого визначення тероризму та кваліфікація конкретного діяння в якості злочинного, що залишається питанням внутрішньої компетенції національних держав, вносить елемент невизначеності у правове регулювання зазначених відносин та проведення державами скоординованої контртерористичної діяльності.

Обґрунтовано, що правова визначеність є одним із чинників економічної та інвестиційної привабливості держав, умовою демократичного розвитку суспільства та верховенства права; існує три групи держав у яких по-різному втілюється принцип правової визначеності (високий, середній, низький); реалізація принципу правової визначеності в правовій системі прямо не пов'язана з її типом; серед низки галузей більш суперечливими у реалізації принципу правової визначеності є корпоративне право і трудове право. Доведено, що в сучасних умовах нагальною є оперативна й конструктивна взаємодія міжнародних, наддержавних органів та інституцій, національних держав у протидії та вирішенні спільних проблем, пов'язаних із правовою невизначеністю та спричинених глобальними викликами й загрозами.

Викладені у роботі положення та висновки сприяють збагаченню вітчизняної правової науки, нормотворчої та нормозастосовної практики, мають науково-теоретичну і практичну цінність та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших досліджень загальнотеоретичних питань принципу правової визначеності, його змістовного наповнення й тлумачення; для поглибленого вивчення та аналізу правових норм, правотворчої і правозастосовної діяльності крізь призму принципу правової визначеності;

- у навчальному процесі – при підготовці підручників, навчальних посібників та викладанні навчальних дисциплін (Теорія держави і права, Філософія права, дисципліни Судові та правоохоронні органи України, галузевих дисциплін);

– у правотворчій діяльності – при розробці й прийнятті нормативних актів посадовими особами органів державної влади й місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ, організацій;

– у правозастосовній діяльності – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень; у підготовці суддів, у закладах підвищення кваліфікації державних службовців і службових осіб органів місцевого самоврядування.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2024.

Ключові слова: правова визначеність, правова невизначеність, принцип правової визначеності, реалізація принципу правової визначеності, принцип верховенства права, реалізація права, застосування права, норми права, легітимні очікування.

ANNOTATION

Dmytriyeva M.M. Implementation of the principle of legal certainty: domestic and foreign experience. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 "Law". Zaporozhzhia National University, Zaporozhzhia, 2024.

The thesis provides a comprehensive study of implementation of the legal certainty principle through the light of domestic and foreign experience.

It is established that the principle of legal certainty took shape within a long period of time through the genesis of general ideas of legal norms' stability and predictability into the concept and, subsequently, the principle of legal certainty, which is immanently connected with the development of law as a system phenomenon (ontological aspect), processes of law cognition (epistemological aspect), awareness of its value for an individual, society and the state (anthropological and axiological

aspects). Based on the analysis and generalization of the legal sources and views of domestic and foreign scholars, the conventional periodization of the genesis of legal certainty ideas is proposed, its eight main stages are identified and characterized. Modern scientific works by domestic and foreign scholars are systematized; the main directions and aspects of research of the principle of legal certainty in modern legal science are highlighted. It is proved that the existence of the trends of intensifying the general theoretical and branch research of the legal certainty principle represents a crucial need for combining the stability and dynamism of legal regulation in the face of growing uncertainty in all society spheres.

The characteristic features of legal certainty are identified, and the author's interpretation of the concept of legal certainty is proposed as a qualitative characteristic of law, which reflects legal predictability and foreseeability for an individual, society, and the state; optimal regulation of public relations that combines legal stability and legal development; and, which is ensured by restrictions of discretionary powers and compliance with a set of requirements for the content and procedure in formulation, presentation, implementation and application of the legal norms that, in their complementarity, are combined in the corresponding principle.

The author's vision of implementing the principle of legal certainty is substantiated as a specific legal structure that reflects targeted and systemic activities of legal entities aimed at regulating public relations, ensuring their sustainability and development by establishing a set of interrelated requirements which can be traced in the subsystems of the legal system to varying degrees (first of all, the requirements for the norms of law, law-making, law enforcement activities and their entities, restrictions of discretionary powers), that combines informative (cognitive), normative, axiological and anthropological character; that is determined by the level of development of legal technology and law enforcement; that is correlated with an individual's needs and consciousness.

It is proved that the legal grounds for implementation of the principle of legal certainty are legal acts of hard and soft law conventionally divided into three groups: legal acts at the international level; legal acts at the regional level, in particular, at the

European level; legal acts in the national law. It is established that at the international level, the principle of legal certainty and its requirements are enshrined indirectly, through the principle of the rule of law, primarily in the legal acts in the field of human rights; at the regional, in particular at the European level, the principle of legal certainty acts as a component of the principle of the rule of law and as a separate principle. The content addition within the legal certainty principle occurs owing to the judicial practices of the European Court for Human Rights and the European Court of Justice. At the national level, the principle of legal certainty is enshrined in the Constitution of Ukraine, codes, laws, decisions of the Constitutional Court and the Supreme Court. Based on the analysis of the legal acts of the international, European and national legislation levels, the tendency towards enshrining the requirements of the principle of legal certainty in the legal acts for human rights, justice, ensuring sustainable development is justified.

It is revealed that the content of the principle of legal certainty, its features in various branches of law are determined by the specifics of legal relations. It is proved that the implementation of the principle of legal certainty in the procedural activities takes place in various legal forms. In civil proceedings, the principle implementation is embodied in the system of appeals and grounds for revising the legal acts that have entered into legal force. In criminal proceedings, legal certainty implies predictability and clarity of its course and consequences, legal status of its participants and persons whose rights and legitimate interests are affected.

It is grounded that the functioning and development of the legal system of Ukraine are determined by the implementation of the principle of legal certainty in its subsystems and components. It is proved that alongside with the normative and functional subsystems, the implementation of the principle of legal certainty can be traced in the institutional framework, ideological and communication subsystems of the legal system of Ukraine. In the institutional subsystem, the principle implementation is embodied in human rights by making it impossible to narrow the content and scope of the existing rights and freedoms, and abolish them, on the one hand, and by their inexhaustibility, on the other hand, which reflects the legal nature of the principle of

legal certainty designed to ensure the dialectical unity of stability and flexibility (dynamism) of legal regulation. The aspects of implementing the principle of legal certainty in the institutional subsystem are as follows: the process of shaping the requirements, and subsequently the principle of legal certainty; protection of legitimate expectations; restriction of the discretionary powers of law enforcement entities; requirements for law-making entities and entities that ensure law-making activities. It is proved that the legal certainty requirements' extension and content addition are stipulated by the transformation of the existing needs and human rights and emergence of the new ones alongside with the emergence of the new state functions under conditions of growing uncertainty in all spheres of life caused by global challenges and threats.

It is established that an important milestone in solving the problem of legal uncertainty of the political and legal development of Ukraine is the constitutionalization of the strategy of European and Euro-Atlantic development of Ukraine, which consolidated the will of the Ukrainian people, their historical aspirations for affirmation of their European identity; laid the legal grounds for political trends, security, legal (branch), economic development of the country and the regulatory grounds for implementing this principle in the subsystems and components of the legal system of Ukraine. It is proved that the principle of legal certainty acts as a fundamental principle of the domestic legal system, which is designed to ensure the stability and effectiveness of legal regulation, functioning of the legal system, its subsystems and components.

It is substantiated that under the conditions of rapid growth of global challenges and threats, the level of uncertainty and unpredictability, non-foreseeability of human life, functioning of society and the state increases. National states as well as international and regional organizations need a prompt and adequate legal regulation of public relations in order to eliminate and minimize the negative consequences of global threats. It is established that the spread of the COVID-19 pandemic has become a threatening challenge that affected the implementation of the principle of legal certainty, primarily in the field of human rights, public health, state obligations. The most numerous violations of the principle of legal certainty amid the pandemic were traced in

the rights to healthcare, medical assistance, freedom and personal integrity. The absence of a single regulatory act on countering the spread of infectious diseases is a source of legal uncertainty, which adversely affects the abilities of the international community and nation states to resist the pandemic. Under such circumstances, of particular importance is the necessity to develop and adopt a universal international legal act on countering epidemics and pandemics that would both consolidate the efforts of national states and formalize the legal framework for their activities. It is proved that the global spread of terrorism, acquisition by terrorism of new forms and manifestations as well as its threatening consequences determine the need for standardization of the generalized definition of terrorism at the legislative level. However, being the issue of internal competence of national states, the qualification of a specific act as a criminal (terrorist) one introduces an element of uncertainty to the legal regulation of the said relations and performance of joint, coordinated counter-terrorism activities by states.

Based on the analysis and generalization of foreign and domestic experience of implementing the principle of legal certainty, provisions and indicators of the Index of Legal Certainty, it is proved that legal certainty is one of the factors of economic and investment attractiveness of states, a condition for democratic development of society and the rule of law; there are three groups of states, in which the principle of legal certainty (high, medium, low) is embodied in different ways; implementation of the principle of legal certainty in the legal system is not directly related to its type (continental or general); out of the law branches, corporate law and labor law are more contradictory in the implementation of the principle of legal certainty. It is demonstrated that under modern conditions, it is of urgency to have operational and constructive interaction of supranational bodies and institutions, national states in countering and solving common problems related to legal uncertainty and caused by global challenges and threats.

The provisions and conclusions set out in the research paper contribute to the enrichment of the domestic legal science, law making and law-enforcement practices, have scientific, theoretical and practical value and can be used:

- in the field of research – for further research of the general theoretical issues of the principle of legal certainty, its content addition and interpretation; for in-depth study and analysis of legal norms, law-making and law-enforcement activities through the light of the principle of legal certainty;
- in the educational process – when writing textbooks, educational programs, manuals and teaching academic disciplines (Theory of State and Law, Philosophy of Law, Judicial and Law Enforcement Agencies of Ukraine, branch-specific courses);
- in law-making activities – in the development and adoption of regulatory acts by officials of state and local government bodies, officials of enterprises, institutions, organizations;
- in law-enforcement activities – when adopting separate legal acts, in particular, adoption of court decisions; in the training of judges, at institutions of advanced training for civil servants and officials of state bodies of local self-government for increasing the effectiveness of their practical activities.

Keywords: legal certainty, legal uncertainty, the principle of legal certainty, implementation of the principle of legal certainty, the principle of the rule of law, legal implementation, law enforcement, legal norms, legitimate expectations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

В яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Дмитрієва М. М. Правова визначеність: поняття й зміст. *Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки. Зб. наук. пр.* 2020. № 3. С. 15–22. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2020/2.pdf>.
2. Дмитрієва М. М. Проблеми правової визначеності в правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія. «Юриспруденція»*. 2021. № 51. С. 13–18. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/5.pdf>.

3. Dmytriieva M. The Peculiarities of Legal Certainty in Criminal Proceedings: theoretical and legal aspects. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. № 3. P. 59–67. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/1659/1677/>.
4. Дмитрієва М. М. Принцип правової визначеності у протидії міжнародному тероризму: теоретичні й практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3/4. С. 25–29. URL: http://lsei.org.ua/3_2023/4.pdf.
5. Horodovenko Viktor, Shandula Alexander, Dmytriyeva Mariya. Legal certainty in law enforcement through the prism of ECtHR decisions. *Amazonia Investiga*. November 2022. Volume 11. Issue 59. P. 43–53. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2190>.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дмитрієва М. М. «Правило ясного значення» як складова правової визначеності. *Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 року / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 428 с. С. 288–290. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/law/nauka/mater__ali_schor__chnoyi_m__zhnarodnoyi_naukovo-praktichnoyi_konferents__yi_zapor__z__k__pravov__chitannya_2020_.pdf.
7. Дмитрієва М. М. Поняття «правова визначеність» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *«Юридичні науки: проблеми та перспективи»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2020. С. 8–12.
8. Дмитрієва М. М. Генеза поняття правової визначеності. *Запорізькі правові читання: матеріали Щорічної міжнародної науково-практичної конференції*, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2021 року / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 428 с. С. 65–68. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/law/nauka/_schor__chnoyi_m__zhnarodnoyi_naukovo-praktichnoyi_konferents__yi_zapor__z__k__pravov__chitannya_2021.pdf.

9. Дмитрієва М. М. Стан дослідження принципу правової визначеності у сучасній юридичній науці. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 12–15. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox?projector=1>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОПЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ	27
1.1. Генеза уявлень про правову визначеність від античності до сер. ХХ ст.....	27
1.2. Тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині ХХ – ХХІ ст.....	61
1.3. Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності.....	93
Висновки до Розділу 1.....	114
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІТЧИЗНЯНОГО Й ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	117
2.1. Правові засади реалізації принципу правової визначеності.....	117
2.2. Реалізація принципу правової визначеності в правотворчості й законодавчій техніці.....	136
2.3. Особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні.....	155
Висновки до Розділу 2.....	182
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ.....	185
3.1. Реалізація принципу правової визначеності у правовій системі України....	185
3.2. Проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз.....	200
Висновки до Розділу 3.....	224
ВИСНОВКИ.....	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	236
ДОДАТКИ.....	272

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КАС – України – Кодекс адміністративного судочинства України

КК – України – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КРЕС – Консультативна рада європейських суддів

КСУ – Конституційний Суд України

ЦК – України – Цивільний кодекс України

п. – пункт

ст. – стаття

ст. – століття

ч. – частина

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Поступальний розвиток Української держави та її правової системи в умовах глобальних викликів, поряд із збереженням суверенітету, територіальної цілісності й незалежності, значною мірою залежить від усвідомлення, нормативного закріплення й реалізації стратегічних цінностей. Доленосним кроком у цьому напрямі стало проголошення й нормативне закріплення європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України в Преамбулі й ст. 85, 102, 116 Конституції України. Реалізація зазначеної стратегії політичного й правового розвитку тісно пов'язана із нормативним закріпленням і дотриманням спільних цінностей, таких як: повага до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки, які сприяють участі України в Європейських політиках. Водночас, норми, які закріплюють зазначені цінності й стандарти, доволі часто мають занадто загальний і абстрактний характер, відзначаються нечіткістю, невизначеністю, що суттєво ускладнює їх реалізацію і застосування, унеможливорює передбачуваність правових наслідків для людини. Між тим, можливість передбачати наслідки своїх дій заздалегідь є однією з найбільш суттєвих вимог людини до права, яка своїм корінням сягає у давнину. Правова визначеність вимагається свободою вибору та, відповідно, законними очікуваннями людини.

Актуальність дослідження підсилює і поширення нестабільності й непрогнозованості у всіх сферах суспільства на національному, регіональному й глобальному рівнях. Поширення пандемії COVID-19, запровадження урядами національних держав карантинних заходів, які відзначилися різним ступенем правової невизначеності, призвело до соціально-економічних втрат, скорочення виробництва, порушення вимог законності, співрозмірності, недискримінації, обмеження обсягу і змісту прав людини, а в кінцевому підсумку спричинили зниження рівня верховенства права у світі й зниження економічного зростання

країн, що підтверджується різноманітними міжнародними індексами та рейтингами.

За таких умов дослідження вітчизняного й зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності є актуальним завданням, має практичне й теоретичне значення, адже з часу прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, правова визначеність набула значення загальновизнаного принципу міжнародного права, який, з урахуванням динамічності розвитку Конвенції і прецедентної практики Європейського Суду з прав людини, реалізується у різних правових формах. В умовах глобальної нестабільності принцип правової визначеності покликаний стати критерієм безпеки для людини, суспільства, держави, економічної та інвестиційної привабливості для економічного відновлення й розвитку Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До проблематики правової визначеності упродовж останніх років зверталися вітчизняні й зарубіжні вчені, які обґрунтували низку методологічно важливих положень і висновків, які сформулювали підґрунтя пропонованого дослідження. Наукову і методологічну цінність мають праці українських учених, таких як: Л. Богачова, С. Головатий, В. Городовенко, П. Гуйван, Д. Єрмоленко, М. Козюбра, В. Кравчук, В. Крат, Л. Луць, Ю. Матвєєва, Г. Огнев'юк, С. Погребняк, А. Приймак, П. Рабінович, В. Смородинський, О. Стрельцова, Л. Удовика, Т. Фулей та ін.; зарубіжних учених, таких як: А. Барак, Г. Галлеві, Х. Гарт, А. Ешворт, С. Врбка, К. Перістеріду, Т. Раутер, Б. Таманага, М. Фенвік, Д. Шахрам та ін.

Віддаючи належне вченим, які зробили вагомий внесок у розуміння принципу правової визначеності, слід зауважити, що в сучасній правовій науці відсутня дефініція правової визначеності, а головна увага зосереджується на вимогах принципу правової визначеності як складника принципу верховенства права. Термінологічна нечіткість і різнобій у тлумаченні поняття й принципу правової визначеності обмежує їх змістовне навантаження та реалізацію. В умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України особливої актуальності набуває і вивчення зарубіжного досвіду реалізації принципу

правової визначеності, який розглядається в якості критерію інвестиційної привабливості та розвитку правової системи.

Отже, актуальність дослідження реалізації принципу правової визначеності в контексті вітчизняного і зарубіжного досвіду зумовлена як суперечливими реаліями реалізації принципу правової визначеності в Україні, так і проблемами його комплексного теоретико-правового осмислення, в т. ч. й із запозиченням позитивного зарубіжного досвіду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах планів наукових досліджень Запорізького національного університету на 2016-2020 роки та на 2020-2025 роки. Крім того, тема дослідження пов'язана з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 року, а також на 2021-2025 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26.03.2021 року № 12-21. Роботу виконано відповідно до напрямів реалізації «Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки» від 11.06.2021 р. № 231/2021.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у дослідженні вітчизняного і зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності.

Для досягнення мети в дисертації необхідно вирішити такі основні *задачі*:

- проаналізувати генезу уявлень про правову визначеність, виділити її основні етапи та особливості;
- охарактеризувати тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині XX – XXI ст.;
- обґрунтувати методологію дослідження реалізації принципу правової визначеності;
- дослідити правові засади реалізації принципу правової визначеності;
- охарактеризувати реалізацію принципу правової визначеності у правотворчості й законодавчій техніці;

- описати особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні;
- проаналізувати реалізацію принципу правової визначеності у правовій системі України;
- виявити основні проблеми й обґрунтувати перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз.

Об’єктом дослідження є правовідносини, які виникають у сфері реалізації принципу правової визначеності в Україні та зарубіжних країнах.

Предметом дослідження є вітчизняний і зарубіжний досвід реалізації принципу правової визначеності.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя дисертації становить сукупність предметно обумовлених філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових і спеціальних методів та прийомів наукового пізнання. Серед філософсько-світоглядних підходів використовувались: цивілізаційний – для визначення місця й ролі принципу правової визначеності та осмислення єдності й відмінностей цінностей передбачуваності, прогнозованості, стабільності, безпеки для людини, суспільства, держави у різних правових культурах, цивілізаціях, правових системах (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2); формаційний – при дослідженні генези принципу правової визначеності та його складників (підрозділи 1.1, 1.2, 3.2); діалектичний – в осмисленні взаємозв’язку правової визначеності й правової невизначеності (розділ 2); при дослідженні генези уявлень про правову визначеність; у розумінні взаємозв’язку і взаємообумовленості її вимог (підрозділи 1.1, 1.2, розділ 2); синергетичний – для розуміння взаємозв’язку правової визначеності й правової невизначеності в умовах глобальних викликів і загроз (розділ 3); аксіологічний – у осмисленні цінності принципів верховенства права та правової визначеності для людини, суспільства, держави; антропологічний – для визначення зв’язку принципу правової визначеності з правовою автономією та гідністю людини (розділи 2, 3). Серед загальнонаукових методів і засобів використовувалися структурний – для з’ясування змісту, структури принципу правової визначеності (підрозділи 2.2, 2.3), структури

правової системи (підрозділ 3.1); функціональний – у розумінні реалізації принципу правової визначеності в правотворчості, правозастосуванні підрозділи 2.2, 2.3), правової системи України (підрозділ 3.1); під час формулювання пропозицій для вдосконалення положень законодавства щодо реалізації принципу правової визначеності; типологічний – для виокремлення основних напрямів і аспектів дослідження правової визначеності в юридичній науці (розділ 3). У роботі було використано аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, принципи цілісності, єдності теорії та практики, детермінізму.

Серед конкретно-наукових методів використовувалися: історико-правовий метод і метод періодизації при дослідженні генези уявлень про правову визначеність, осмисленні зв'язку принципу правової визначеності із принципом верховенства права (підрозділи 1.1, 1.2); формально-догматичний метод став у нагоді при розкритті змісту сутності юридичних понять, змісту принципів верховенства права й правової визначеності (розділ 2); порівняльно-правовий метод дозволив співставити тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній науці, виявити особливості вітчизняного й зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності, обґрунтувати можливі шляхи його запозичення для України (розділи 2, 3). Використання логіко-юридичного методу дозволило сформулювати дефініції: «правова визначеність» і «принцип правової визначеності» (підрозділи 1.1, 1.3). Специфіка предмету дослідження принципу правової визначеності та його зв'язку з правовою невизначеністю зумовила необхідність використання основних положень як класичної, так і некласичної методології юридичної науки.

Теоретичну базу дослідження склали праці вітчизняних і зарубіжних теоретиків і філософів права, конституціоналістів, а також фахівців галузевих юридичних наук, які зробили вагомий внесок до теоретико-правового конструювання суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією принципу правової визначеності.

Нормативну базу дисертаційного дослідження склали вітчизняні та міжнародні правові акти (конвенції, договори, декларації, закони), у яких наявне посилання на принцип правової визначеності та його складники.

Емпіричну базу роботи становлять узагальнення судової практики, наукові видання, довідкові видання, а також різноманітні аналітичні дані, експертні висновки

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що робота є одним із перших у вітчизняній правовій науці комплексним дослідженням, присвяченим реалізації принципу правової визначеності крізь призму вітчизняного й зарубіжного досвіду. У результаті проведеного дослідження запропоновано нові наукові положення та висновки, зокрема:

уперше:

- виокремлено й охарактеризовано основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності у сучасній вітчизняній і зарубіжній юридичній науці;

- виявлено характерні ознаки правової визначеності, а саме: є різновидом соціальної визначеності; діалектично пов'язана з правовою невизначеністю; обумовлена ознаками права як специфічного явища; відображає перехід від одного якісного стану права до іншого; пов'язана з владним регулюванням (державним і соціальним) суспільних відносин; має загальний характер (охоплює основні сфери суспільних відносин); має конкретно-історичний характер; є результатом цілеспрямованого і системного правового регулювання, що відбувається за допомогою комплексу юридичних засобів і забезпечується шляхом дотримання формалізованих вимог, закріплених у відповідному принципі;

- сформульовано дефініцію поняття правової визначеності як якісної характеристики права яка відображає правову передбачуваність і прогнозованість для людини, суспільства, держави; оптимальне врегулювання суспільних відносин, яке поєднує правову стабільність і правовий розвиток; забезпечується обмеженням дискреційних повноважень та дотриманням сукупності змістовних і

процедурних вимог до формулювання, викладу, реалізації й застосування норм права, які в своїй взаємодоповнюваності поєднуються у відповідному принципі;

– обґрунтовано авторське бачення реалізації принципу правової визначеності як специфічної юридичної конструкції яка відображає цілеспрямовану і системну діяльність суб'єктів права, спрямовану на врегулювання суспільних відносин за допомогою встановлення сукупності взаємопов'язаних вимог до норм права, правотворчої, правозастосовчої діяльності та їх суб'єктів, обмеження дискреційних повноважень, поєднує пізнавальний (когнітивний), нормативний, аксіологічний характер; визначається рівнем розвитку юридичної техніки та правозастосування; корелятивно пов'язана з потребами та свідомістю людини;

удосконалено:

– періодизацію генези вимог правової визначеності та їх осмислення як результату єдності онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і антропологічних чинників;

– положення, згідно якої правова визначеність є комплексним поняттям, яке, з одного боку, відображає якісний стан права, що досягається шляхом реалізації сукупності вимог закріплених у відповідному принципі, і в цьому сенсі пов'язане з позитивним правом та його вимогами, а з іншого боку – це вимога з боку людини до права, до викладу його норм, їх чіткості, зрозумілості, доступності, стабільності і пов'язане з природним правом, правами людини та відображає «внутрішню моральність права»;

– поглиблено розуміння особливостей реалізації принципу правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду, практики ЄСПЛ;

– положення, що реалізація принципу правової визначеності, поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України та забезпечує її функціонування, розвиток, безпеку, ефективність правового регулювання;

дістали подальшого розвитку:

- положення про наукову доцільність та евристичний потенціал використання класичної і некласичної методології, які по-різному тлумачать динаміку права, відповідно – діалектику правової визначеності й правової невизначеності та встановлюють межі застосування кожної з них і, як наслідок, у дихотомії забезпечують гнучкість і ефективність правового регулювання;

- положення про джерела твердого і м'якого права, у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, його вимоги; виокремлено й охарактеризовано три групи правових актів: правові акти на міжнародному рівні; правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; правові акти у національному праві;

- положення про змістовне наповнення принципу правової визначеності, його особливості у різних галузях права, що обумовлюється специфікою правовідносин, які ними регулюються;

- уявлення про проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз;

- положення, що в умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності, дотриманням законності та потребами адаптації забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями;

- виокремлення пріоритетних напрямів перспективного дослідження принципу правової визначеності у юридичній науці в умовах глобальних викликів і загроз.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені у роботі положення та висновки сприяють збагаченню вітчизняної правової науки й нормотворчої і нормозастосовчої практики, мають науково-теоретичну і практичну цінність та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу правових норм, правотворчої і правозастосовної діяльності крізь призму принципу правової визначеності; для подальших досліджень загальнотеоретичних

питань принципу правової визначеності, його змістовного наповнення й тлумачення;

– у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін (Теорія держави і права, Філософія права, дисципліни Судові та правоохоронні органи України, галузевих дисциплін), при підготовці відповідних навчальних, навчально-методичних і навчально-практичних матеріалів (акт впровадження Запорізького національного університету від 30.03.2023 р.);

– у правотворчій діяльності – при розробці й прийнятті нормативних актів посадовими особами органів державної влади й місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ, організацій;

– у правозастосовчій діяльності – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень (акт впровадження Запорізького апеляційного суду від 31.03.2023 р.); у підготовці суддів, у закладах підвищення кваліфікації державних службовців та службових осіб місцевого самоврядування, з метою підвищення ефективності їхньої практичної діяльності.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження, його основні висновки і рекомендації оприлюднено на 4 міжнародних науково-практичних конференціях: «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 2020 р., 2021 р.), «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 2020 р.), «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 2022 р.).

Публікації. Основні положення й результати дисертації викладено у 9 наукових публікаціях, із них п'ять статей: три – у журналах та наукових виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук категорії «Б», одна стаття у зарубіжному науковому фаховому виданні, одна стаття (у співавторстві, авторський внесок дорівнює 35 %) – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка індексується у Web of Science, а також 4 тезах виступів на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел,

додатків. Загальний обсяг роботи становить 274 сторінки, у тому числі основного тексту – 235 сторінок. Список використаних джерел налічує 405 найменувань.

Ключові слова: правова визначеність, правова невизначеність, принцип правової визначеності, реалізація принципу правової визначеності, принцип верховенства права, реалізація права, застосування права, норми права, легітимні очікування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

1.1 Генеза уявлень про правову визначеність від античності до середини XX ст.

Упродовж тисячоліть людство прагне до впорядкованості, стабільності й передбачуваності наслідків своєї поведінки, безпеки й прогнозованості індивідуального та суспільного розвитку. І хоча наповнення й розуміння змісту таких станів є відмінним, спільним є усвідомлення того, що стабільність, безпека, передбачуваність – це важливі цінності, які можна втілювати у певних правових вимогах і нормах.

Тривалою є й історія осмислення цих понять. Аналіз наукових джерел свідчить, що тлумачення окремих складників правової визначеності має глибоке історичне коріння, а підходи до її розуміння розширювалися й поглиблювалися упродовж століть [78, 79, 81, 84]. Саме тому засадничими на початковому етапі дослідження є історико-правовий і порівняльно-правовий методи, використання яких уможлиблює розуміння генези уявлень про правову визначеність, її складників, ролі й значення для людини і суспільства, спільних і відмінних рис у її тлумаченні, врешті – обґрунтування оптимальних напрямів і засобів реалізації у праві України.

Слід зауважити, що питання джерел, передумов, витоків правової визначеності були предметом наукового аналізу в публікаціях таких науковців, як: Ю. Матвєєва [150, 152, 154], Г. Остапенко [179], В. Панкратова [180–182], С. Касаткін [109], І. Рехтіна [212, 213] та ін. Дослідники цілком слушно звертають увагу на те, що перші згадки про правову визначеність зустрічаються у таких стародавніх джерелах права як Кодекс Хамурапі (близько 1750 року до н. е.) та Закони дванадцяти таблиць (середина V ст. до н.е.). Однак, окремі прояви правової передбачуваності можна знайти навіть у неписаних джерелах права,

насамперед, у принципі таліону «око за око, зуб за зуб».

Поділяючи в цілому погляди згаданих дослідників про витoki правової визначеності в Стародавньому світі, слід зауважити, що по відношенню до цього періоду варто говорити про застосування методу експлікації, тобто розкриття, розгортання сутності правової визначеності через певне різноманіття його складників і проявів. Упродовж тривалого часу принцип правової визначеності в його сучасному розумінні не виокремлюється, а йдеться саме про окремі його прояви, вимоги, складники. Повною мірою це стосується і відображення в принципі таліону правової визначеності, хоча у ньому чітко простежується прогнозованість міри покарання за вчинений злочин. Передбачуваність, прогнозованість покарання за принципом таліону закладала певне підґрунтя впорядкованості й стабільності у первісному суспільстві, оскільки індивід міг передбачити наслідки свого діяння. Попри те, що обґрунтування принципу таліону здійснювалося на рівні повсякденної, буденної свідомості, саме він, поряд із іншими мононормами (насамперед, такими як табу на інцест, на вбивство кровного родича), закладав підґрунтя впорядкованості суспільних відносин, стабільність, передбачуваність.

Категорія повсякденності має суттєве значення для розуміння генези права, його вимог, складників, механізму його дії, одним із яких є правова визначеність, оскільки вона вказує на укоріненість і віднесеність буття людини до природного і соціального буття. Вона є сферою невідчужуваного досвіду «домен, який обмежений місцем і часом»; «нічого випадкового – це і є повсякденність». Повсякденна діяльність передбачає «повну і спокійну віру у незмінність законів природи» (Леві Брюль). Повсякденність відображає укоріненість, стабільність, врівноваженість, передбачуваність для людини, а відтак вона зберігає своє значення упродовж століть і тисячоліть, хоча її зміст і обсяг трансформується. Розуміння ролі й значення повсякденності важливе не лише для соціального регулювання, а й для соціогуманітарних і поведінкових наук, зокрема юриспруденції, яка за умови оволодіння природно-правовою методологією та механізмів соціального регулювання, здатна дати людині можливість зберегти

себе в світі, який стрімко й докорінно змінюється.

Для більш ґрунтовного аналізу принципу правової визначеності слід дослідити його еволюцію, яку варто розпочати ще з давніх часів до нашої ери. Перший етап у генезі уявлень про правову визначеність охоплює період з ХХХ до ХІ ст. до н.е. В історії стародавнього світу – це мінойський і елладський періоди, які характеризувалися формуванням, розквітом Критської держави, її завоювання ахейцями, появою перших державних утворень ахейських греків, появою і занепадом мікенської цивілізації. Попри відсутність широкого кола правових і наукових джерел, виокремлення цього періоду можливе завдяки наявності одного з найвідоміших правових джерел – Кодексу Хаммурапі.

У Кодексі Хаммурапі закріплювалися три різновиди покарань: 1) покарання за принципом таліону, тобто за принципом «око за око» (ст. 196: «Якщо людина пошкодить око іншій людині, то треба пошкодити їй око», ст. 197: «Якщо людина виб'є зуба людині рівній собі, то треба вибити їй зуб» тощо [100]; 2) за символічним правилом (синові, який вдарив батька, відсікали руку, лікаря за невдалу хірургічну операцію — палець і ін.); 3) за дзеркальним правилом (якщо дах будинку обвалилася і вбила когось із членів родини господаря, зраджували смерті родича будівельника). Слід зауважити, що за неправдиве обвинувачення людині також могло загрожувати у смертні. Зокрема така кара передбачалася, якщо оскаржений був підданий смертній карі. У подальшому закріплення принципу таліону, який відображав вимоги правової визначеності можна знайти, зокрема, в римських законах XII таблиць.

У Зведенні законів Хаммурапі або Кодексі Хаммурапі (1755-1752 рр. до н.е.), як одного з найдавніших збережених законодавчих кодексів стародавнього Вавилону, крім принципу таліону, йдеться також про таку вимогу правової визначеності як остаточність судових рішень. Так, у преамбулі зазначено: «Пригноблена людина, яка матиме судову справу, нехай підійде до мого зображення, царя справедливості, нехай прочитає мій написаний пам'ятник, нехай почує мої дорогоцінні слова, а мій пам'ятник хай покаже йому його права, і нехай він побачить своє рішення» [100]. У § 5 також йдеться про остаточність судового

рішення: «Якщо суддя буде розглядати судову справу, прийме рішення, виготовить документи з печаткою, а потім своє рішення змінить, то цього суддю треба викрити у зміні рішення, і він повинен сплатити суму позову у цій судовій справі у 12-кратному розмірі, а також має бути на зібранні піднятий із свого судового місця і не повинен повертатися і засідати із суддями у суді» [100]. Такі норми, поряд із передбачуваністю наслідків своїх діянь, формували у людини передбачуваність і впевненість у остаточності майбутніх рішень судових органів Вавилону, неможливості їх перегляду.

Значення Кодексу Хаммурапі, з поміж-іншого, полягає також і в тому, що в ньому, як одному з перших писаних джерел права, закріплювалися такі вимоги, як: передбачуваність, прогнозованість закону, остаточність судового рішення, доступність норм законів, які в подальшому склали осердя принципу правової визначеності. Зазначені вимоги закріплювалися і в інших стародавніх пам'ятках і джерелах права та доповнювалися новими вимогами до законів, з метою забезпечення правової стабільності та правової визначеності.

Отже, перший етап (XXX–IX ст. до н.е.) формування уявлень про правову визначеність пов'язаний із становленням і розквітом Критської держави та мікенською цивілізацією. Основним відомим джерелом права цього періоду є Кодекс Хаммурапі (1755-1752 рр. до н.е.), який закріплював такі вимоги, як: передбачуваність, прогнозованість закону, доступність норм (оприлюднення), остаточність судових рішень, які заклали підґрунтя ідеї правової визначеності.

Другий етап генези уявлень про правову визначеність охоплює період з X до I ст. до н.е., і завершується кризою елліністичної системи, завоювання елліністичних держав Римом. Першими джерелами цього періоду є епос «Іліада» й «Одіссея» Гомера, у яких червоною ниткою простежується ідея «долі» (ананке), підвладність їй усіх, навіть богів. У цей період відбувається формування передфілософії й укорінення писаного права, що спричинило посилення вимог щодо текстів законів та їх якості. Перші уявлення про визначеність і невизначеність можна знайти у поглядах Анаксимандра (611-546 рр. до н.е.) при характеристиці ним первобутності всіх конкретних речей і явищ оточуючого

світу, які, згідно його теорії, несуть визначені форми невизначеної матерії – апейрона. Мислитель робить висновок, що невизначеність – властивість будь-якої матерії і відображає її невичерпність [263, с. 22–23]. У подальшому погляди Анаксимандра були розвинені піфагорійцями, які обґрунтували низку тез, а саме: тезу про те, що матерія невизначена, пасивна та набуває визначеності під дією ідеальних сил; невизначеність не має точок зіткнення з визначеністю, оскільки ці властивості відносяться до різних об'єктів [155, с. 34].

У Стародавній Греції ідея визначеності закону, яка полягала у чіткому формулюванні правил у письмових текстах законів і відповідальності автора законопроекту за нього у випадку його схвалення, є безпосереднім утіленням правової визначеності. У разі, якщо після прийняття закону на зборах, буде доведено, що у ньому містяться суттєві недоліки, або він суперечить раніше прийнятим законам, його автор міг бути підданий суду [180, с. 187–188]. Фактично цим самим закладалося підґрунтя юридичної відповідальності за неналежне виконання покладених на особу суспільством зобов'язань щодо підготовки закону. На жаль, із часом такий підхід був утрачений, наслідком чого стало прийняття неякісних законів, часті зміни в них, а відтак – порушення правової передбачуваності й прогнозованості у праві багатьох країн. Слід визнати, що і в багатьох сучасних правових системах така проблема зберігається, у тому числі в правовій системі України.

У цілому, очевидно, що в грецьких полісах була поширена короткострокова концепція закону, яка передбачала достатньо широкий розсуд громадян міста при здійсненні законодавчої ініціативи. При цьому закон розглядався як загальні правила, сформульовані законодавчими зборами у письмовому вигляді, які могли бути змінені при дотриманні технічних вимог.

Слід зауважити, що в епоху античності поряд із обґрунтуванням вимог до законів, які відображали вимоги правової визначеності, точилися філософські дискусії щодо категорій визначеності й невизначеності речей оточуючого світу в широкому колі мислителів. Так, у Геракліта діалектика визначеності й невизначеності втілюється в поглядах про тотожність, єдність буття і небуття,

стійкість та змінюваність (плинність) на основі принципу «все тече». Внаслідок руху, на думку філософа, річ набуває визначеності, стає конкретною річчю [155, с. 49]. У Платона уявлення про визначеність і невизначеність втілюються в ідеальному світі, світі сутностей; матеріальний світ він уважав світом невизначеним, змінним, хаотичним [188, с. 285].

Розмірковує над категоріями визначеності та невизначеності й Арістотель (384-322 рр. до н.е.). Для нього об'єктивна визначеність має стільки ж значень, скільки має їх актуальне (визначене) буття. Невизначеність тлумачиться філософом як об'єктивна позбавленість визначеної якості, кількості, місця, часу. Процес переходу невизначеності у визначеність залежить від впливу форми на матеріальний субстрат [11, с. 113–114, 143, 199]. Така увага з боку відомих мислителів Античності до проблем визначеності й невизначеності, їх діалектики, наслідків відображає зокрема той факт, що визначеність і невизначеність є важливим категоріями буття ідеального й матеріального світів, відображають такі його характеристики як стійкість, змінюваність, плинність та має важливе значення і для буття суспільства та людини.

Закони дванадцяти таблиць (середина V ст. до н.е.) (лат. *Leges duodecim tabularum*) [101], заслуговують на особливу увагу, оскільки є першою достовірно відомою кодифікацією римською права. Згідно з античною традицією, історія створення законів пов'язана з незадоволенням плебеїв патриціанською монополією на тлумачення та застосування права. Сам тому, вони змогли через деякий час домогтися встановлення зрозумілих для всіх писаних законів. Після того, як створене спеціальне посольство відвідало Афіни та ознайомилося із законодавством Солона, було обрано десять мужів для складання законів. Упродовж року вони розробили 10 частин Законів XII таблиць, а згодом були складені ще дві таблиці. Ухвалені народними зборами Закони XII таблиць повинні були знати напам'ять всі дорослі римські громадяни. Як бачимо, саме потреба у стабільності й зрозумілості законів, доступу до них, у поєднанні з іншими чинниками, сприяли появі Законів XII таблиць. Важливо, що у Законах XII таблиць з'являються технічні вимоги до розробки й прийняття закону

законодавчими зборами; вимога писаного характеру закону та його доступності, зрозумілості; вимога обов'язкового ознайомлення, тобто знання законів напам'ять всіма дорослими римськими громадянами.

До уваги необхідно взяти й те, що «джерелом усього римського права є *jus naturale*, а все римське право складається з юридичних норм, що містяться у *jus civile* і *jus gentium* (причому ці норми стосуються не лише інтересів окремих осіб, а й інтересів держави в цілому. Отже, *jus civile* (цивільне право) і *jus gentium* (право народів) є джерелом як приватного, так і публічного права. Доповнює цивільне право і право народів *jus praetorium* (преторське право). Саме вади *jus civile* (консерватизм, обмеженість за колом суб'єктів тощо) і зумовили появу своєрідних «паралельних» систем права, що регулювали ті самі відносини. *Jus gentium* виникло в результаті діяльності *praetor peregrinus*, тобто магістрата, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між перегрінами, а також між перегрінами та римськими громадянами. *Jus gentium* від *jus civile* відрізнялося більшою мобільністю, гнучкістю, здатністю пристосовуватися до потреб сьогодення, а також було розраховано на значно ширше коло учасників тих чи інших відносин. ... За допомогою діяльності міського претора долалися інші вади *jus civile* – надмірний консерватизм, формалізм, слабка пристосованість до потреб динамічного товарного обігу» [187, с. 48–49]. Йдеться про те, що уже в цей період було розуміння важливості, з одного боку, правової передбачуваності, визначеності, стабільності закону, доступу до нього, а з іншого – необхідності пристосування до мінливих суспільних відносин, динамізму закону.

Отже, другий етап (з X до I ст. до н.е. – період античності) генези уявлень про правову визначеність обумовлений розвитком афінських полісів, кризою елліністичної системи, завоюванням елліністичних держав Римом; це період формування й укорінення писаного права, що спричинило посилення вимог щодо текстів законів, їх якості, відповідальності автора законопроекту за якість закону та період докласичного й класичного римського права; філософсько-правові міркування низки мислителів (Анаксимандр, Геракліт, Арістотель, піфагорійці) пов'язані із роздумами про визначеність і невизначеність матерії, єдність буття і

небуття, стійкість і змінюваність (плинність), формуванням принципу «все тече», встановленням діалектики визначеності й невизначеності буття; у найвідомішому джерелі права – Закони дванадцяти таблиць (середина V ст. до н.е.), закріплюється низка вимог щодо чіткості норм права, необхідності їх деталізації, встановлення загальних термінів юрисдикції і різних процесуальних строків.

Третій етап (з I ст. до н.е. до V ст. н.е. – класична та пізня античність), генези уявлень про правову визначеність пов'язаний із періодом єдності греко-римської цивілізації і періодом розпаду Римської імперії та представлений післякласичним римським правом, поглядами Цицерона, Сенеки (прибл. IV ст. до н.е. – 65), Епіктета (50-120 рр.), Марка Аврелія (121-180 рр.). Основним заняттям багатьох філософських шкіл цього часу стає складання мужніх сентенцій на випадок розмови з «тираном». Саме цією суспільною ситуацією зумовлений тип стоїчного філософствування I ст. н. е. Перед мислячими людьми греко-римського світу в цю епоху стояло прагнення заново знайти правильну лінію людської поведінки в умовах розпаду всіх етико-соціальних норм та цінностей. Обов'язком філософів стає завдання допомогти людству, що заплуталося у своїх помилках.

Давньоримський філософ і політичний діяч республіканського періоду Марк Тулій Цицерон (106 р. до н.е. – 43 р. до н.е.), спадщина якого налічує 19 трактатів, 58 судових і політичних промов, понад 800 листів, звертається до питань стабільності держави, справедливості законів, передбачуваності державного й правового розвитку. На його думку, основу державної мудрості є вміння «бачити шляхи й повороти у справах держави, щоб знати, куди приведе той чи інший шлях, бути в змозі стримувати хід і навіть перешкоджати йому. Мудрий правитель бореться зі злочинністю не лише за допомогою санкцій, а й за допомогою виховання, поширення знань». Цицерон, як представник теорії природного права, розмірковуючи над законами, зазначає: «Істинний закон – це розумне становище, яке відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує... І ми ні постановою сенату, ні постановою народу звільнитися від цього закону не можемо» [278, с. 71].

Цицерон наголошує і на важливості довгостроковості законів: «Ми видаємо закони не лише тільки для одного римського народу, а й для всіх народів, чесних і стійких духом». Істотну ознаку закону Цицерон убачає в тому, що він «прийнятий і встановлений для всіх» та виступає за писані закони, за їх бережне зберігання, облік і систематизацію [104, с. 68]. Визначеність, невідворотність покарання, справедливість і законність мають дотримуватися при призначенні покарання: «Необхідно слідити за тим, щоб тяжкість покарання не перевищувала тяжкості злочину і щоб не сталося так, що за одні й ті ж злочини одних людей карали, а інші навіть не були притягнені до відповідальності» [104, с. 68]. Такий підхід відображає важливе значення як самого закону, так і вимог до нього, в тогочасному суспільстві, його здатність забезпечувати певний правовий порядок і упорядкованість суспільних відносин, справедливість, передбачуваність і прогнозованість.

Існування окремих вимог правової визначеності простежується і в Стародавньому Римі, насамперед, у римському процесуальному праві, норми якого відзначаються глибиною, чіткістю та деталізацією. Прикладом зазначеного є той факт, що низка правових принципів та інститутів, пройшовши горнило правового розвитку, увійшли в сучасні правові системи, системи судочинства. Йдеться, зокрема, про такі поняття й інститути як апеляція, позов, презумпція.

У римському процесі правова визначеність забезпечувалась насамперед, встановленням різних процесуальних строків, а саме: граничного терміну відправлення правосуддя: «Після полудня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня під час судочинства. Якщо присутні обидві сторони, хай захід сонця буде крайнім терміном (судоговоріння) [101, с. 68]; встановлення загальних термінів юрисдикції, зокрема у Книзі IV Інституцій Гая (II) зазначається: «цивільні (законні) суди, за законом Юлія, який визначає загальні положення юрисдикції, погашаються, якщо не були закінчені упродовж року і шести місяців» [272, с. 79]. В Титулі I Книги V Дигест Юстиніана закріплено, що за умови трикратної неявки відповідача в суд претор, як правило, вирішував справу на користь позивача [77, с. 11].

На особливу увагу заслуговує термін «*res iudicata*», який використовувався в римському праві й означав «вирішена справа» чи «справа за якою винесене рішення» (Фрагменти 17, 18 Титул I Книга V Дигест Юстиніана) [77, с. 27]. Після винесення *sentencia* (засудження чи виправдання відповідача) предмет розгляду вважався вирішеним – «*res iudicata*». Дигести Юстиніана прямо закріплювали, що «справою, за якою винесено судове рішення називається те, в якому висловлювання судді поклали кінець спору: що досягається шляхом або примусу, або виправдання». Обов’язкова сила вироку ґрунтується на преторському едикті «*condemnatus, ut res unam solvate*» – засуджені хай сплатять вказану суму і захищалося за допомогою (*action iudicati*) позову про виконання судового рішення (Фрагмент 1 Титул I Книга XXXII) [77, с. 232].

Сучасні дослідники поділяють думку, що «*res iudicata*» виникло в римському праві в межах інституту судового рішення й законної сили судового рішення й забезпечувало їх функціонування. Судове рішення виключало повторний процес як у негативному плані, оскільки ставало підґрунтям для *exceptio rei iudicata* (преклюзивний ефект), так і в позитивному, оскільки зникла необхідність у подальших судових розглядах у питаннях, які отримали рішення (преюдиційний ефект).

Правова визначеність у римському цивільному процесі втілювалася і в системі оскарження, й у підставах скасування судових актів. У формулярному процесі (*per formulas*) визначеність у спірних питаннях досягалася тим, що судове рішення не підлягало обговоренню, однак, особа, яка програла процес, могла заперечити саме його існування, тобто спробувати довести його нікчемність. Позивач, який програв процес, міг подати позов заново, доводячи порок процесу; якщо оскаржувалося саме судове рішення, він міг звернутися до претора, вимагаючи нового розгляду справи суддею. Відповідач, не згодний із судовим рішенням, міг змусити переможця вчинити проти нього позов про виконання судового рішення (не пізніше ніж через 30 днів після винесення вироку) та протиставити йому *exceptio*: «*an indicatum sit*» («Чи не нікчемно судове рішення»). У разі програшу процесу сума присудження зростала удвічі – *lis infitendo crescit*

in duplum [86, с. 250]. Таким чином, у римському праві сукупність взаємопов'язаних правових понять та інститутів, серед них зокрема – «res iudicata», апеляція, позов, презумпція, вимог до закону, системи оскарження й скасування судових рішень утворюють певне осердя правової визначеності.

Вчена Ю. Матвеева, досліджуючи генезу принципу правової визначеності у перехідний період від Античності до Середньовіччя, звертається до масштабної кодифікації римського права імператором Юстиніаном, який відкинув низку застарілих норм і правових інститутів, доповнив їх новими. Дослідниця слушно зазначає: «Звід цивільного права Юстиніана довгий час був тією книгою, в якій, здавалося, втілювався ідеал визначеності закону, що розумілась як визначеність писаного закону в романо-германській системі. Цей ідеал не тільки не був відкинутий, а й навіть взятий за домінуючий принцип у континентальній Європі XVI–XVIII ст. У цей період більшість європейських країн прийняли писані кодекси та конституції, з огляду на те, що точні формулювання можуть захистити людей від посягань різних тиранів. Уряди та суди погодилися з таким розумінням ідей визначеності закону, яка полягала у точності писаної формули, виробленої законодавчими зборами. Це не було єдиною причиною, через яку країни континентальної Європи прийняли кодекси та конституції, але це було очевидно однією з головних причин [153, с. 59–60].

Отже, дослідження первинних джерел права, таких як Кодекс Хаммурапі, Закони 12 таблиць, поглядів мислителів епохи Античності, римського права свідчить, що у цей період у суспільстві формуються перші уявлення і переконання про важливу роль стабільності в суспільстві, яку забезпечує передбачуваність і прогнозованість норм, остаточність судових рішень, які закріплюються у старовинних джерелах права; такі уявлення формуються на підставі узагальнення повсякденного життєвого досвіду, безпосередніх суспільних відносин, тобто на емпіричному рівні; а пізніше, у римському праві – на підставі аналізу і систематизації правових норм; проблеми визначеності й невизначеності речей, явищ оточуючого світу стають предметом міркувань і роздумів низки мислителів епохи Античності, які приходять до висновку що ці категорії відображають такі

характеристики буття ідеального й матеріального світів. В епоху античності термін «правова визначеність» не вживається, водночас він імпліцитно простежується у низці вимог (критеріїв), які висувуються по відношенню до законів, їх розробки, прийняття, чинності, їх стабільності, доступності, які в подальшому стануть важливими складниками принципу правової визначеності.

Таким чином, третій етап (з I ст. до н.е. до V ст. н.е.) генези уявлень про правову визначеність пов'язаний із історією Римської імперії, післякласичним римським правом, поглядами Цицерона, Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія; важливою віхою у розвитку ідеї правової визначеності стала поява в римському праві «*res judicata*» в межах інституту судового рішення й законної сили судового рішення; правова визначеність у римському цивільному процесі втілювалася і в системі оскарження й підставах скасування судових актів.

Четвертий етап (з середини V до XI – початку XII ст.) формування уявлень про правову визначеність та їх відображення у правових актах обумовлений подіями, пов'язаними з падінням Римської імперії, Великим переселенням народів і завершується Папською революцією (1075-1122 рр.). Упорядкованість суспільних відносин забезпечувалася нормами викладеними у варварських правдах, зокрема таких, як: Салічна правда (496 р.), Закони Етельберта (близько 600 р.), Лангобардські закони (643 р.). Це був період «римського вульгарного права», яке описують як «право, яке живиться відразу до строгих понять, не здатне й не схильне дотримуватися стандартів класичної юриспруденції у відношенні художньої розробки чи логічної пробудови. Навіть найбільш прогресивні «римські» компіляції того часу, наприклад Вестготська правда VII ст., складалася лише з розрізнених положень, широко згрупованих за предметом, але позбавлена і концептуальної єдності, й здатності до органічної еволюції [22, с. 64–65]. При цьому, в правдах наводиться детальне перерахування і встановлення точних штрафів, опис покарань за різні каліцтва. Сторони мали представити свій спір на розгляд загальних зборів (сотенного суду), але більш поширеною була практика «відкупитися від спису чи нанести його». Такий підхід був зумовлений надзвичайною складністю, а то й неможливістю притягнення

звинуваченого до суду, забезпечити явку свідків у справі. Поширений інститут грошових штрафів за злочин, які виплачувалися родичами злочинця на користь родичів жертви, і на думку Г. Дж. Бержеля слід розглядати його «переважно не з точки зору його ефективності як засобу попередження чи покарання злочинця, а з точки зору його здатності попереджати міжусобиці, точніше, полегшувати переговори й досягати згоди між ворогуючими дворами. В ідеологічному сенсі інститут кровної помсти й грошових штрафів як її заміна в германському суспільстві, суді пояснювати високою цінністю честі як засобу завоювання слави в світі, де правила боги війни й ворожа, непостійна доля» [22, с. 66].

Правові норми й процедури, які застосовувалися в різних правових порядках на Заході аж до XI – початку XII ст. переважно не були диференційованими від звичаю й політичних та релігійних інститутів. Ніхто не намагався організувати пануючі закони в правові інститути й певну структуру. Лише незначна частина права була записана. Відсутніми були й професійне судочинство, професійні юристи, професійна юридична література. «Право не систематизувалося свідомо. Його ще не витягли із цілісної системи общинної матриці, частиною якої воно було. Не існувало незалежного, єдиного, розвиненого організму правових принципів і процедур, чітко відмінних від інших процесів суспільної організації й свідомо викладених корпусом спеціально навчених осіб» [22, с. 35]. Це період «римського вульгарного права», яке зводило правову визначеність до компіляції, сукупності розрізнених положень, широко згрупованих за предметом, поза концептуальною єдністю, тісним зв'язком правових норм із звичаями, політичними і релігійними нормами та інститутами.

Панування релігійного світогляду, догматизм, відданість традиціям, звичаям, ритуалам обумовили той факт, що впродовж тривалого часу, а саме – з V кінці і до кінця XI – початку XII ст. право залишалося в полоні королівської й церковної влади, правова передбачуваність, прогнозованість і безпека залежали від їх влади й розсуду. Упродовж майже шести століть у Західній Європі правова визначеність обмежувалася питаннями штрафів та покарань за різні каліцтва. Право залишалося під керівництвом королівської й церковної влади.

П'ятий етап тривав з XII ст. і до початку XVI ст., від Папської революції (1075-1122 рр.) до епохи Відродження і Реформації. Зазначений період має важливе значення, попри відсутність окремих робіт, присвячених правовій визначеності чи її складникам. Саме в XI–XII ст. закладається підґрунтя «західної традиції права», уявлення про правові системи «у кожній з яких різноманітні її складники набувають сенсу як частина системи в цілому» [22, с. 28]. На важливість цього періоду впливає і Папська революція (1075-1122 рр.) яка, на думку Г. Дж. Бермана, разом із іншими п'ятьма революціями (протестантська Реформація (1517-1555 рр.), Англійська революція (1688-1689 рр.), Американська революція (1765-1791 рр.), Французька революція (1789-1804 рр.) й Російська революція (1917 р.) «змінити західну традицію права у процесі його розвитку» [22, с. 35]. Кожна з шести революцій породжувала нову або значно оновлену систему права, що знаходилася в контексті уявлень про повну зміну суспільства. Кожна революція передбачала відмову від старої правової системи, яку ця революція замінила чи докорінно змінила. Багато елементів правових систем як церковних, так і світських, створених у кінці XI, XII ст. під впливом Папської революції, поступово перейшли в світське право всіх європейських держав під впливом національних революцій.

У кінці XI–початку XII ст. все стрімко змінилося. Майже у всіх країнах Західної Європи було створено професійні суди, законодавство, юридична професія, юридична література, наука права. Поштовхом цих процесів стало утвердження верховенства папи над всією західною церквою і незалежність церкви від світського короля. Це була революція, і оголошена вона була в 1075 р. папою Григорієм VII. Була встановлена ієрархія церковних судів, вершиною яких стала папська курія. У межах церкви з'явилася професія юриста, з'явилися юридичні трактати і звід створених законодавцями та суддями законів. Партія папи і партія імператора вели криваві війни майже століття аж до компромісу. У подальшому народне право Європи майже зникло, а на його місці були створені нові складні правові системи, спочатку для церкви, а згодом і для світської політичної влади: канонічне право, міське право, королівське право, торгове

право, феодальне й маноріальне право.

Серед низки теологів епохи середньовіччя на особливу увагу заслуговують погляди Фоми Аквінського (1225-1274 pp.) [2], одного з найвизначніших і найвпливовіших мислителів цієї епохи, автора своєрідної енциклопедії католицького богослов'я, який висуває ідею гармонії віри та розуму, а всі питання пізнання природи, суспільства, права, закону розглядає з позицій теологічного раціоналізму. Мислитель розмежовує та характеризує чотири типи законів (вічний, природний, людський та божественний), які повинні відповідати вимогам розумності веління, відповідності загальному благу. У праці «Сума теології» він розмірковує над такою ознакою закону як обнародування, і зазначає: «... закон покладається на інших у якості правила і мірила. Правило ж і мірило встановлюються через залучення всіх тих, кому за ними керуватися й оцінюватися. Тому для того, щоб закон набув обов'язкової сили, притаманної всякому закону, необхідно долучати до нього людей, якими збираються керувати у відповідності з ним. Таке залучення (*applicatio*) відбувається через ознайомлення при обнародуванні. Потому саме обнародування необхідно для того, щоб закон набув своєї сили» [106, с. 103–104].

Ф. Аквінський вважає, що «закони необхідні для того, щоб виключити з цивільних судових рішень чи постанов злий умисел і похибку суддів... Потому государям набагато корисніше керуватися законом і слідувати йому, ніж виносити цивільні судові рішення на власний розсуд; адже, діючи у відповідності з законом, вони не вчиняють нічого брехливого чи такого, що заслуговує на осуд, і завдяки цьому їх правління стане безпечним і довготривалим» [106, с. 114]. Саме необхідність оприлюднення закону, на думку мислителя, це важлива ознака, без якої неможлива дія закону як загального правила та регулятора людської поведінки. Попри відмінне значення різних типів законів, саме людські закони мають відповідати об'єктивним умовам, потребам тих, на кого вони поширюються, бути обнародуваними і доступними, унеможливлювати злий умисел чи похибку. Ф. Аквінський та його послідовники – томісти – стали символом релігійного освячення існуючого порядку. Цей порядок покоїться на

природному праві, на веліннях розуму і відповідає вічному закону.

Із кінця XI ст. по XV ст. у Західній Європі зароджуються системи права, які були детерміновані економічним, політичним розвитком та закладали підґрунтя розвитку права на наступний період. «Адже якби не було конституційного права, промислового права, договірного права, права власності й всіх інших областей права, які сформувалися в Західній Європі з XII ст. по XV ст., не могли б відбутися й ті економічні й політичні зміни XVII–XIX століть» [22, с. 56]. «Першою новою західною системою права стало канонічне право римо-католицької церкви. І ця система права мала багато спільних рис з тими, які сучасні теоретики суспільства називають світськими, раціоналістичними, матеріалістичними, індивідуалістичними системами права ліберального капіталістичного суспільства. Дуалізм церковної й світської влади – ось відмінна, якщо не унікальна, риса західної культури» [22, с. 57].

Отже, п'ятий етап (з XII ст. до початку XVI ст., тобто від Папської революції до Реформації) розвитку уявлень про правову визначеність тісно пов'язаний із поглядами теологів (насамперед, Ф. Аквінського), формуванням підґрунтя «західної традиції права», уявлень про єдність складників права, які набувають сенсу лише будучи частиною системи в цілому, зародженням західних систем права, першою з яких було канонічне право, згодом – міське право, королівське право, торгове право, феодалське й маноріальне право, дуалізмом церковної та світської влади; це період появи у межах церкви професії юриста, перших юридичних трактатів і зводу створених законодавцями і суддями законів, встановлення ієрархії церковних судів, вершиною яких стала папська курія; найбільша увага приділяється таким вимогам, як чіткість і лаконічність норм права, необхідність їх оприлюднення, доцільність обмеження розсуду при винесенні судових рішень.

Шостий етап генези уявлень про правову визначеність охоплює період з XVI до XIX ст. Це період подолання духовної диктатури і деспотії церкви, протестантської Реформації (1517-1555 рр.), Англійської революції (1688-1689 рр.), Американської революції (1765-1791 рр.). Як слушно зазначає

Г. Дж. Берман: «Можливо, неуміння передбачати фундаментальні зміни і вчасно внести їх, обумовлено внутрішніми суперечностями в природі західної традиції права, одна з цілей якої – збереження порядку, а інша – здійснення правосуддя. Сам порядок розуміється як стримуючий внутрішню напругу між потребою в змінах і потребою в стабільності. Правосуддя також розглядається в термінах діалектики, адже існує напруга між правами окремої людини й благополуччям суспільства... Повалення існуючого закону як порядку виправдовувалося відновленням більш фундаментального закону як справедливості. Саме переконання, що закон зрадив свою вищу ціль і місію, призводило до кожної з великих революцій» [22, с. 37]. Далі вчений продовжує: «Кожна з революцій переживала перехідний період, коли нові закони, декрети, інструкції, накази стрімко народжувались і так же стрімко виправлялись, змінювались чи замінювались. Однак в кінці кінців кожна з цих революцій примирювалася з дореволюційним правом і відновлювала багато його елементів шляхом включення їх в нову систему, яка відображала основні цілі, цінності й переконання, заради яких здійснювалися революції. Так, нові системи права, встановлені великими революціями, змінювали традицію права, водночас залишаючись всередині неї» [22, с. 44].

Зазначені вище погляди одного з найвідоміших учених, який дослідив процес формування права і правових систем Західної Європи Гарольда Дж. Бермана (1918-2007 рр.), викладені, у праці «Западная традиция права: эпоха формирования» [22] відображають, зокрема, таку властивість західного права як тісний і, водночас, суперечливий зв'язок між стабільністю і динамізмом, традицією і новаторством у праві та врешті – сприяють осмисленню правової визначеності, прогнозованості, безпеки у цей період. «У західній традиції права закон сприймається як пов'язане ціле, єдина система, «організм», який розвивається в часі, через віки й покоління. ... Життєздатність поняття організму, «корпусу», чи системи права, залежить від впевненості в триваючому характері права, його властивості зростати протягом віків і поколінь, упевненості притаманній виключно Заходу. Організм права продовжує жити лише тому, що в

ньому є вбудований механізм органічних змін» [22, с. 26]. Таким чином, нові правові системи, які формувалися в Західній Європі, встановлені великими революціями, з одного боку – змінювали традицію права, а з іншого – зберігали окремі правові традиції.

Формування західних правових систем ґрунтувалося і на правових поглядах багатьох мислителів того часу. Поряд із загальними уявленнями про право, закон окремі мислителі зверталися до вимог, які висуваються до закону, його викладу й застосування. До вимог, які безпосередньо пов'язані з правовою визначеністю, звертається Френсіс Бекон (1561-1626 рр.). На його думку, основні вимоги, яким повинен відповідати хороший (справедливий) закон, наступні: чіткий зміст; справедливість вимог; легкість виконання; закон повинен узгоджуватись з формою держави та має породжувати доброчесність у громадянах. При цьому, вимоги до закону мислитель розглядав у досить широкому значенні, вони поширюються як на зміст закону, так і на процес його застосування, аж до позитивного соціального ефекту, оскільки закон повинен породжувати моральні якості й чесноти у громадян. Бекон уважав, що точність та справедливість закону є взаємопов'язаними явищами. У VIII Афоризмі йдеться про головну чесноту закону – точність: «Точність настільки важлива для закону, що без цього він не може бути справедливим. Адже «якщо труба видасть невірний звук, хто підніметься на битву?» Подібним же чином, якщо невірний голос видасть закон, хто стане коритися йому? Тому, перш ніж нанести удар, закон повинен спочатку попередити про це» [30, с. 486].

На увагу заслуговує й те, що Бекон розмірковує про джерела незрозумілості законів та їх наслідки. Незрозумілість законів на його думку «може бути результатом або надмірної кількості законів, особливо якщо сюди домішуються застарілі; або двозначного, або незрозумілого і не дуже виразного їх викладу; або недбалого чи невмілого тлумачення законів; або, нарешті, суперечливості та несумісності судових рішень» [30, с. 497]. Застерігаючи від таких явищ, Бекон обґрунтовує необхідність створення єдиної юридичної термінології, понятійного апарату та пропонує законодавцю вживати спільні терміни при створенні законів,

які б досить ясно формулювали волю законодавця. Таким чином, Бекон досить значну увагу приділяв таким вимогам як точність, зрозумілість, несуперечливість і однозначність, які уможливлюють правову визначеність.

Внесок у розуміння правової визначеності зробив і Гуго де Гроот Гроцій (1583-1645 pp.), який природне право пов'язує із «приписами здорового глузду» [64]. На його думку, «Право природне є диктат здорового розуму, яким та чи інша дія, залежно від її відповідності або невідповідності самій розумній природі, визнається або ж морально ганебним, або ж морально необхідним; а відповідно, така дія або заборонена, або ж приписана самим богом, творцем природи» [9, с. 71]. На думку Гроція, в основі природного права знаходяться важливі для людини уявлення про правила співжиття, зокрема утримання від чужого майна, повернення чужої речі, дотримання обіцянок, відшкодування шкоди, завданої винними діями, відплата за заслужене покарання, співмірність у розподілі благ між окремими людьми.

У Томаса Гоббса (1588-1679 pp.) – одного з найвпливовіших філософів Нового часу, у відомій праці «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» серед низки важливих ідей і теорій містяться положення про правову визначеність, які тісно пов'язані з співвідношенням цивільного й природного закону. Як зазначає мислитель: «Цивільний і природний закони – не окремі види, а окремі частини закону, одна з яких (писана частина) називається цивільним, а інша (неписана) – природним. Утім, цивільний закон може урізати і обмежити природне право, тобто природну свободу людини; що більше, таке обмеження – це єдина мета видання законів, оскільки без цього жоден мир неможливий. Закон було принесено у світ лише для того, щоб обмежити природну свободу окремих людей, аби вони не шкодили, а допомагали один одному і об'єднувалися проти спільного ворога тобто стабільність [50, с. 257]. Гоббс займає досить радикальну позицію та визначає право саме як свободу, свободу вчиняти чи не вчиняти, а закон розглядає як обов'язок тієї чи іншої поведінки (дії чи утримання від неї). А тому *lex* и *jus* відрізняються як обов'язок і свобода [50, с. 98–99, 224–225].

Сферу дії закону за колом осіб англійський філософ Гоббс пов'язує із розумом: «Закон є законом лише для тих, хто здатний його розуміти. Через те, що закон – це наказ, а наказ полягає у волевиявленні, або вияві в усній, письмовій або якій-небудь іншій формі волі того, хто наказує, ми можемо зробити висновок, що наказ держави – закон лише для тих, хто здатний його зрозуміти» [50, с. 259]. Далі мислитель звертається до оприлюднення закону в залежності від того який це закон – природний чи цивільний: «Природні закони не потребують ніякої публікації чи оголошення, бо полягають в одному загальновизнаному положенні: не роби іншому того, що ти вважав би нерозумним з боку іншого стосовно тебе самого. ... закон, не написаний і не оприлюднений в якій-небудь формі тим, хто його встановлює, може сприйняти розум лише тієї людини, яка зобов'язана йому коритися, і тому він не тільки цивільний, а й природний закон. Суттєвою ознакою усіх інших законів, окрім природних, є те, що до відома кожної людини, яка буде зобов'язана коритися їм, вони доводяться або усно, або письмово, або в якийсь інший спосіб, який неодмінно походить від верховної влади [50, с. 259–260].

Окрему увагу Гоббс приділяє тлумаченню, яке обумовлене різним тлумаченням термінів, стислістю, нечіткістю законів і спрямоване на доведення сенсу закону громадянам: «Усі закони потребують тлумачення. Всі закони, писані і неписані, потребують тлумачення. ... Розуміння писаних законів може бути неправильне, якщо вони стислі, через різне значення одного чи двох слів; якщо ж вони надто докладні, то відмінне значення багатьох слів тим паче затемнює їх. ... Правильне тлумачення закону не можна взяти у різних письменників. Тлумачем закону є суддя, який оголошує вирок *viva voce* [вголос] в кожному окремому випадку» [50, с. 262–263].

Висловлюється Гоббс і стосовно сталості, незмінності закону. На його думку, «вирок судді не примушує його чи іншого суддю виносити такий самий вирок у подібному випадку надалі» [50, с. 262–263]. Йдеться про те, що незмінними є природні закони, а цивільні можуть бути змінені. Впритул до правової визначеності підійшов Гоббс у питанні двозначності понять, які використовуються в законах. «Адже майже всі слова або самі по собі, або через

метафоричне вживання двозначні і можуть бути використані в різних значеннях, а закон має лише один зміст. ... Тому якщо слова закону не дають достатніх вказівок для мудрого рішення, суддя має додатково керуватися природним законом, а якщо випадок занадто складний, то він зобов'язаний відкласти це рішення, поки отримає ширші повноваження [50, с. 266].

На увагу заслуговують і міркування мислителя щодо правової невизначеності, обумовленої неузгодженістю писаного закону: «Неузгодженість, яка впливає з букви писаного закону, може бути для судді тією ниткою, що скеровує розкриття намірів закону, а це – його найкраща інтерпретація. Однак жодна неузгодженість, яка впливає з букви закону, не може узаконити рішення, що розходиться із самим законом. Адже кожен суддя поставлений для того, аби вирішувати, що є правом і що не є правом, а не для вирішення, що зручно і що незручно для держави [50, с. 267]. Як бачимо, у вирішенні цієї проблеми Гоббс пропонує керуватися сенсом закону і права.

Таким чином, у філософсько-правовому доробку Гоббса проблеми правової визначеності посідають чільне місце і розглядаються в контексті таких питань як: багатозначності понять, зрозумілості, стабільності, динамічності, оприлюднення, мови законів, неузгодженості законів, співвідношення права й закону. Мислитель був глибоко переконаний, що ці питання мають важливе значення для функціонування держави і права, їх стабільності й впорядкування суспільних відносин.

У Шарля Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.) погляди на правову визначеність простежуються у відомій праці «Про дух законів» (1748 р.). Обґрунтовуючи політичну свободу, він шукав «дух законів», підстави, причини і логіку історично мінливих позитивних законів. Мислитель у своїх працях розглядає закони у безпосередньому зв'язку з людським розумом та духом народу: «Закон, взагалі кажучи, є людський розум, оскільки він управляє усіма народами землі, а політичні і цивільні закони кожного народу мають бути не більші як окремими випадками додатка цього розуму. ... Ці закони знаходяться в такому тісному відповідності з властивостями народу, для якого вони встановлені, що тільки в

надзвичайно окремих випадках закони одного народу можуть виявитися придатними і для іншого народу. Необхідно, щоб закони відповідали природі і принципам встановленого уряду; ... фізичним властивостям країни і її клімату - холодному, жаркому або помірному; якостям ґрунту; образу життя її народів - землеробів, мисливців або пастухів; ступені свободи, що допускається устроєм держави; релігії населення, його схильностям, багатству, чисельності, торгівлі устоям і звичаям. Сукупність усіх цих відносин можна назвати «Духом законів» [164, с. 6–7].

Звертається філософ і до питань створення законів. У зв'язку із цим він зазначає: «Склад законів має бути простим. Рішення прямі завжди доступні розумінню вишуканих. ... Суттєва умова – щоб слова закону викликали у всіх людей одні і ті ж поняття. Якщо в законі були чітко визначені відомі поняття, не варто більш повертатися до висловів нечітких. ... Не потрібно вносити зміни в закон без достатніх для того підстав» [164].

Отже, у динамічному і натуралістичному розумінні права та його інститутів Монтеск'є значну увагу приділяє емпіричним чинникам виникнення права й закону, стверджуючи, що закони є необхідними природними відношеннями. Мислитель ставить під сумнів правовий статичний натуралізм, відповідно до якого право і правосуддя є незмінними в часі й однаковими для всіх народів. Відкидаючи необґрунтовані зміни в законах Монтеск'є, поряд із наголосом на Дусі законів, увагу акцентує на важливості таких вимог до закону, як: чіткість, лаконічність, однозначність, зрозумілість і стабільність, які у поєднанні з іншими вимогами формують правову визначеність.

Філософ-просвітник Жан Жак Руссо (1712-1778 рр.) як фундатор концепції суспільного договору та конструкції народного суверенітету у праці «Про суспільний договір» значну увагу приділяє питанням встановлення держави, політичних відносин і законів. Джерелом права Руссо вважав спільну волю народу, відображену в суспільному договорі. Закони, ухвалені відповідно до суспільного договору й спільної волі, будуть за визначенням справедливими, оскільки вони відображають спільну волю усього народу. На відміну від своїх

попередників, закони Руссо розглядає як передумову свободи індивіда в суспільстві, а не як засіб захисту. У контексті предмету дослідження на увагу заслуговують наступні міркування Руссо: «Коли я кажу, що предмет законів завжди має загальний характер, я розумію це так, що Закон розглядає підданих як ціле, а дії – як його породження, але ніколи не бачить у людині індивіда чи окремого чинника. ... Усяка дія, об'єкт якої має індивідуальний характер, не належить до законодавчої влади» [228, с. 228]. Йдеться про загальний характер норм права та правову невизначеність у питаннях, що мають індивідуальний характер. Фактично, Руссо впритул підійшов до розуміння того, що закони є запорукою свободи індивіда.

Італійський мислитель, юрист і публіцист Чезаре Беккарія (1738-1794 рр.) звертається до проблем правової визначеності у межах обґрунтування необхідності дотримання законності, визначення покарання відповідно злочину. Причиною різних покарань за одні й ті ж злочини на думку Ч. Беккарія є те, що суд «не керується словом закону, а допускає помилкову непостійність тлумачень. ... Невгоди від суворого дотримання букви кримінального закону незначні у порівнянні з невгодами, породженими його тлумаченням. Неясні слова закону необхідно виправити, але це можна зробити легко й швидко» [18, с. 93]. Отже, Беккарія припускає наявність у законах недоліків, пов'язаних із нечіткістю, багатозначністю слів, і вважає, що це можна легко виправити. Тлумачення законів він вважає злом, так само як злом є «темнота, яка примушує вдаватися до тлумачення. «Це зло досягне крайніх меж, якщо закони написані чужою для народу мовою, що перетворює книгу законів із загального й публічного в приватне і домашнє досягнення і ставить народ, позбавлений можливості судити про межі своєї свободи і свободи окремих громадян, у залежність від небагатьох осіб. ... Чим більше осіб, які розуміють священне Уложення законів і які зберігають його у себе, тим менше буде злочинів: незнання й неточне уявлення про покарання, поза сумнівом, посилюють красномовство пристрастей. ... Тому зрозуміло, яку користь принесло книгодрукування. Завдяки йому хранителем законів стало все суспільство, а не лише небагато осіб» [18, с. 94]. Дотримання

законів Ч. Беккарія пов'язує із особистою безпекою та прогнозованістю, передбачуваністю, адже суворо дотримуючись закону, громадяни здобувають «особисту безпеку, що справедливо, оскільки заради цього люди об'єднуються в суспільство; і корисно, оскільки в цьому випадку надається можливість точно прорахувати незручності протиправної поведінки» [18, с. 271].

Таким чином, Ч. Беккарія ще ближче наблизився до розуміння принципу правової визначеності. Попри те, що безпосередньо він не вживає цей термін, він приділяє значну увагу чіткості, точності, мові закону, необхідності оприлюднення законів та пов'язує це із забезпеченням безпеки для громадян, передбачуваністю поведінки, зменшенням злочинності, забезпечення справедливості. Неприпустимим на його думку є і свавілля з боку державної влади, недосконалість і мінливість законів, якими держава може користуватися.

Отже, шостий етап генези уявлень про правову визначеність охоплює період з XVI до кінця XVIII ст., та пов'язаний із подоланням духовної диктатури і деспотії церкви, протестантською Реформацією (1517-1555 рр.), Англійською революцією (1688-1689 рр.), Американською революцією (1765-1791 рр.), формування національних держав, основ індустріального суспільства, наукових знань; невміння забезпечити, з одного боку, розвиток законодавства і права, а з іншого – їх стабільність, укоріненість, спричинили революційні зміни в тогочасних суспільствах; у перехідні періоди нові закони, декрети, інструкції, накази стрімко з'являлися і так же стрімко виправлялись, змінювались чи замінювались; у кінцевому підсумку наступав період примирення й сприйняття дореволюційного права, відновлення багатьох його елементів шляхом включення їх в нову систему, яка відображала основні цілі, цінності й переконання, заради яких здійснювалися революції; у розумінні й тлумаченні правової визначеності цього періоду засадничою є сформована західна традиція права, за якою «закон сприймається як пов'язане ціле, єдина система, «організм», який розвивається в часі, через віки й покоління» та впевненість у триваючому характері права з механізмом органічних змін (Дж. Берман); завдяки значній увазі з боку багатьох мислителів цього періоду (Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ш. Монтескє,

Ж. Ж. Руссо, Ч. Беккарія та ін.) до вимог, що висуваються до норм законів, їх підготовки, викладу, оприлюднення, тлумачення мислителі впритул підійшли до формулювання принципу правової визначеності.

Сьомий етап генези уявлень про правову визначеність охоплює період з кінця XVIII до поч. XX ст., тобто період, який британський історик, професор Массачусетського технологічного інституту, Стенфордського й Корнельського університетів, Член Британської академії, співзасновник журналу *Past & Present* Ерік Гобсбаум (1917-2012 рр.) назвав «довге дев'ятнадцяте сторіччя». Це період домінування імперій у світі. Початком цього періоду є Велика французька революція, а кінцем – Перша світова війна, в результаті якої були ліквідовані Німецька, Російська, Австро-Угорська та Османська імперії. Вчений також запропонував термін «коротке двадцяте сторіччя». У низці своїх праць, зокрема «Епоха революцій. Європа (1789-1848) (1969), «Епоха капіталу. 1848-1875 (1975), «Епоха імперій. 1875-1914 (1987), «Нації і націоналізм, починаючи з 180 року. Програма, міф, реальність» (1990), «Епоха крайнощів. Коротке XX століття. 1914-1991» (1994) – в українському перекладі «Вік екстремізму») [51] вчений аналізує події після Великої французької революції і завойовницьких походів Наполеона Бонапарта, формування в більшості країн Європи тенденцій до обмеження абсолютних повноважень монарха, поділу влади і демократизації суспільства, промислову революцію та поширення наукових знань, які обумовили формування уявлень про право та його вимоги.

Погляди відомого мислителя, юриста, теоретика політичного лібералізму й родоначальника утилітаризму кінця XVIII початку XIX століття Джеремі Бентама (1748-1832 рр.) символізують перехідний період до нових підходів у розумінні правової визначеності. У праці «Вступ до основ моралі та законодавства» (1780 р.) [20] він одним із перших звертається до правової певності та акцентує увагу на тому, що правовпевність забезпечує можливість передбачити майбутнє і завдяки цьому зайняти певну позицію щодо нього, вона є основою всіх планів, усіх робіт і всіх накопичень, вона зумовлює те, що життя є не лише рядом моментів, але має континуальність, що окреме життя є ланкою в ланцюзі генерацій, вона є

вирішальною ознакою цивілізації, вона відрізняє культурних людей від дикунів, мир – від війни, людей – від звірів. Значну увагу мислитель приділяє взаємозв'язку злочину й страждань, співрозмірності покарань, ролі й значенню різного роду очікувань. «Якщо вчинено злочин, – то шкода його полягає у його прагненні зруйнувати у тих чи тих осіб, ті чи інші задоволення та причинити їм ті чи інші страждання, а це і є підґрунтям до покарання» [20, с. 56]. «Страждання очікувань можуть ґрунтуватися на кожному із вищезазначених родів як страждань позбавлення, так і позитивних страждань. Вони можуть бути також названі стражданнями передбачення (apprehension) [20, с. 55]. «Цінність покарання має бути у всякому випадку не менше, ніж скільки достатньо для того, щоб перевищити цінність від прибутку від злочину» [20, с. 231].

Дослідниця поглядів Дж. Бентама – Л. Награбова, узагальнює: «Бентам Дж. вважав, що однією зі складових успіху майбутнього законодавства є його чіткість і очевидність. Підстави прийняття закону повинні бути добре роз'яснені та базуватися на загальних, очевидних для всіх засадах. Закони повинні мати не імперативний характер, а більшою мірою роз'яснювальний, апелювати не до беззаперечного підкорення, а до усвідомленого. Загальнодоступність, точність, одноманітність і простота – якості, що необхідно поєднати. При складанні Кодексів необхідно враховувати національну специфіку, а не відтворювати вже існуючі західноєвропейські моделі. Бентам Дж. наполягав на проведенні публічного обговорення законопроектів, а створенням законодавства, на його думку, мають займатися професійні політики [166, с. 434].

Отже, поряд з ідеями про необхідність обмеження ролі держави захистом права власності та очікуваного блага, критикою понять «закон розуму», «моральні почуття», «здоровий глузд», запереченням реальності природних прав, мислитель обґрунтовує принцип «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей», розширення виборчих прав та низки вимог до законів, таких як точність, простота, зрозумілість, доступність.

До проблем визначеності звертається і один з найвідоміших німецьких філософів Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831 рр.) – засновник теорії

діалектики, у якій центральним є поняттям «розвиток». Для Гегеля розвиток є характеристикою діяльності світового духу, у висхідному ряду низки категорій. Саме крізь призму духу він розглядає підґрунтя права та правову визначеність. «Підґрунтя права – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим-то її субстанцію й визначення становить свобода; система права – це царство здійсненої свободи, світ духа, породжений ним самим, мовби другою натурою» [47, с. 24]. Невизначеність Гегель розглядає як нерозчленованість, неподільність, необхідність буття; присутність у ньому різних меж, відмінностей надає буттю визначеності [48, с. 66, 88]. Цінність поглядів Гегеля полягає, насамперед, у тому, що він розкрив сутність співвідношення визначеності й невизначеності, акцентував увагу на свободі як діалектичній єдності визначеності і невизначеності як парних категорій. Перебуваючи у протиріччі, вони, водночас, не існують одна без одної.

Один з найвідоміших представників історичної школи права та відомий юрист Фрідріх Карл Савіньї (1779-1861 рр.) у праці «Про завдання нашого часу щодо законодавства і правознавства» (1815 р.) торкається питання правової визначеності крізь призму вимог, яким має відповідати звід законів, мови закону та його доступності. Філософ зазначає: «Створення зводу законів – це така робота, коли об'єднанні зусилля багатьох аж ніяк не дадуть більш високий результат. ... звід законів має створюватися не колегіально, а одним автором, якщо ми не хочемо, щоб цей звід законів був чисто механічним утворенням, чимось мертвонародженим і, відповідно, абсолютно непридатним» [229, с. 447–448]. При цьому, Савіньї не заперечує, а навпаки, підтримує необхідність порад, оцінок, усунення окремих недоліків. Розмірковуючи над проблемою мови зводу законів він зазначає: «Мова, як найбільш дієвий засіб духовного спілкування, може перешкоджати цьому спілкуванню і обмежувати його» і доходить висновку, про необхідність простого, всім доступного стилю закону» [229, с. 448].

Міркування Савіньї щодо вимог, яким має відповідати закон тісно пов'язані з його вченням про право, як компонент свідомості будь-якого суспільства, що проявляється у вигляді створення в ньому юридичних інститутів, абстрактних

образів і визначень та втілюється в національному дусі народу.

Практичного характеру набули проблеми правової визначеності у Сполучених Штатах Америки у XVIII-XIX століттях. Як відомо, наприкінці XVIII ст. у США поширилися ідеї природних прав людей, а Декларація Незалежності 1776 р., що підтвердила самоочевидні і невід’ємні права людини на життя, свободу, щастя, заклала підґрунтя правової системи нової держави. Фактично відбулося практичне утілення концепції природного права в законодавстві. У зв’язку з цим, судова влада у США отримала досить широкі повноваження для оцінки законів на їх відповідність конституції з метою утвердження принципу верховенства права. Як зазначають дослідники, «американські судові ухвали 1814, 1822 і 1881 рр. усталили широкі повноваження судової влади, суди могли скасовувати не лише постанови виконавчої влади й закони, які порушували конституційні норми, а й такі постанови й закони, які не дотримувалися «вічних принципів правосуддя, що ніякий уряд не має право ігнорувати» [140, с. 175]. Певною мірою такі широкі повноваження судової влади призвели до того, що закони змінювалися досить часто, призводили до правової невизначеності, на яку звертали увагу як самі американці, так і дослідники історії США.

Так, захисник демократії та свободи, французький мислитель і державний діяч Алексіс де Токвіль (1835-1840 рр.) у відомій праці «Демократія в Америці» розмірковує над принципом народовладдя, перевагами американської демократії, її впливом на виборчі закони та торкається загальної спрямованості законів демократичної влади в Америці, їх постійної зміни. Мислитель звертає увагу на те, що американська демократія не завжди діє вдало, закони нерідко бувають невдало сформульованими і неповними, але загальна спрямованість її законів корисна для суспільства. «... Коли вони хороші самі по собі, їх великим недоліком є часта зміна». Токвіль, згадуючи Гамільтона, зауважує, що останній уважав «корисною ту владу, яка могла б завадити прийняттю поганих законів або є на крайній випадок - затримати їх утілення в життя. Нестабільність законів — це найбільш великий недолік, у якому можна було б дорікнути наші органи влади» [256, с. 164].

У контексті проблеми нестабільності законів Токвіль наводить також висловлювання Медісона і Джеферсона. «Легкість, з якою змінюються закони, – говорить Медісон, – і перевищення законодавчої влади мені уявляються найбільш небезпечними хворобами, яким може піддатися наш уряд». Ще більш категоричним і вимогливим є Джеферсон, який зазначає: «Нестабільність наших законів – це дійсно дуже серйозна незручність. Я думаю, що ми могли б вжити відповідні заходи і винести рішення, що між представленням закону і кінцевим голосуванням по цьому закону має пройти рік. Потім його слід обговорити, а далі проголосувати його прийняття, після чого в ньому вже не можна буде змінити жодного слова, а якщо обставини вимагатимуть більш швидкого рішення, то внесені пропозиції не можна буде прийняти простою більшістю, а тільки двома третинами голосів першої і другої палат» [256, с. 164]. Отже, нестабільність законів, перевищення законодавчої влади є серйозними недоліками американської демократії, на які звернув увагу А. Токвіль. Запропоновані Джеферсоном пропозиції щодо підвищення стабільності та якості законів є досить жорсткими та пов'язані з більш широким і тривалим періодом обговорення та чіткістю формулювань.

Безпосередньо проблеми визначеності права порушуються у XIX та XX ст. у поглядах У. О. Холмса (1841-1935 рр.) [271], Дж. Бінхема (1878-1973 рр.), Дж. Френка (1889-1957 рр.) [264]. В. Кунєцов, узагальнюючи погляди правників США у XIX ст., зазначає: «у філософії права до виникнення правового реалізму панували припущення про нормативну й фактичну визначеність права. Згідно з цими уявленнями, правові норми й фактичні обставини судової справи досить однозначно детермінують суть ухваленого у цій справі судового рішення. Тому компетентний юрист, знаючи норми, які належить застосовувати в цій справі та її фактичні обставини, має змогу спрогнозувати найімовірніше рішення суду. Однак, як показали правові реалісти, проаналізувавши безліч конкретних прикладів, прогнозувати на такій основі є ненадійним. Виникли сумніви в правильності вихідного припущення про можливість такого прогнозування» [140, с. 253]. Вчений робить висновок, що «правових реалістів поєднували не стільки

певні концептуальні правові ідеї. Скільки спільне заперечення можливостей для надійного прогнозування судових рішень» [140, с. 253].

На думку Дж. Френка таким прогнозам перешкоджають принаймні дві обставини. Перша обставина пов'язана з тим, що навіть за умови чіткої визначеності норми, наслідки її застосування є досить невизначеними, оскільки залежать від процесу ухвалення рішення (і тут не останнє місце посідають індивідуально-психологічні особливості судді та присяжних). Друга – пов'язана з труднощами відтворення справжніх обставин справи і невизначеністю, яка виникає щодо їх оцінки і тих подій, мотивів, які судді й присяжні будуть розглядати як факти, що стосуються справи. Саме тому Френк стверджував, що «одним з вирішальних чинників у відправленні правосуддя є особистість судді, тобто вводив психологічні чинники в розуміння права і його функціонування». В. Кузнєцов звертає увагу, що це твердження Дж. Френка певною мірою суперечить реалістам та їхньому моделюванню права як прогнозування рішень судів. Адже неможливі ніякі систематичні й достовірні прогнози судових рішень, якщо вони залежать від особистості судді та його психічного стану в період розгляду справи чи момент винесення вироку [140, с. 253–254].

У XIX ст. у США представники правового реалізму питання правової визначеності розглядають крізь призму формування реалістичної картини функціонування правової системи. Правова практика, згідно з поглядами правових реалістів, не вичерпується однозначним застосуванням чітких норм до фактичних ситуацій. У дійсності, судді виносять вироки не на підставі законів, а на основі їхнього внутрішнього переконання, яке підказує їм, яким має бути справедливе рішення у цій конкретній судовій справі. Правові норми й докази – це усього лише раціональне оформлення таких рішень. Правові реалісти вважають предметом свого дослідження реальну правову практику, тобто право, яке функціонує в суспільстві. Саме тому, на їх думку, практика емпіричного обґрунтування загальних правових понять є сумнівною та не викликає довіри до них. Свою увагу вони зосереджують на невизначеності (інтерпретативному характері) понять «правова норма» і «правовий факт», що в кінцевому підсумку

дає змогу використовувати право як засіб політичної маніпуляції та засіб легітимації расових, статевих, класових, політичних та інших інтересів окремих соціальних груп. Вони вважали, що необхідно по-іншому підійти до обґрунтування правових норм і судових рішень. Фактично правовий реалізм заклав підґрунтя для виникнення таких напрямків у юриспруденції, як правовий критицизм, правовий економізм, расово орієнтований правовий критицизм і правовий фемінізм.

Розмежовують американський і скандинавський види правового реалізму. Так, представники американського реалізму загальну модель права розглядають як комплекс реальних дій офіційних осіб і інститутів. Дослідивши низку принципових положень щодо права та його функціонування вони акцентують увагу на нормативній і фактуальній невизначеності права. Нормативна невизначеність виявляється у застосуванні правових норм з урахуванням персональних, політичних, економічних, расових та інших особливостей судового процесу. Фактуальна невизначеність полягає у неоднозначності оцінки фактичних обставин у досить складних випадках, яких дуже багато [140, с. 249].

Крім того, правові реалісти критикують уявлення про ціннісно-нейтральну й силогістичну природу процесу ухвали судових рішень, стверджуючи, що на нього впливають етичні, політичні й інші погляди суддів, а сам процес ухвали рішення судом не обмежується виведенням рішення за допомогою силогізмів із правових норм. Саме тому, на їх думку неможливо досягнути однозначних рішень, і тим більше, точно передбачити їх, ґрунтуючись на загальних правових нормах.

Один із відомих засновників правового реалізму – суддя Верховного суду США Олівер Уендел Холмс (1841-1935 рр.), з'ясовуючи роль судів у тогочасному суспільстві у працях [271], у тому числі в роботі «Шлях закону» приходить до висновку про необхідність розуміти право як спосіб прогнозування того, які рішення будуть винесені судами у справах, що вони розглядають. «Прогнозування того, як будуть фактично чинити суди, і нічого більш претензійного – от що я вважаю правом» [140, с. 249–250]. На увагу заслуговують

і міркування Холмса щодо причин, через які судді не люблять обговорювати політичні питання. Одна з причин, на його думку, полягає в тому, що, як тільки ви залишаєте сферу суто логічної дедукції, ви втрачаєте ілюзію визначеності, яка неначебто перетворює правове міркування на дуже схоже математичне. Проте подібна визначеність є усього лише ілюзією [140, с. 251].

М. Мельник, дослідивши розвиток школи правового реалізму як пошук балансу між визначеністю норм писаного права і судовою дискрецією, приходять до висновку, що «вони в процесі розвитку школи не абсолютизували роль дискреційних повноважень судді, а через призму судового розсуду намагались довести важливість особистості судді, як того, хто в процесі розгляду справи визначає, які саме факти мали місце в події, щодо якої існує спір, та відповідно які правові норми мають бути застосовані до встановлених фактів» [158, с. 44–48].

Таким чином, в американській правовій думці проблеми правової визначеності розглядаються у багатоаспектності й багатовимірності її проявів і вимог та крізь призму розмежування нормативної та фактичної невизначеності, визначеності/невизначеності норми права, оцінки обставин справи, психічних чинників у розумінні права, дискреційних повноважень судді.

Важливою завершальною віхою у формуванні принципу правової визначеності, його сучасного тлумачення, стало формування концепції і принципу верховенства права, складником якого вважається принцип правової визначеності. Як відомо, підґрунтя сучасного розуміння принципу правової визначеності було закладене фундатором концепції верховенства права (rule of law) Альбертом Венн Дайсі (1835-1922 рр.), який виділяє три його основні ознаки, які мають безпосередній стосунок до принципу правової визначеності, а саме:

1) найголовніша ознака, яка іманентно пов'язана із правами людини і полягає у тому, що «жодна людина не може зазнавати покарання, тобто в законний спосіб зазнавати фізичних страждань чи матеріальних збитків, окрім як у випадку явного порушення закону, доведеного у звичайний юридичний спосіб, у звичайних судах країни» [69, с. 515]. У цьому значенні верховенство права розглядалося ним як протипага системі державної влади, побудованій на широких

дискреційних повноваженнях примусового характеру [69, с. 515]. Такі повноваження влади, на думку А. Дайсі, «неодмінно означають відсутність юридичної свободи для її підданих» [69, с. 515], призводять до беззаконня і свавілля;

2) ознака, яка безпосередньо пов'язана із принципом рівності та втілюється в загальному підпорядкування всіх громадян єдиному праву, незалежно від їх соціального і майнового стану, посад, які вони обіймають, тощо. Кожна посадова особа від прем'єр-міністра до збирача податків має нести «таку ж відповідальність за кожну вчинену без юридичної підстави дію, як і будь-який інший громадянин» [69, с. 519]. А для цього потрібен справедливий і незалежний суд. Тобто, говорячи сучасною юридичною мовою, йдеться про рівність всіх громадян перед законом і судом, якому у Великій Британії відводиться визначальне місце у забезпеченні верховенства права. У цих висловлюваннях А. Дайсі можна виділити наступні ідеї. У центрі його уваги лежить ідея неможливості здійснення покарання у разі відсутності на момент вчинення діяння закону, що його передбачає. Він також окремо зазначає, що належним місцем слухання справ щодо призначення покарання є звичайний суд. Здійснення дискреційних повноважень державними посадовцями, що накладають обмеження на індивідів, не відповідають принципам верховенства права. За А. Дайсі, «там, де є дискреція, є і простір для свавільності» [69, с. 519]. Отже, свобода дій у виконанні владних повноважень і верховенство права є несумісними. Можна, очевидно, піддавати сумніву надмірну, на нашу думку, категоричність А. Дайсі щодо заперечення дискреційності владних повноважень для утвердження верховенства права, тим більше зведення ним ролі судді до простого засобу проголошення того, що вимагає закон [69, с. 519]. Проте не можна не погодитися з ним у тому, що обмеження дискреційних повноважень органів влади, зокрема судової, є однією з фундаментальних ознак верховенства права загалом і принципу правової визначеності зокрема. Утім, документ Венеційської Комісії «Мірило правовладдя» («Rule of Law Checklist») [91, с. 25] розглядає обмеження дискреційних повноважень як окрему складову верховенства права, тому

детально на ній зупинятися не будемо. А. Дайсі вважає верховенство права результатом усієї величезної кількості й цілісності «судових рішень, що визначають права приватних осіб в окремих справах, які розглядали суди». Крім того, він наголошує на тому, що приватне, а не публічне право є найголовнішою запорукою безпеки громадян [69, с. 527; 323, с. 75].

3) ознакою верховенства права, тісно пов'язаною з принципом правової визначеності є переконаність і теза, що права людини є першоджерелом позитивного права, насамперед конституції. Конституційний кодекс «є не джерелом, а наслідком прав осіб» [69, с. 527], тобто не конституція «породжує» права людини, а навпаки, вона являє собою уособлення невідчужуваних прав людини, повага до яких сьогодні є універсальним принципом правових систем усіх демократичних держав. Це положення А. Дайсі має важливе значення для подолання невизначеності окремих положень законів та інших нормативних актів у процесі судової практики, до чого ми ще повернемося.

Отже, дослідження й узагальнення поглядів мислителів свідчить, що шляхом розширення і поглиблення поглядів своїх попередників щодо правової передбачуваності й прогнозованості, вимог до розробки, прийняття й чинності законів, остаточності судових рішень, вони підійшли до правової визначеності (правової певності) та пов'язали її не лише із стабільністю в суспільстві, а і з правами та свободами людини. Значний евристичний потенціал у розумінні правової визначеності було закладено Гегелем, який фактично обґрунтував діалектичну єдність визначеності й невизначеності.

Якщо у період античності та середньовіччя міркування мислителів концентрувалися навколо окремих вимог щодо закону, його стабільності, передбачуваності, то у Новий час відбулася кристалізація цих вимог, сформульовано тезу про діалектичну єдність визначеності й невизначеності (Гегель), розмежовано нормативну та фактичну невизначеність (правовий реалізм), обґрунтовано взаємозв'язок верховенства права і правової визначеності (А. Венн Дайсі), стабільності й визначеності норм права і правової системи.

Таким чином, сьомий етап генези уявлень про правову визначеність

охоплює період з кінця XVIII до поч. XX ст., тобто період «довгого дев'ятнадцятого сторіччя», який відзначається формуванням філософсько-правового підґрунтя діалектики визначеності й невизначеності (Г. Гегель), появою понять «правова певність», «правова визначеність» як у Західній Європі, так і в США; характеризується започаткуванням концептуалізації правової визначеності (певності) у поглядах Дж. Бентама, Ф. К. Савіньї, У. Холмса, Дж. Бінхема, Дж. Френка та А. Дайсі, який пов'язує принципи правової визначеності з верховенством права; правова визначеність як сукупність певних вимог осмислюється у межах природного і позитивного праворозуміння, пов'язується з правами людини, безпекою і прогнозованістю, дискреційними повноваженнями, функціонуванням правової системи; у межах правового реалізму (США) розмежовується нормативна й фактична визначеність права.

1.2 Тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині XX – XXI ст.

XX століття ознаменувалося низкою подій світового масштабу й трансформацією світоглядних і правових уявлень, переконань людства, насамперед, у сфері міжнародної безпеки, міжнародного права, правового розвитку, прав людини. І хоча на сучасному етапі, в умовах глобальних викликів і загроз світовому правопорядку, ці уявлення знову докорінно змінюються, переважна більшість пануючих нині правових доктрин, концепцій, ідей ґрунтується на тих підвалинах, які були закладені після Другої світової війни. Особливістю багатьох правових доктрин і концепцій повоєнного періоду було те, що їхній розвиток відбувався паралельно та у тісному зв'язку з розвитком міжнародного і національного права. З одного боку, обґрунтовані науковцями концепції втілювалися в правових актах, а з іншого, нові міжнародні і національні правові інститути детермінували розробку нових принципів і норм права. Зазначені вище чинники суттєво вплинули на виокремлення восьмого етапу генези уявлень про правову визначеність – етап концептуалізації принципу

правової визначеності.

Серед низки вчених, які внесли вагомий внесок у концептуалізацію принципу правової визначеності важливу роль відіграв німецький правознавець Г. Радбрух (1878-1949 рр.). Осердям його багатого наукового доробку є питання про справедливість позитивного права, яке розглядається у таких аспектах, як: співвідношення дійсності та цінностей, правопевності й справедливості, позитивності й нормативності права, протилежності позитивного й природного права, ціннісної та дієвої природи права, суперечності емпірико-аналітичного і метафізичного обґрунтування права.

На відміну від багатьох своїх попередників Г. Радбрух безпосередньо звертається до проблем правопевності, яка, на його думку, може бути виконана лише через позитивність права та є третьою складовою правової ідеї, у тісному взаємозв'язку зі справедливістю й доцільністю. Вчений наголошує: «мірило позитивного права, мета законодавця – справедливість. Справедливість є абсолютною цінністю, такою як істина, добро, прекрасне, самою на собі заснованою і такою, що не виводиться з вищих цінностей» [208, с. 155]. Правопевність є також одним із чинників правових гарантій, а це вимагає, щоб «факти, які обґрунтовують право, були установлені по можливості без помилок, щоб вони були «практикабельними», для цього потрібно іноді терпіти їх огрубіння». До того ж, «позитивне право не має, – якщо правопевність мусить бути надана, – надто легко змінюватись, не слід підлаштовувати законодавство під випадки, які заради безпеки безперешкодно уможливлють перетворення будь-якої ідеї на законодавчу форму. ... Правопевність вимагає значимості позитивного права. Потребу правопевності можна також звести до того, що фактичний стан перетвориться в правовий стан і так, що при цьому парадоксальним чином з неправа (Unrecht) постає право» [208, с. 161].

Водночас, Г. Радбрух звертає увагу на те, що правопевність як феномен позитивного права діє без врахування власної справедливості і доцільності. Більше того, вимоги правопевності можуть, нарешті, вступити в суперечність навіть із наслідками позитивності, яка сама являє собою вимогу стабільності та

вступати в суперечність із справедливістю. «Відновлення справедливості обґрунтовує насамперед неоднакове трактування, тобто несправедливість. Оскільки правопевність є формою справедливості, то суперечність справедливості і правопевності є конфліктом справедливості з самою собою. Тому цей конфлікт не можна вирішити однозначно. Питання є питанням міри: де несправедливість позитивного права досягає такої міри, що забезпечена позитивним правом правопевність супроти цієї несправедливості не має великого значення, у такому разі несправедливе позитивне право поступається справедливості. Але, як правило, правопевність, яку надає позитивне право, саме як мінімальна форма справедливості, виправдовує також значимість несправедливого позитивного права» [208, с. 161–162]. У питаннях щодо ролі всіх елементів ідеї права, учений не визначає пріоритетності одного з них, що стало підґрунтям його критики з боку опонентів. Сам Г. Радбрух свою позицію «нечіткості» пояснював тим, що його завдання полягає в тому щоб «показати суперечності, не намагаючись їх вирішити». Філософія не повинна вирішувати проблеми, її обов'язок – ставити питання для їх вирішення.

Широке використання терміну «правова визначеність» пов'язується також із нормативістським (позитивним) підходом до права, згідно якого правовими визнаються лише ті норми права, які є письмово викладеними і закріпленими у конкретній формі. У цьому сенсі вона розуміється як необхідність чіткого і ясного формулювання відповідної норми, яка реалізується через юридичне закріплення і детальну регламентацію вимог до форми нормативно-правових актів, юридичних конструкцій, які в ньому використовуються, техніки їх викладу.

У правовій спадщині австрійського та американського юриста і філософа, одного із фундаторів юридичного позитивізму, основоположника концепції конституційного суду й конституційного контролю, засновника й судді Конституційного суду Австрії – Ганса Кельзена (1881-1973 рр.), зокрема у відомому творі «Чиста теорія права» (1934 р., виправлений варіант 1960 р.) правова визначеність розглядається в контексті гнучкості права, правової надійності та двох різновидів інтерпретації права – правозастосовчим органом та

інтерпретації права приватною особою і, зокрема, правозначною наукою. При цьому, він обмежується питаннями невизначеності правозастосовчого акту.

На думку Г. Кельзена існує три види невизначеності правозастосовчого акту [110, с. 370–372]:

а) відносна невизначеність правозастосовчого акту; норма вищого ступеня регулює акт, яким виробляється норма нижчого ступеня, або ж виконавчий акт, коли йдеться тільки про це; при цьому вона визначає не саму лише процедуру, а й, залежно від обставин, також зміст норми, яку слід запровадити, чи виконавчого акту, що має бути здійснений. Але це визначення ніколи не буває остаточним. Норма вищого ступеня не може пов'язати в усіх напрямках акт, через який вона застосовується. Завжди має залишатися певний простір для дій на власний розсуд, аби норма вищого ступеня завжди мала щодо нормотворчого чи виконавчого акту, в якому вона знаходить своє застосування, тільки характер заповнюваних цим актом рамок. Навіть яке-небудь окреме розпорядження мусить давати його виконавцеві певну повноту визначень;

б) навмисна невизначеність правозастосовчого акту; будь-який правовий акт, хай то буде акт вироблення права, чи акт чистого виконання, в якому право знаходить своє застосування, отримує лише почасти правове визначення, бо якась його частина завжди лишається невизначеною. Ця невизначеність може стосуватися чи обумовлених фактів, чи обумовленого наслідку. Ця невизначеність може бути якраз зумисною, наміреною, навмисною – себто бути закладеною в намірі органу, що застосовує норму. Тож і запровадження певної суто загальної норми – відповідно до її сутності – завжди відбувається за припущення, що індивідуальна норма, яка виникає під час втілення загальної в життя, продовжує процес детермінації, у чому, власне, й виявляється сенс багаторівневої пошикованості правових норм.

в) ненавмисна невизначеність правозастосовчого акту; серед причин на першому місці – багатозначність слова чи низки слів, у яких знайшла своє вираження норма: мовний сенс норми не є однозначним, тож орган, котрому випадає застосовувати подібну норму, має вибрати з-поміж кількох можливих

значень. Аналогічна ситуація виникає, коли виконавцеві норми здається, що він здатен добачити певну розбіжність між мовним вираженням норми й волею, яку хотіла тут виразити нормовстановча влада, причому може бути повна неясність щодо того, в який спосіб з'ясувати ту волю. Принаймні має лишатися чинна можливість збагнути це з інших джерел, а також дослідивши мовне вираження норми, якщо таки не випадає приймати це вираження як адекватно передану волю нормотворця. Те, що так звана воля законодавця чи намір сторін, що здійснили правочин, можуть не відповідати словам, записаним у законі чи правочині, визнається традиційною юриспруденцією як цілком банальна можливість. Розбіжність між волею та її вираженням може бути і цілковита, й лише часткова; остання можливість трапляється тоді, коли воля законодавця чи намір договірних сторін відповідає бодай одному з кількох значень, які прочитуються з мовною вираженням норми. Невизначеність запроваджуваного правового акту може зрештою бути й наслідком того факту, що дві норми, котрі водночас претендують на чинність, – коли вони, входять до одного й того самого закону – суперечать одна одній повністю або частково.

Звертаючись до питання про межі впроваджуваного права та низки можливостей його впровадження у цих межах, Кельзен звертає увагу на те, що у всіх цих випадках навмисної чи ненавмисної невизначеності норми нижчого рівня, перед правозастосуванням лишаються декілька можливостей. Виконуваному правовому актові можна надати такого вигляду, що він відповідатиме котромусь із кількох мовних значень правової норми згідно із з'ясованою якимось чином волею творця норми. Або вибирають якийсь його вираз, що відповідав би одній чи другій з двох норм, які суперечать одна одній, – а то ще вирішують, що дві норми, котрі одна одній суперечать, взаємно одна одну тим самим скасовують. У всіх цих випадках упроваджуване право утворює просто певні рамки, в межах яких існують декілька можливостей його застосування, причому законним буде кожний акт, що не виходитиме за ці рамки, наповнюючи їх якимось можливим сенсом [110, с. 370–372].

Цінність поглядів Г. Кельзена полягає в порушенні проблеми гнучкості

права, правової надійності та розмежуванні її характеристики видів невизначеності правозастосовчого акту, причини такої невизначеності, напрямів і засобів її подолання.

Значну увагу правовій визначеності приділяє відомий американський філософ права, професор Гарвардської школи права Леон Льюїс Фуллер (1902-1978 рр.) у відомій праці «Мораль права» (1964 р.) [266], у якій розглядає вимоги нормотворчості й правозастосування. З восьми вимог нормотворчості й правозастосування є такими, що складають так звану «внутрішню моральність права», сім є фактично вимогами саме правової визначеності: закони мають бути оприлюднені, щоб громадяни знали норми, яких вони повинні дотримуватися; ухвалення й застосування законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму; закони мають бути зрозумілими; закони не повинні бути суперечливими; закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможності тих, хто має їх дотримуватися; закони повинні бути відносно постійними; повинна існувати відповідність між формулюванням законів та їхнім реальним застосуванням [266, с. 38–93]. Ці принципи, на думку Фуллера, формують «внутрішню мораль права», а їх дотримання призводить до формування справедливого права. «Внутрішня мораль» права відноситься до «моралі прагнень» – вимог, дотримання яких не є і не може бути обов’язковим, але слугує досягненню ідеалу – на противагу «моралі обов’язку», сукупності мінімальних вимог до діяльності, порушення яких тягне відповідальність. «Зовнішню мораль права» утворюють вимоги справедливості самих норм права по суті. Недоліки законодавчого регулювання, які призводять до безсистемного судочинства й самосуду. До основних недоліків Фуллер відносить: 1) не обнародування норм права; 2) неясність, незрозумілість законодавства; 3) зворотна дія норм права; 4) суперечливість правових норм; 5) вимоги, які неможливо виконати суб’єктом чи/ї правителем; 6) нестабільність законодавства (наприклад, щоденні зміни в законі); 7) протиріччя між застосуванням законів і вимогами самих законів. Отже, Фуллер звертає увагу як на зовнішню форму правових норм, так і на їх зміст, суперечливість, вимог до законодавства. У своїх

поглядах Фуллер фактично ставить питання про верховенство права й правову визначеність як «внутрішню моральність права», про формальну справедливість закону, яку підтримують і громадяни і влада в державі.

У подальшому переважна більшість учених розглядають правову визначеність у безпосередньому зв'язку з принципом верховенства права. Так, австрійський учений, піонер монетарної теорії, співлауреат Нобелівської премії в галузі економіки 1974 р., принциповий захисник і поборник ідей класичного лібералізму Фрідріх-Август фон Гаєк (1899-1992 рр.) у трьохтомній праці «Право, законодавство і свобода» (1973 р.) [44] розмірковує над співвідношенням свободи і закону, принципами соціальної справедливості в контексті сучасної економіки і політики, значенням демократії у суспільстві та звертається до проблем правової певності.

До правової визначеності Ф. А. Гаєк звертається у багатьох аспектах, зокрема в контексті мети права, верховенства права, діяльності уряду, формулювання закону, передбачуваності судових рішень. Вчений наголошує: «Ми вже бачили, що в звичайному розумінні мети, а саме передбачення конкретної, прогнозованої події, право й справді не служить жодній меті, а лише незчисленним різним цілям різних індивідів. Воно забезпечує лише засоби для великої кількості різних цілей, які в цілості невідомі нікому» [44, с. 89].

Ю. Матвєєва, досліджуючи погляди Ф. Гаєка на правову визначеність, зазначає: «На його думку, визначеність має місце тоді, коли загальні нормативні положення сформульовані належним чином та відомі всім і, відповідно, забезпечують громадян можливістю планувати свою поведінку з погляду її правових наслідків, а ті обставини, які перебувають за межами поля зору, не мають бути підставою для застосування стосовно особи примусу. Тому правова визначеність, за словами Ф. Хайєка, є вимогою того, щоб державна влада в усіх своїх діях була зв'язана правилами, які зафіксовані та оголошені заздалегідь та які роблять можливим передбачити з усією вірогідністю і явною визначеністю те, як влада використовуватиме свої примусові засоби за певних обставин [150, с. 93]. Дійсно, будучи послідовником А. Дайсі, Гаєк виділяє три аспекти у верховенстві

права: закони мають бути загальними, однаково до всіх застосовуваними та чітко сформульованими. Чіткість законів він пов'язує з можливістю передбачення громадянами своїх дій і їх наслідків.

Розмірковуючи над формулюванням закону і передбачуваністю судових рішень, Ф. А. Гаєк зазначає: «Зараз, очевидно, всіма вже визнано, що ніякий кодекс законів не може бути без прогалин. Висновок, який з цього треба зробити, – це, мабуть, не тільки те, що суддя повинен заповнювати такі прогалини зверненням до не сформульованих принципів, але також і те, що навіть коли правила, які вже сформульовані, дають нібито недвозначну відповідь, але якщо вони суперечать загальному смислу справедливості, суддя повинен мати право модифікувати свої висновки, якщо може знайти певне неписане правило, яке виправдовуватиме таку модифікацію і яке, будучи сформульованим, здатне отримати загальне схвалення. ... Помилковим є саме припущення, що обмежуючи суддю застосовуванням вже сформульованих правил, ми збільшуємо прогнозованість його рішень. Те, що було обнародовано чи оголошено, часто є лише недосконалим формулюванням принципів, які люди краще вміють вшановувати в діях, аніж виражати словами. Тільки якщо повірити, що все право є вираженням волі законодавця і було ним винайдене, а не є вираженням принципів, котрі вимагаються потребами існуючого устрою, тільки тоді виглядатиме, що завчасне оголошення є необхідною умовою знання права» [44, с. 93–94]. Вчений наголошує: «Мені здається, що юридичні рішення можуть фактично бути більш прогнозованими, якщо суддя залежатиме ще й від загальновизнаних поглядів на те, що є справедливим, навіть коли вони не підтримані буквою закону, аніж коли він вимушений виводити свої рішення лише з тих прийнятих переконань, які знайшли своє вираження в писаному праві» [44, с. 92–93].

Таким чином, у поглядах Ф. А. Гаєка простежується тісний зв'язок правової визначеності як з верховенством права, так і з такими цінностями як свобода, справедливість, право, закон, передбачуваність і прогнозованість права. При цьому, вчений розмежовує право і закон, «букву» закону і «дух» права, надаючи

перевагу справедливості.

Оксфордський професор права Т. Р. С. Аллан у відомій праці «Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права» (2000 р.), аналізуючи функціонування судової системи у відкритому суспільстві, обґрунтовуючи важливу роль судочинства для гарантування демократичного суспільного ладу, звертається до принципу правової визначеності. Вчений звертає увагу на зв'язок правової певності й особистої автономії: «Формальна рівність, підкріплена дотриманням загальних положень є незаперечною цінністю, й не лише через її внесок у постання законодавчої певності та особистої автономії, до якої така певність зазвичай приводить, але і як вагомий компонент фактичної рівності, котра виростає до ідеалу конституційної справедливості» [5, с. 52–53], а також правової певності й людської гідності «Правова певність, котра власне, й забезпечується регулярністю процедури та формальною рівністю, має першочергове значення для людської гідності» [5, с. 77].

Т. Р. С. Аллан не обмежується визнанням важливої ролі правової певності у правовій автономії та людській гідності. Він йде далі, й вказує на зв'язок правової певності й верховенства права, того підґрунтя для взаємодії громадян і держави, яке забезпечує правова певність, легітимних очікувань громадян: «Той принцип, згідно з яким закони чесно застосовуватимуться відповідно до очікувань щодо них громадян, до яких їх застосовують, є найпершим догматом верховенства права: він засвідчує мінімальний рівень «взаємодії» між громадянином і державою, представленою будь-яким типом несвавільного уряду, в той час як закон починає виконувати функцію перешкоди владній авторитарності» [5, с. 77].

Учений також звертає увагу на прогнозованість і передбачуваність, чесну засторогу щодо можливих авторитарних дій влади та можливість усвідомити коло визначених законом обов'язків громадянами, які забезпечує урядове слідування канонам процедурної законності і наводить близькі міркування Й. Раца «Воно забезпечує особисту автономію та незалежність і дає шанси індивідам ефективно втілювати власні інтереси: принаймні вони можуть бути впевнені, що втручання влади не порушить їхніх планів зненацька» [5, с. 78]. «Оскільки адміністративне

забезпечення справедливості є «тривалим процесом, котрий не прив'язаний до конкретного випадку», то, захищаючи чесність процедури, суд «обороняв саму можливість і надалі залишатися чинним судом». Другий аспект громадського інтересу полягав у забезпеченні певності серед населення у належному дотриманні владою справедливості: «Якщо громадяни матимуть підозру, що, потрапивши до рук суду, зазнаватимуть утисків і несправедливості, певність у чинності карного процесу похитнеться, що цілком суперечить громадським інтересам» [5, с. 319–320]. «Хоча верховенство права, безсумнівно, в остаточному підсумку залежить від «певності громадян у чесності влади та дотриманні нею справедливості», це не означає, що суди повинні намагатися сприяти цій певності замінити свою головну місію – забезпечити справедливий вирок конкретному звинуваченому. По суті, якщо суди належним чином захищатимуть належні права підсудного, у представників виконавчої влади буде значно менше спокус порушувати встановлені мірки чесності, відповідно, і громадськість буде більш упевненою в справедливості судочинства» [5, с. 320]. «Законодавча влада набагато сприйнятливіша до змін у громадській певності з приводу чесності судового процесу; тому якщо зважаємо на цю певність, то стає проблематичною місія суду протистояти законодавчим актам, котрі не сумісні з доктриною загального права. На противагу цьому, обов'язок суду забезпечувати звинуваченому право на чесне судочинство, застосовуючи принцип рівності та процесуальної чинності, є фундаментальним і впливає з ідеалу верховенства права» [5, с. 321–322].

Цінність поглядів Т. Р. С. Аллана, з поміж-іншого, полягає у тому, що він, поряд із дослідженням механізму функціонування судової системи у відкритому суспільстві, наголосі на ролі чесного судочинства для демократичного суспільного ладу, принципах розподілу влади й верховенства права, ставить питання про рівну справедливість і чинний правовий процес, питання про те, що концепт «правової моральності», який на його думку відображає імпліцитний ідеал згоди, а тому право постає як заклик до раціональної згоди раціональних агентів, тобто взаємна згода керованих та керівників. Як зазначає Ю. Ємець-Доброносова, «дослідник ніби відкриває внутрішній бік механізмів регуляції

поведінки, поширених у суспільстві» [93].

Крізь призму верховенства права розглядає правову визначеність і один із найвидатніших юристів та визначний суддя лорд Томас Бінгем (1933-2010 рр.). Саме йому вперше в історії Великої Британії вдалося обійняти усі три найважливіші посади в судовій системі цієї країни, а саме: хранителя сувоїв (Master of the Rolls) – другого найстаршого судді в Англії та Уельсі після Лорда-головного судді, в подальшому – посаду Лорда-головного судді (Lord-Chief Justice) – голови судової системи Англії та Уельсу, а також з 2000 року – посаду Старшого судового лорду (Senior Law Lord) в палаті лордів Великої Британії. За значні заслуги у 2005 р. він був нагороджений найвищою нагородою Великої Британії – орденом Підв'язки і став першим професійним суддею цієї країни, який був вшанований у такий спосіб. Після виходу в 2008 р. у відставку з посади Старшого судового лорду Т. Бінгем був президентом та головою Британського інституту міжнародного та порівняльного права. Його судові рішення з прав людини, лекції та друковані роботи вважаються у правовій науці такими, що містять дуже плідні ідеї [236].

Про вагомий науковий внесок лорда Бінгема свідчить той факт, що Венеціанська комісія визнала, що тлумачення верховенства права оприлюднене Т. Бінгемом 16.11.2006 р. в щорічній лекції на честь віце-ректора Кембриджського університету сера Д. Уільямса, найкраще його розкриває.

Цінність поглядів Т. Бінгема полягає зокрема в тому, що він розглядає верховенство права не як абстрактну конструкцію, а як існуючий конституційний принцип, застосування якого є обов'язковим для суддів при ухваленні судових рішень. Тобто, концепція верховенства права, сформульована Бінгемом, відображає не теоретичні, а практичні уявлення про зміст цього принципу та фактично є його розумінням британською судовою системою. Так Т. Бінгем наголошує: «Стрижнем цього існуючого принципу, я вважаю, є те, що всі особи і органи влади в державі як публічні, так і приватні мають бути зв'язані та мати право користуватися законами, що є відкрито проголошеними, зорієнтованими на майбутнє та відкрито застосовуються в судах» [26]. Уже в характеристиці

стриження принципу верховенства права вчений акцентує увагу на правовій визначеності та вимогах, дотримання яких його забезпечує.

Розкриваючи принцип верховенства права він визначає вісім правил, а саме: 1) закон має бути доступним та, наскільки це можливо, зрозумілим, ясным і передбачуваним; 2) питання юридичного права та юридичної відповідальності зазвичай мають вирішуватися шляхом правозастосування, а не на підставі вільного розсуду; 3) законодавство країни має застосовуватись до всіх однаково, за винятком випадків, коли різні об'єктивні умови слугують достатнім виправданням для диференціації; 4) законодавство має забезпечувати належний захист фундаментальних прав людини; 5) мають бути забезпечені засоби для вирішення у судовому порядку без зайвих витрат або невинуватених затримок відповідних цивільно-правових спорів, які сторони не можуть вирішити самотійно; 6) міністри та державні службовці всіх рівнів повинні здійснювати надані їм повноваження розумно, добросовісно, виключно для тих цілей, для яких ці повноваження надавались, та без перевищення меж наданих повноважень; 7) судові процедури, що встановлюються державою, мають бути справедливими; 8) існуючий принцип верховенства права вимагає, щоб держава виконувала свої зобов'язання у рамках міжнародного права, які походять з договору або з міжнародного звичаю та усталеної практики, що регулюють поведінку держав [26].

Серед зазначених Т. Бінгемом правил першим є правила щодо закону, його доступності та, наскільки це можливо, зрозумілості, ясності й передбачуваності. Важливо, щоб у законах без зайвої складності всі могли розібратися, а при необхідності проконсультуватися. При цьому Т. Бінгем посилається на англійську владу та рішення ЄСПЛ, звертає увагу на законодавчу гіперактивність у Великій Британії у 2004 р. – майже 3500 аркушів основного законодавства, у 2003 – близько 9000 аркушів, та серйозні проблеми доступності законодавства, попри наявність Інтернету, заплутаність перехресних посилань, інкорпорування. Одним із засобів вирішення цих проблем могла б бути єдина правова позиція Палати лордів, хоча й воно здатне спричинити численні проблеми тлумачення. У

контексті цього, Т. Бінгем зазначає: «По-перше, хоч якою б не була різноманітність правових позицій, судді повинні дотримуватись правила, якого не завжди дотримується, добиватись наявності чіткої більшості голосів на користь конкретної правової позиції. Без цього буде неможливо зрозуміти, що ж являє собою закон, доки Парламент або наступні судові справи не встановлять чіткої норми. По-друге, та без піддавання сумніву цінності або легітимності судового розвитку законів, підправило, що розглядається, повинно, на мою думку, перешкоджати надмірним інноваціям та порушенню законів з боку суддів. Одна справа відхиляти напрямок дії закону на декілька градусів, проте, зовсім інша справа повертати його в іншому напрямку. Перше є передбачуваним та прогнозованим, тим, що розумна людина могла б дозволити, друге – ні. Таким чином, можна погодитись з суддею Вищого суду Австралії, що судова активність, доведена до крайності, може означати смерть верховенства права. По-третє, особливо важливим є те, щоб усіх цих аспектів особливо дотримувались у кримінальній царині. ... Закон, незалежно від того чи він походить з акту парламенту чи з судової правової позиції, має бути сформульований так, щоб суддя зміг без зайвого труда пояснити його зміст присяжним, або некваліфікований службовець – колеги непрофесійних суддів» [26]. Наголошує Т. Бінгем і на важливості тлумачення, «судді не мають права тлумачити закон так, щоб це тлумачення призводило до появи нових видів злочинів або до розширення підстав, з наявністю яких пов'язуються існуючі види злочинів, внаслідок чого ставала б кримінально караною поведінка, яка до цього такою не була, оскільки це порушувало б фундаментальний принцип, у відповідності з яким особа не підлягає кримінальному покаранню за дії, що не були кримінальним злочином у момент їх вчинення» [26].

Слід зауважити, що до правової визначеності Т. Бінгем звертається і в контексті забезпечення законодавством належного захисту фундаментальних прав. Т. Бінгем зазначає, що «свободою вибору конкретної держави є визнавати (як деякі й зробили), що смертна кара є жорстоким та ненормальним поводженням або покаранням за змістом її конституції, і тим не менш

стверджувати, що вона санкціонована тією ж конституцією як правомірна. Я б визнав, що існує певний елемент невизначеності щодо змісту цього підправила, оскільки зовнішні межі основоположних прав людини не є чітко визначеними. Проте в конкретній державі, зазвичай, буде досягнуто певне загальне порозуміння, яке й окреслить такі межі, а також як останній засіб (що в нашій країні визначено законом) існують суди для окреслення таких меж» [26].

Отже, на думку Т. Бінгема верховенство права тісно пов'язане з доступністю текстів законів, чіткістю й точністю юридичних норм. Така чіткість має забезпечуватися Парламентом або судовими справами, конкретно правовою позицією. Надмірним інноваціям та порушенням законів з боку суддів мають слугувати сумніви щодо цінності або легітимності судового розвитку законів, які стоять на сторожі передбачуваності й прогнозованості. Тлумачення закону, насамперед з боку суддів, має сприяти поясненню його змісту та не призводити до появи нових злочинів або до розширення його підстав. Зовнішні межі основоположних прав людини не є чітко визначеними і засобами подолання цього є національне законодавство та рішення судів.

Американський і британський юрист, політолог, філософ, теоретик права, професор Гарвардського університету Роналд Дворкін (1931-2013 рр.), фундатор концепції «права як цілісності/чесності» у відомій праці «Серйозний погляд на права» [73], проблему правової визначеності пов'язує з конституційними справами, чіткістю та нечіткістю норм та аналізує «строгу» й «ліберальну» сторони інтерпретації.

Р. Дворкін, будучи прихильником ліберальної традиції, розглядає «нечіткі» норми Конституції та зазначає: «Нечіткі» норми було свідомо вибрано людьми, що їх складали й ухвалювали, замість більш специфічних та обмежених правил, які вони могли б законодавчо запровадити. Проте їхнє рішення про вживання саме тієї мови, яку вони обрали, спричинило велику кількість юридичних та політичних суперечок, тому що навіть розважливі люди доброї волі виявлять розбіжності в поглядах, якщо вони займуться, наприклад, деталізацією моральних прав, які введено до закону положенням про належний судовий процес чи рівний

захист» [73, с. 197].

У контексті зазначеного вчений відповідає: «Строга інтерпретація тексту продукує вузьке бачення конституційних прав, адже вона обмежує коло цих прав тими, що їх було визнано обмеженою групою людей в конкретний момент історії. Вона примушує тих, хто віддає перевагу ліберальнішому наборові правил, визнати, що вони відходять від строгих юридичних повноважень, а цей відхід їм потім доведеться виправдовувати лише через посилення на бажаність досягнутого ними результату. Але теорія значення, на яку спирається даний аргумент, є занадто вже приблизною; вона ігнорує відмінність, яку виявили філософи, та юристи ще як слід не оцінили» [73, с. 198].

Вчений приходить до висновку: «Видається очевидним, що ми повинні вважати, що конституційні положення, які я називаю «нечіткими», репрезентують посилення на поняття, вжиті в них, такі як легальність, рівність або жорстокість. ... можна побачити, що сама практика називання цих положень «нечіткими», до якої приєднався і я, пов'язана з помилкою. Положення є нечіткими лише тоді, коли ми вважаємо їх недбалими, неповними чи схематичними спробами сформулювати конкретні концепції. Якщо ми вважатимемо їх посиленнями на моральні питання, їх подальша деталізація не зробить їх точнішими» [73, с. 198–201].

Таким чином, чіткість і нечіткість норм Р. Дворкін пов'язує не стільки з недоліками нормами, скільки з розмежуванням правових понять і теорій, можливістю і необхідністю встановлювати зв'язок між нормами права та нормами моралі, динамічним тлумаченням норм права. Такий підхід відображає загальну спрямованість поглядів вченого на критику теорії правового позитивізму й утилітаризму, відданість ліберальним традиціям.

Німецький філософ права, професор Ерлангенського університету Райнгольд Ципеліус у праці «Філософія права» (2000 р.) [276], звертаючись до поняття права й справедливості, аналізує такі аспекти правової визначеності як правова безпека, чіткість та прозорість права, впевненість в орієнтирах, що досягаються за допомоги окремих рішень та правового стану речей.

Р. Ципеліус наголошує: «Головним завданням кожного правового суспільства є забезпечення правового миру, порядку, надійності, стабільності» [276, с. 165]. У контексті правової безпеки він звертається до поглядів Гайгера, який уважав, що компонентами правової безпеки є стійкість орієнтирів та гарантованості реалізації права [276]. «Потреба в чітких орієнтирах означає, що людина повинна знати, як себе поводити та якої поведінки вона може очікувати від інших людей. У цьому розумінні метою є досягнення чітких, зрозумілих та довготривалих правил поведінки. Гайгер називав цей бік правової безпеки «certitudo» (з лат. «певність»). Вона необхідна особливо тоді, коли норми сформульовані нечітко, а отже, мають непевний зміст, або коли вони надають надмірну свободу дій компетентним органам, у цьому випадку дуже важко передбачити, яким же буде їхнє рішення. Впевненість у нормативних орієнтирах також послабляється у період нормативної інфляції, коли право неможливо охопити поглядом. Врешті-решт, правовому суспільству загрожує небезпека й у тому випадку, коли право дуже швидко змінюється. Цікавість до «certitudo» виявляється не лише стосовно нормативного порядку. Навіть від окремих рішень, які приймає верховна влада, людина чекає змістовної ясності та визначеності, оскільки вони також керують її поведінкою. Іншим компонентом правової безпеки є певність в її реалізації, «securitas» (з лат. «надійність, гарантованість»): людина повинна бути впевненою в тому, що існуючих норм дотримуються, що вони втілюються в життя, що досягнуті домовленості та прийняті рішення будуть виконуватися. У цьому розумінні правова безпека передбачає, що правове розслідування відбувається безперервно й відповідно до прийнятих норм, а рішенням, які приймаються за результатами розслідування, завжди гарантується виконання» [276, с. 166].

Методологічно цінним у розумінні правової визначеності є міркування Р. Ципеліуса не лише про важливість правової безпеки, чіткості формулювань правових норм, а й про важливість правової стабільності, відмінну роль нормативних орієнтирів у різні періоди розвитку суспільства, взаємозв'язок правової безпеки й розслідуванням правопорушень, необхідності виконання

судових рішень.

Відносно вимог до норм права, чіткості їх формулювань Р. Ципеліус зазначає: «Право здатне встановлювати чіткі орієнтири лише у тому випадку, коли воно саме є ясным та зрозумілим. Звідси – вимога семантичної однозначності правових норм: вони повинні чітко визначати, які особи та відповідні ситуації підлягають правовій відповідальності, а також чітко вказувати на правові наслідки (ідеал «виваженості» права). Проте такі вимоги виконуються лише приблизно через неминучу семантичну нечіткість положень закону, оскільки останні завжди залишають простір для можливих смислових тлумачень [§ 38, II]» [276, с. 167].

Приділяючи значну увагу правовій безпеці, правовій стабільності Р. Ципеліус не абсолютизує їх, звертає увагу на недоліки цілковитої визначеності та наголошує: «У певному розумінні цілковита визначеність положень закону є навіть небажаною: багатоманітність самого життя не дозволяє виробити для кожного окремого випадку абстрактні, однозначні й водночас справедливі норми [276, с. 167]. Не менш важливою для вченого є і транспарентність правового порядку, яка тісно пов'язана з правовою безпекою і правовою визначеністю. «Правова безпека – це не лише чіткість окремих правових норм, а й і прозорість («транспарентність») самого правового порядку. Досягнення такої транспарентності ставить собі на меті значна частина законодавчої та догматично-правової діяльності: різноманітне деталізоване регулювання узагальнюється в кодифікацію, яка охоплює різні галузі права» [276, с. 167]. Таким чином, Р. Ципеліус правову визначеність пов'язує як проявами об'єктивного права, так і суб'єктивного права, вбачає в ній переваги та окремі недоліки, надаючи, водночас, суттєвого значення у функціонуванні правового суспільства.

До проблем правової визначеності звертаються й американські вчені. Так відомий американський правознавець, економіст, суддя Апеляційного суду (Чикаго) і лектор Університету Чикаго, найбільш цитований учений в галузі юриспруденції XX століття Річард Аллен Познер (народився 1939 р.) також порушує питання правової визначеності та розглядає її крізь призму теорії

прогнозування й системи оподаткування. Він зазначає: «Хоча законодавчі акти й постанови щодо податкової сфери звичайно складені дуже ретельно, саме через їхню чіткість і точність виникають лазівки, котрими юристи швидко вчяться послуговуватися на користь своїх клієнтів. Такі лазівки змушують законодавців вносити поправки, внаслідок чого звичайно виникає структура, що має меншу кількість лазівок, ніж можна очікувати, проте є надто складною» [192, с. 62]. При цьому, Р. Познер, ставить під сумнів, що це поліпшує стан справ і чи не краще було б для «затикання лазівок» використовувати суди». Р. Познер зауважує, що досвід оподаткування – структури, «кидає світло на позицію Гаєка і його послідовників, згідно з якою панування закону означає керування суспільством за допомогою чітких норм, що заздалегідь відомі всім і що їх не можна змінювати за допомогою судового тлумачення – операції, яка має зворотну силу. Суспільство, що подібно до американського перебуває в стані розруху в настроях, потребує механізму, за допомогою якого можна вносити до закону зміни, але для нас не очевидно, що комбінації, котра панує у федеральному оподаткуванні доходу (надзвичайно докладна специфікація законодавчих актів, часті поправки та постійне творення норм виконавчими органами) слід завжди віддавати перевагу над судовим упровадженням гнучких стандартів» [192, с. 62].

Таким чином, Р. Познер звертає увагу на те, що в суспільствах, які є динамічними, має бути дієвий механізм внесення змін в закони, насамперед, у ті, які є чіткими, точними, чисельними. Крім того, правову визначеність він пов'язує і з теорією прогнозування та зауважує: «Теорія прогнозування має більш пояснювальну силу, ніж гадають її критики, проте в галузях, де рівень юридичної визначеності є присутнім, користуватися нею не можна. Судді й адвокати можуть лише спрогнозувати, як згідно з законом або уявленнями про нього справу вирішать судді вищого рівня (у разі апеляції)» [192, с. 221].

До проблем і аспектів правової визначеності зверталися й інші зарубіжні, зокрема американські вчені. Аналіз зарубіжних наукових джерел переконливо свідчить, що у зарубіжній юридичній науці принцип правової визначеності став предметом жвавих наукових дискусій у 80-90-х роках ХХ ст. Так, у 80-роках

правова визначеність досліджувалася, зокрема, у працях таких учених як: Аллан С. Хатчінсон та Патрік Дж. Монахан («Політика та критичні вчені-юристи: драма, що розгортається в американській юридичній думці», 1984 р.) [291]; Джеймс Бойл («Політика розуму: критична юридична теорія та місцева соціальна думка», 1985 р.) [304]; Дункан Кеннеді («Свобода та обмеження в судочинстві: критична феноменологія», 1986 р.) [360]; Стівен Дж. Бертон («Підтверджуючи юридичне обґрунтування: виклик зліва», 1986 р.) [307]; Лоуренс Б. Солум («Про кризу невизначеності: критика критичної догми», 1987 р.) [388]; Кен Кресс «Юридична невизначеність», 1989 р. [364].

Вагомий внесок в осмислення правової визначеності зробили такі вчені, як: Крістофер Л. Кутц («Проста розбіжність: невизначеність і раціональність у верховенстві права», 1994 р.) [366]; Джулс Л. Коулман і Брайан Лейтер, «Визначеність, мета й авторитет» 1995 р.) [332]; Джон Хаснас «Назад у майбутнє: від критичних правових досліджень вперед до правового реалізму, або як не упустити суть аргументу невизначеності», 1995 р.) [351]; Марк Тушнет («Захист тези про невизначеність», 1996 р.) [397].

Відомий учений, доктор Гарвардської школи права та професор школи права Вашингтонського університету Браян Таманага, розмірковуючи над дискусіями вчених щодо невизначеності й верховенством права, зазначає, що коли згас початковий запал, «учасники дискусій дійшли загальної згоди, хоча й неповної, щодо наявності невизначеності; дискусійними залишилися переважно питання способів опису цієї невизначеності і її небезпечності для верховенства права» [251]. Погляди Таманаги Браяна – відомого американського вченого, юриста, автора 9-ти книг, який у 2013 р. був визнаний найвпливовішим викладачем права за версією Національного опитування правознавців, заслуговують на особливу увагу.

Браян Таманага звертає увагу на те, що «головний контраргумент щодо невизначеності – значний ступінь передбачуваності права. Існує багато «легких випадків», у яких юристи можуть надійно передбачити результат і у яких різні рішення суддів дуже мало ймовірні або неймовірні взагалі. ... Таким чином,

правознавці-критики визнають, що рішення в основній масі справ є передбачуваними. Проте вони висувають такі три аргументи. По-перше, рішення у великій кількості легких справ можуть визначатися не самими лише нормами права, а й чинниками на зразок спільного соціально-економічного походження еліти, яку становлять білі чоловіки-судді. По-друге, значна частина справ, хоча, можливо, і не більшість, це все ж таки нелегкі справи, щодо яких складно заздалегідь прогнозувати рішення, ухвалюючи яке, судді мають робити вибір з огляду на певні альтернативні результати, жоден з яких не визначається нормами права. По-третє, ситуації, що спочатку вважаються легкими справами, можуть трансформуватися у проблематичні завдяки кваліфікованості юристів і суддів, які бажають отримати бажаний відмінний результат. Крім того, як вказують критики, проблематичні справи часто пов'язані з гострими соціальними проблемами, що робить їх більш значущими, незважаючи на те, що вони трапляються не так часто, як легкі справи» [251, с. 102].

Б. Таманага робить важливий висновок: «... невизначеність є постійною рисою, внутрішньо притаманною праву. Також ці дискусії підтвердили, що можлива невизначеність не обов'язково означає руйнування передбачуваності закону. Найважливішим же уроком з них стало те, що якщо судді легко йдуть на використання прихованої невизначеності законів собі на користь, то закон беззахисний» [251, с. 105].

Таким чином, методологічна цінність міркувань Браяна Таманаги полягає, насамперед, у тому, що він поставив фактично крапку у розумінні переваг і недоліків та співвідношення правової визначеності й правової невизначеності. Правова визначеність і правова невизначеність – риси, які внутрішньо притаманні праву. Водночас, питання щодо їх особливостей, меж і співвідношення в конкретних проявах залишаються дискусійними і в сучасній зарубіжній та вітчизняній юридичній науці.

У XXI ст. правова визначеність продовжує привертати увагу правників різних напрямів. В узагальненому й систематизованому вигляді предметом широкого наукового дискурсу зарубіжних учених є питання: трансформації

уявлень про правову визначеність і верховенство права (М. Фенвік, М. Сімс, І. Врбка [343], Дж. Гарднер [345], Р. Карлін [309], І. Предеску, М. Сафта [374], С. Бартеа [302], Дж. Брейтуейт [305]); зв'язку правової визначеності і правових цінностей (І.Відаль [367], Я. Яндерова, П. Хубалкова [358]); взаємозв'язку правової визначеності і прав людини (А. Барак [299], А. Бізлі [300]); легітимних очікувань і стратегії діяльності держав в умовах пандемії (А. Браун, Дж. Гроган, Дж. Бекіраж [350], Барак-Ерез Дафна [298]); принципу правової визначеності в судовій практиці (Д. Жалімас [404]); оподаткування (В. Клувер [361], І. Степановіче [392]); антимонопольного законодавства і економічної ефективності (К. Кроуфорд [336], А. Портус [373], Х. Хінтон, Е. Шаген); поширення міжнародного тероризму (А. Грін [349], Х. Бекеле [301]; міжнародного арбітражу (Ф. Башан, Ф. Гелінас [296]) та ін.

Важливою особливістю досліджень принципу правової визначеності зарубіжними вченими є те, що перевага надається дослідженню правової визначеності економічного права та правової системи в цілому. Вчені наголошують: «Правова визначеність є одним із факторів економічної привабливості. Потреби компаній у стабільності й передбачуваності зростають, у той час коли глобалізація торгівлі супроводжується посиленням конкуренції. Знати і передбачати стало головним імперативом, а оцінка ризику, особливо суперечок є чинником будь-якого економічного рішення» (передмова). При цьому зазначається, що «правова визначеність не є синонімом нерухомості, еквівалентом або повною відсутністю законодавчих або нормативних обмежень, або навіть мінімальних обмежень. Навпаки, це передбачає доступність застосовуваного закону, який міститься у повністю інклюзивній, підтвердженій, опублікованій формі, його передбачуваність досягається ранжуванням норм і попередньо визначених повноважень законодавців і суддів, прийнятну стабільність у часі та, нарешті, баланс між економічними інтересами і сторонами [357]. Дослідники Ф. Башан і Ф. Гелінас, досліджуючи правову визначеність і арбітраж, роблять висновок, що «хоча юридична гнучкість, безсумнівно, як і раніше заслуговує місце серед основних цінностей міжнародного арбітражу, саме правова

визначеність зростає в останні роки. Зсув можливо відчуту у всій системі міжнародного арбітражу, і він в основному обумовлений зростанням усвідомлення того, що зайва гнучкість може в кінцевому підсумку поставити під загрозу легітимність арбітражу» [296].

Отже, упродовж XX ст. у зарубіжній юридичній науці правова визначеність була предметом жвавих наукових дискусій. Наприкінці XX ст. науковці дійшли певної згоди щодо правової визначеності, а дискусійними залишилися переважно питання способів опису цієї невизначеності і її небезпечності для верховенства права. Водночас, упродовж останніх п'яти років простежується активізація проблем правової визначеності, що зумовлено стрімким розвитком суспільних відносин, суперечливим законодавством більшості країн у зв'язку з поширенням пандемії COVID, ухваленням широкого кола нормативно-правових актів які відзначалися правовою невизначеністю [361]. Сучасні напрями й аспекти дослідження правової визначеності у зарубіжній юридичній науці пов'язані з осмисленням як теоретико-методологічних, аксіологічних, економіко-правових, так і окремих галузевих аспектів правової визначеності.

На відміну від зарубіжної, для вітчизняної юридичної науки проблематика правової визначеності є відносно новою, оскільки в межах радянського позитивістського праворозуміння ставити питання щодо правової визначеності/невизначеності радянського права було неприпустимим. У тому разі, коли норма права не відповідала потребам суспільного розвитку, вихід пропонувався суто позитивістський: норми права, що не відповідають новим потребам суспільного розвитку, слід суворо і неухильно дотримувати доти, поки вони не відмінені (чи змінені) уповноваженими на те державними органами [142, с. 12]. Водночас, у філософській науці у 60-70-х роках XX ст. у тій частині, де не порушувалися питання марксистської ідеології, було закладене методологічне підґрунтя тлумачення категорій визначеності/невизначеності.

У контексті зазначеного на особливу увагу заслуговують праці, які умовно можна об'єднати в дві групи. Перша група наукових джерел охоплює монографії філософського, насамперед, гносеологічного характеру та роботи з логіки, серед

них такі, як: П. Копнін «Діалектика як логіка» (1961 р.); Л. Бріллюєн «Наукова невизначеність та інформація» (1966 р.); В. Готт «Про невичерпність матеріального світу» (1968 р.); В. Готт, А. Урсул «Визначеність і невизначеність як категорії наукового пізнання» (1971 р.) [61]; І. Візир, А. Урсул «Діалектика визначеності й невизначеності» (1976 р.) [37]; В. Гейзенберг «Частина і ціле» (1989 р.) [49].

Друга група – це наукові джерела, у яких розглядаються окремі аспекти правової визначеності, проблеми колізійних норм, законодавчої техніки, правотворчості, вдосконалення законодавства, мови права крізь призму правової визначеності. До цієї групи належать, зокрема, такі праці, як: А. Нашиц «Правотворчість: теорія і законодавча техніка» (1974 р.) [167]; В. Лазарєв «Прогалини в праві і шляхи їх подолання (1974 р.); А. Васильєв «Правові категорії. Методологічні аспекти розробки системи категорій теорії права» (1976 р.) [33]; М. Воппенко «Офіційне тлумачення норма права» (1976 р.) [40]; М. Гурвич «Судове рішення. Теоретичні проблеми» (1976 р.) [68]; В. Жеребкін «Логічний аналіз поняття права» (1976 р.) та «Зміст поняття права: логіко-юридичний аналіз» (1980 р.) [94]; Р. Лукич «Методологія права» (1981 р.) [146]; І. Грязін «Текст права» (1983 р.); М. Власенко «Колізійні норми в радянському праві» (1984 р.); В. Кнапп, А. Герлох «Логіка в правовій свідомості» (1987 р.). Окремі положення й тези зазначених учених, викладених у пропонованих та інших працях стануть у нагоді в подальшому дослідженні правової визначеності.

Так, С. Алєксєєв розмежовує внутрішню й зовнішню форми правової визначеності. Внутрішня форма правової визначеності пов'язана з тим, що норми права мають точний, у більшості випадків конкретизований, деталізований зміст, який з належною повнотою охоплює дані правовідносини. Зовнішня визначеність пов'язувалась із тим, що зміст права виражений і закріплений у формальних джерелах (формах права). Оскільки дотримання вимог нормативного акту забезпечується примусовою силою держави, то «стабільність походить від примусового здійснення закону, а примусове здійснення закону веде до «стабільності» [4, с. 22]. При цьому вчений звертає увагу на єдність і

взаємообумовленість внутрішньої та зовнішньої форми правової визначеності.

Активізація наукових досліджень правової визначеності у вітчизняному науковому просторі ХХІ ст. обумовлена, насамперед, утвердженням принципу верховенства права в Україні, складником якого прийнято вважати правову визначеність, поряд із повагою до прав і свобод людини, верховенством Конституції, принципами розподілу влади, законності, рівності у правах та рівності перед законом, обмеження дискреційних повноважень, захисту довіри, пропорційності, незалежності суду і суддів. Водночас, поняття «правова визначеність» як і «верховенство права», попри значну увагу до них з боку учених, суддів, експертів, упродовж декількох десятиліть залишаються «сутнісно спірним» [401]. Спільною для сучасної вітчизняної і зарубіжної правової думки є теза, що категорія правової визначеності має багатоаспектний характер, належить до складних понять юридичної науки. Зазначене має наслідком множинність теоретичних і практичних підходів до її розуміння та тісно пов'язане з праворозумінням.

Загальнотеоретична характеристика передбачає комплексний, узагальнюючий підхід до правової визначеності. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел вітчизняних і зарубіжних учених, у яких розглядається правова визначеність чи її окремі аспекти можна виокремити наступні напрями й аспекти дослідження правової визначеності:

1. Найбільш ґрунтовно принцип правової визначеності досліджується у межах теорії держави і права та філософії права, зокрема в контексті:

а) верховенства права, принципів правової держави (З. Бауман [17], А. Бізлі [300], С. Бертеа [302], Т. Бінгем [26], А. Барак [15; 299], В. Гайдук [45], С. Головатий [52, 53], П. Гуйван [66], Р. Гаврилюк, П. Пацурківський [41], А. Дайсі [69], Р. Дворкін [72, 73], М. Козюбра [119, 120], О. Кравець [134], Л. Луць [147], Ю. Матвєєва [152, 153], В. Панкратова [182], С. Погребняк [190, 191], П. Рабінович [207], Ю. Ремінська [211], С. Серьогін [236, 237], В. Смородинський [241], Б. Таманага [251]); принципу справедливості (Р. Познер [192, 193], Ф. А. фон Гайек [43, 44], Р. Ципеліус [276, 277]);

б) правотворчості, законодавчої техніки й легітимних очікувань (М. Бадеску [297], Барак-Ерез Дафне [298] , Ж.-Л. Бержель [21] , С. Шевчук [279, 280], Р. Ієринг [102], С. Погребняк [190, 191], А. Приймак [197], Н. Пильгун [186], В. Риндюк [214], О. Рогач і Ю. Бисага [226], А. Мірошніченко [161], А. Ткачук, А. Шуліма [255], О. Ющик [287], Л. Удовика [260, 261], Д. Єрмоленко [261], А. Хворостянкіна [269, 270], Дж. Френк [264] , Л. Фуллер [266]);

в) правозастосування, судової практики (насамперед, ЄСПЛ) і прогнозування судових рішень (М. Бадеску [297], П. Гуйван [66], К. Ллевелін [143], О. Холмс [271, 353, 354], Б. Мелкевік [157], Н. Кошіль [133], О. Кравець [134], В. Ключкович [114] , В. Ковальський [115], М. Мельник [158], О. Белянєвич [19], В. Карнаух [108], У. Коруц [129], М. Магрело [149], Г. Остапенко [179], М. Панов [183], Г. Радбрух [208, 209], О. Стрельцова [249], А. Татам [252], П. Рейнольдс [379] , Т. Фулей [265]);

г) мови права, законодавчих дефініцій та юридико-лінгвістичних знань (В. Косович [130], В. Гончаров [54], С. Кравченко [135], О. Мінченко [160], Г. Огнев'юк [174], А. Хворостянкіна [269, 270]);

д) правоконкретизації (В. Бруггер [306], М. Горбань [56], О. Гордієнко [57], Г. Шмельова [284]);

е) співвідношення політики і права, ідеології та права (Д. Барак-Ерез [298] , Дж. Бойл [304], С. Аллан [291], М. Келман [359], Д. Ллойд [144]).

Комплексне, загальнотеоретичне тлумачення правової визначеності іманентно пов'язано із принципом верховенства права, що простежується у переважній більшості наукових доробків як зарубіжних, так і вітчизняних учених. В українській юридичній науці такий підхід також поділяється багатьма вченими. Крім того, як у зарубіжній, так і вітчизняній юридичній думці домінує широкий підхід до правової визначеності, який передбачає сукупність вимог не тільки до процесу правотворчості, а й правозастосування (Л. Фуллер [266], А. Приймак [197, с. 53–55], С. Погребняк [191, с. 32], В. Панкратова [182, с. 25], В. Смородинський [241, с. 185–201], У. Андрусів, С. Федик [8, с. 19–25] та ін.).

Тісний зв'язок між правовою визначеністю й верховенством права, нормотворчістю й правозастосуванням простежується і в монографічних дослідженнях, присвячених правовій визначеності. Серед теоретико-правових робіт на особливу увагу заслуговують монографія В. О. Панкратової «Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика» (Суми, 2016 р.) [181] та дисертаційне дослідження Ю. І. Матвєєвої «Принцип правової визначеності як складова верховенства права» (Київ, 2019 р.) [153]. Так, В. Панкратова, дослідивши історичні витоки та сутність принципу правової визначеності, зосереджує свою увагу впливі принципу правової визначеності на правотворчість і його значенні у правозастосуванні. Вона наголошує, що «метою принципу правової визначеності є створення умов для стабільності правових відносин, можливості осіб спрогнозувати правові наслідки своїх дій, забезпечити право на справедливий суд, передбачене Конвенцією про захист прав людини і основних свобод» [181, с. 156]. Слушними є і міркування В. Панкратової щодо змістовних і процедурних вимог принципу правової визначеності, до яких будемо звертатися в подальших розділах роботи.

Ю. Матвєєва, характеризуючи загальнотеоретичні та історико-правові аспекти розуміння принципу правової визначеності як складової верховенства права, також аналізує вимоги принципу правової визначеності до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності, розглядає остаточність і виконання судових рішень як ознаку принципу правової визначеності. Дослідниця доводить, що принцип правової визначеності є багатовимірним і багатогранним поняттям, що унеможлиблює запропонувати його універсальну дефініцію. Сутність цього феномена слід розкривати через низку складових елементів. Значним евристичним потенціалом володіють виокремлені та охарактеризовані формальні (юридико-технічні), матеріальні (змістовні) та процедурні вимоги до нормотворення і нормозастосування [153, с. 4–5].

У низці наукових публікацій правова визначеність також розглядається в контексті правотворчості й законодавчої техніки, законних очікувань, практики ЄСПЛ, мови права та юридико-лінгвістичних знань, правоконкретизації.

Історико-правовий аспект правової визначеності досліджували, зокрема Ж. Дзейко [76] , Ю. Матвєєва [153, 154], Р. Норбер [169], В. Панкратова [180, с. 187–192], Є. Орач [178], І. Покровський [194]. І. Рехтіна [212, с. 71–79], О. Сухарєва [250] та ін. Так, Ю. Матвєєва, здійснивши історичний огляд основних ідей щодо розвитку поняття та змісту принципу правової визначеності підсумовує: «перші спроби формалізувати змістовні складові принципу правової визначеності проявилися вже в перших пам'ятках писаного права. Це свідчить про постійно існуючу суспільну потребу у визначеності правових норм. Протягом усього процесу розвитку права (правогенезу) існувала вимога до нормотворчих органів щодо точного письмового формулювання правових норм. Однією з перших складових правової визначеності – від Античності до сьогодення, була і залишається можливість особи передбачити правові наслідки своїх дій чи бездіяльності. Протягом тривалого історичного періоду свого розвитку принцип правової визначеності отримав такі змістовні характеристики: можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які приймаються людьми; безумовна повага до судових рішень та обов'язковість їх виконання; покарання особи або обмеження прав і свобод особи мають бути передбачені законом; встановлення законом меж дискреційних повноважень державних органів у сфері покарання або обмеження прав і свобод особи [153, с. 72–73].

Оскільки правова визначеність є комплексним, міжгалузевим поняттям, має свої особливості у різних правових відносинах, вона є предметом наукових дискусій у межах галузевих і міжгалузевих юридичних наук.

2. Серед галузевих юридичних наук найбільш значна увага правовій визначеності надається у конституційному праві, для якого принципово важливою є правова визначеність конституційних принципів, цінностей, понять зокрема в контексті: а) рішень Конституційного Суду України [216–225], М. Гультай та І. Кияниця [67, с. 83–93], О. Скрипнюк [239], С. Рабінович [207, с. 44–49], М. Савчин і Р. Марчук [231, с. 37–42], О. Кудрявцева [139], Г. Огнев'юк [173, с. 26–31], М. Андриц [7, с. 12–14]; б) конституційних відносин і цінностей

(О. Грищук [62], І. Дахова, О. Чуб [71, с. 59–68]); в) засад діяльності органів державної влади та обмеження дискреційних повноважень (К. Стак [391], Ю. Барабаш [391, с. 49–54], В. Венгер [34, с. 49–54], А. Барак [15], Н. Бааджи [12], В. Ключкович [114], М. Рісний [215], М. Бойчук [28, с. 112–121], В. Горбалінський [55], А. Грінь [63]).

Спільними для конституціоналістів є положення щодо безпосереднього зв'язку правової визначеності з верховенством права, важливого значення правової визначеності у захисті конституційних цінностей. Водночас, вчені звертають увагу і на те, що «невизначеність у конституційному регулюванні є не лише недоліком юридичної техніки, а й юридичним засобом, що забезпечує необхідні умови для регулювання політичного. При цьому збереження деякої невизначеності в практиці конституційної юстиції зумовлюється як самою конституційно-правовою матерією, так і високим рівнем політизації конституційно-правового спору і тим винятковим місцем становищем, що його займає Конституційний Суд серед органів влади, призначених забезпечувати верховенство права на національному рівні. Невизначеність в актах конституційного правосуддя України постає здебільшого виявом невизначеності політичної, нестійкості співвідношення політичних сил та водночас індикатором відносин між гілками державної влади» [105, с. 48].

3. У цивільному й цивільно-процесуальному праві правова визначеність розглядається у зв'язку з принципами цивільного права, передбачуваності [128], практики перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами, (О. Беяневич [19, с. 41–45], О. Борщевська [29], П. Гуйван [66, с. 16–21], Н. Кошіль [133], О. Шишка [282, 283]). Так, О. Р. Шишка, розмірковуючи над процесом оновлення цивільного законодавства в Україні звертає увагу на нагальну потребу узгодження цивільно-правових норм згідно з вимогами їх ясності, однозначності й несуперечливості, що напряду впливає на стабільність правового регулювання та передбачуваність правозастосовної практики. Саме тому вчений обґрунтовує необхідність посилити механізм цивільно-правового регулювання певними правовими гарантіями, які б сприяли усуненню правової

невизначеності, а також забезпечували б стабільність і підвищували ефективність цивільно-правового регулювання. На його думку «принцип правової визначеності в цивільному праві України має свою системність та виявляється: 1) через змістову, системну та структурну складову ЦК України чи іншого акту цивільного законодавства; 2) через норми цивільного права, які встановлюють певні запобіжники (правові наслідки) у разі невідповідності одних норм права іншим чи невідповідності одного джерела цивільного права іншому, а також коли застосування певних цивільно-правових норм суперечить суті конкретних цивільних відносин чи суті правочину або коли в цивільно-правовому регулюванні вирішується невідповідність сфери суцього зі сферою належного; 3) через алгоритм тлумачення змісту правочину, умов договору та заповіту. Принцип правової визначеності має бути визнано складником системи принципів цивільного права України, оскільки такий принцип закріплено в цивільно-правових нормах, його дія поширюється на весь механізм цивільно-правового регулювання та стосується усіх цивільних відносин. Основна мета такого принципу – забезпечити стабільність цивільно-правового регулювання та підвищити його ефективність» [283, с. 13].

4. У межах адміністративного права й процесу правова визначеність аналізується у контексті: загальних принципів і засад адміністративного права й судочинства (М. Смокович [240], Н. Мішина [162, с. 318–324], В. Базов [13, с. 25–32], Р. Вербицький [35, с. 5–12], К. Стак [390], А. Монаєнко, К. Смирнова [163], О. Щербанюк, Л. Базова [286, с. 364–367]); у контексті діяльності органів державної влади та їх дискреційних повноважень І. Цесар [273]; захисту демократичних цінностей у європейському адміністративному просторі (А. Санченко [234, с. 203–211]); легітимних очікувань (В. Завгородня [95, с. 25–30]). Як підкреслює Кевін Стак, верховенство права передбачає обов’язок органів влади та судів ухвалювати послідовні рішення; вони несуть відповідальність за втілення у життя законів, якими вони керуються, таким чином, щоб сприяти узгодженості права, включаючи впровадження їх законів у спосіб, «Має узгоджується з конституційними міркуваннями та іншими фундаментальними

цінностями [390]. Це впливає із засади законних очікувань як стандарту ухвалення владних рішень. У свою чергу, Європейський суд з прав людини поширив ці вимоги і на практику застосування та тлумачення законів [399]. Реалізація принципу правової визначеності норм адміністративного права пов'язана з спрямованістю на «чіткість та передбачуваність правового статусу особи, дій органів державної влади, їх посадових та службових осіб, недопущення безпідставного порушення чи обмеження прав і свобод людини і громадянина» [286, с. 357].

5. У межах кримінального й кримінально-процесуального права правова визначеність досліджується такими вченими, як О. Дудоров, М. Хавронюк [88, с. 6–17], В. Навроцький [165, с. 59–67], О. Сачко [235], О. Олійник [176], В. Широков, Л. Шевченко, І. Шевченко, М. Надутенко, С. Ющенко та ін., у декількох аспектах і вимірах, серед них зокрема, таких, як: критерій якому має відповідати і саме судові рішення (вирок) і процедура перегляду судових рішень, у якості складника «принципу законності й інших кримінально-правових принципів, наприклад, таких принципів кримінально-правової кваліфікації, як недопустимість подвійного інкримінування, вирішення сумнівів на користь особи, щодо якої застосовується кримінальний закон» [165, с. 59–67].

У зарубіжній правовій науці упродовж останнього часу предметом аналізу стали питання розмежування принципів кримінального права, законності й правової визначеності (П. Демчук [339, с. 89–99], А. Ешворт [295], М. Фенвік, С. Врбка [343], К. Перістеріду [372, с. 33–64], Т. Раутер [376], Д. Шахрам [384] та ін.).

Аналіз засвідчив, що в галузях процесуального права правова визначеність зазвичай носить звужений характер, використовується відносно побудови й функціонування системи судових рішень та не охоплює всього обсягу цього поняття. У випадку, якщо йдеться про принцип неможливості оскарження та виконуваності остаточного судового рішення (*res judicata*), то питань щодо того, до якого з принципів ця вимога належить не виникає. Водночас, якщо йдеться про вимогу точності застосовуваного права, то внаслідок різноманітності поглядів на

принципи законності та правової визначеності чітку відповідь на питання розмежування отримати досить складно. Крім того, як слушно зазначає В. Навроцький «цей принцип має й такі нюанси, вияви, елементи, які виходять за межі традиційних кримінально-правових конструкцій, понять, теорій. Тому він заслуговує спеціального і самостійного дослідження в аспекті забезпечення прав людини і верховенства права у кримінально-правовій сфері, і, звідси ж, впровадження в юридичну реальність України» [165, с. 59–67].

6. У науці судові й правоохоронні органи правова визначеність досліджується крізь призму: принципів судочинства (В. Городовенко [58, 59], Я. Романюк [227, с. 6–13], У. Корунц [129, с. 395–399]); судової правотворчості і практики ЄСПЛ (С. Шевчук [279, 280], М. Панов [183, с. 8–19], Ван Шаак Бет [383], Т. Фулей [265], Т. Вавринчук [31, с. 142–152]); судової дискреції (А. Барак [15], В. Венгер [34, с. 144–145], М. Мельник [158, с. 44–48], Т. Фуфалько [267, с. 52–59]) та ін.

Проблеми застосування принципу правової визначеності все більше привертають увагу практиків, у тому числі суддів, зокрема в контексті стандартів Ради Європи. Так 30 червня 2021 року спільно Верховним Судом, Національною школою суддів України та проєктом Ради Європи «Підтримка судової влади України в забезпеченні кращого доступу до правосуддя» було проведено у круглий стіл «Принцип юридичної визначеності: стандарти Ради Європи та практика судів України» [36]. Значна увага до принципу правової визначеності з боку Верховного Суду, що є цілком закономірною, адже за влучним визначенням В. Крата «касаційний суд має бути джерелом визначеності судової практики, а судові рішення – розумно передбачуваними», «реальна реалізація принципу правової визначеності – це головний чинник, що сприятиме формуванню довіри суспільства до судової влади та позитивного іміджу судових інституцій» [36].

7. Окремі аспекти правової визначеності розглядаються у контексті права ЄС (Л. Богачова [27], А. Барбук [16], Т. Вавринчук [31, с. 142–152], П. Гуйван [65, с. 276–281], В. Карнаух [108, с. 223–225], В. Кернз [113], В. Опришко [177], Е. Пауніо [371], Р. Петров [196], Дж. Райтіо [375], М. де Сальвіа [233],

О. Стрельцова [249, с. 265–269], А. Татам [252], Т. Хартлі [268]).

Ураховуючи положення ст. 9 Конституції України окремої уваги заслуговує «Угода про асоціацію між Україною та ЄС», яка набула чинності 1 вересня 2017 року. Угода про асоціацію відтворює поглиблені відносини між сторонами, що зумовлює потребу реалізації її положень за допомогою низки правових інструментів, зокрема, врахування позиції Суду ЄС у процесі імплементації Угоди. «Угода містить низку запозичених положень з установчих договорів про ЄС, а також значну кількість внесених до додатків актів інститутів Євросоюзу, при застосуванні яких Україна має враховувати відповідну практику ЄС у цих сферах» [163]. Розмірковуючи над впливом практики Суду ЄС на судову систему України до уваги слід взяти міркування вітчизняних учених А. Монаєнко та К. Смирнової, які зауважують, що «правові позиції, сформульовані в рішеннях Суду ЄС, а також за запитом у преюдиційних рішеннях Суду ЄС, можуть бути дієвим інструментом для формування українського законодавства у контексті його наближення до законодавства ЄС. У цьому контексті практика Суду ЄС набуває важливе значення для удосконалення судової практики України» [163].

Отже, що в XX-XXI ст. відбувається концептуалізації принципу правової визначеності у зарубіжній та вітчизняній юридичній науці, осердя якого складають ідеї єдності справедливості й доцільності у позитивному праві (Г. Радбруха), невизначеності правозастосовчого акту (Г. Кельзен), внутрішньої моральності права як вимоги нормотворчості й правозастосування (Л. Фуллер), зв'язку із верховенством права, цінностями свободи, справедливості, передбачуваності, прогнозованості (Ф. Гаєк), зв'язку з особистою автономією, верховенством права, легітимними очікуваннями (Т. Аллан), складника принципу верховенства права як реального конституційного принципу, обов'язкового для суддів при ухваленні судових рішень (Т. Бінгем, Р. Дворкін), зв'язку з правовою безпекою, чіткістю і прозорістю права, ціннісною орієнтацією (Р. Ципеліуса), зв'язку з правовою невизначеністю як рисами, що внутрішньо притаманні праву (Б. Таманага).

У сучасній юридичній науці принцип правової визначеності досліджується у

різних аспектах та у межах таких юридичних наук, як: теорія держави і права, філософія права, конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, у науці судові та правоохоронні органи України з урахуванням їх предмету, у праві ЄС [78, 79, 81, 355].

У сучасній зарубіжній юридичній науці до основних аспектів наукового дискурсу принципу юридичної визначеності можна віднести: взаємозв'язок правової визначеності з верховенством права, правовими цінностями, правами людини, легітимними очікуваннями і стратегією діяльності держав в умовах пандемії; у контексті реалізації правової визначеності в судовій практиці та проблем оподаткування, антимонопольного законодавства, економічної ефективності, поширення міжнародного тероризму, міжнародного арбітражу.

1.3 Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності

На особливості методології дослідження реалізації принципу правової визначеності впливає комплексний характер дослідження, який визначається тим, що поняття «правова визначеність» є комплексним, інтегративним поняттям загальної теорії права, конституційного, цивільного, кримінального права, науки, судових та правоохоронних органів відповідно – поряд із загальними вимогами має змістовне наповнення у галузях права. Крім того, на комплексний характер впливає те, що правова визначеність іманентно пов'язана, по-перше, з гносеологічними процесам пізнання (насамперед, раціональним рівнем і його формами); по-друге, з онтологічними засадами буття людини і суспільства (насамперед, такими, як: стабільність, безпека, прогнозованість); по-третє, з правовими цінностями (насамперед такими, як: верховенство права, права людини, правова безпека); по-четверте, з антропологічними засадами (особистою автономією, людською гідністю).

Дослідження реалізації принципу правової визначеності визначає її загальнотеоретичний характер, хоча її окремі теоретичні положення мають методологічне значення і щодо таких юридичних наук як : конституційне право,

адміністративне право, цивільне право, кримінальне право, судові і правоохоронні органи України, європейське право, інших галузевих юридичних наук.

Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності ґрунтується на наукових доробках і здобутках учених, які умовно можна об'єднати у дві групи. Перша група представлена доробками провідних методологів юридичної науки, які зробили вагомий внесок у доктринальне тлумачення принципу верховенства права і правової визначеності, обґрунтували засадничі положення у розумінні правотворчості, законотворчості, правозастосування, юридичної техніки, таких, як: В. Бабкін, С. Гусарев, Р. Давид, В. Денисов, А. Заєць, В. Забігайло, О. Зайчук, Ж.-Ж. Карбоньє, Д. Керімов, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, Р. Лукич, Л. Луць, М. Марченко, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, О. Петришин, Л. Петрова, В. Погорілко, П. Рабінович, Д. Рас, М. Рейснер, В. Селіванов, О. Скакун, В. Тацій, О. Тихомиров, Л. Удовика, А. Уотсон, Л. Фрідмен, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Явич та інші. До цієї групи також належать обґрунтовані положення й висновки тих науковців, які безпосередньо досліджували правову визначеність, насамперед, таких як: Л. Богачова, С. Головатий, В. Городовенко, П. Гуйван, М. Козюбра, В. Кравчук, В. Крат, Ю. Матвєєва, Г. Огнев'юк, С. Погребняк, А. Приймак, В. Панкратова, С. Рабінович, О. Стрельцова, Т. Фулей та ін. [78, 79, 81, 340].

Друга група охоплює положення й здобутки вчених галузевих юридичних наук, науки судові і правоохоронні органи України, які досліджували принцип правової визначеності з урахуванням власного предмету, серед них насамперед, варто згадати таких науковців, як: В. Городовенко, С. Головатий, М. Гультай, П. Гуйван, А. Барак, Я. Романюк, М. Панов, Т. Фулей, І. Дахова, О. Чуб, І. Кияниця, О. Скрипнюк, М. Савчин, Р. Марчук, Г. Огнев'юк, М. Андриц, С. Шевчук, К. Стак, В. Венгер, М. Рісний, М. Смокович, А. Монаєнко, К. Смирнова, О. Шишка, О. Щербанюк та ін. Сформульовані й обґрунтовані вченими основні положення та підходи стали відправними початками у формуванні власного бачення методологічних і теоретичних засад дослідження реалізації принципу правової визначеності у компаративному вимірі.

Грунтовне комплексне загальнотеоретичне дослідження реалізації правової визначеності вимагає урізноманітнення методологічного інструментарію, залучення потенціалу порівняльно-правового аналізу галузевих юридичних наук на різних стадіях процесу пізнання та їх спрямування на забезпечення об'єктивності й достовірності отриманого знання.

У розумінні методології дослідження до уваги візьмемо її тлумачення як «явища інтегрального, що поєднує у собі ряд компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, всезагальні філософські закони й категорії, загально-й приватно-наукові методи» [112, с. 46]. Саме тому методологія пропонованого дослідження представлена предметно зумовленими філософсько-світоглядними підходами, загальнонауковими і спеціально-науковими методами, способами (прийомами) і засобами, які уможливлюють комплексний загальнотеоретичний характер дослідження.

Важливим для розуміння методології пропонованого дослідження стало розмежування двох тенденцій у юридичній науці – класичної та некласичної. О. Стовба, характеризуючи динамічне праворозуміння, розмежовує і співставляє ці тенденції: «різниця між класичним і некласичним варіантами осмислення права існує, насамперед, у різних підходах до розуміння світу в цілому, а отже, і права. Класична тенденція в осмисленні права ґрунтується на таких світоглядних передумовах. По-перше, світ (і соціум) є інтелігібельним цілим. По-друге, в такому світі можливо створити (і/або досягнути) раціональну систему норм – право як Належне – за допомогою якої наявний стан справ приводиться до бажаного нормативного ідеалу. Тим самим право у класичній парадигмі постає як Належне, тобто взаємоузгоджена і внутрішньо несуперечлива система норм, яка слугує інструментом для впорядкування соціальної дійсності. Ця нормативна система може бути створена штучно як позитивно-правова (позитивізм), або відкрита у процесі інтелектуальної діяльності як сукупність ідеальних норм (класичні концепції природного права), чи може скластися у вигляді нормативних звичаїв у процесі суспільної практики (історичне, соціологічне, економічне праворозуміння). Отже, класичне розуміння права характеризує фундаментальний

розрив між соціальною реальністю (як динамічним і мінливим суцям) і правом – статичним Належним. Зазначений розрив заповнюється у процесі правозастосування. Залежно від варіанта осмислення права це може бути розрив між соціальною практикою і нормою закону (позитивізм), нормою закону і нормою природного права або моралі (юснатуралізм), між сталими звичаями і поведінкою окремих індивідів чи державною регламентацією того або іншого питання (соціологізм)» [248].

До фундаментальних світоглядних передумов некласичної тенденції у праві притаманне, по-перше, розуміння світу (зокрема і соціального) як фрагментарного, нелінійного, мінливого явища; по-друге, це теза про неможливість повного й остаточного раціонального охоплення світу в цілому (саме на підставі його фрагментарності, нелінійності і мінливості); по-третє, зазначеними факторами зумовлено некласичне уявлення про право як динамічний, процесуальний феномен, який не є відокремленим від світу. Відповідно завданням правознавця в такому випадку стає не конструювання інтелігібельного каркаса норм чи раціональне пізнання останнього, а спроба вловити цю мінливу, динамічну «логіку сенсу» (Ж. Дельоз), згідно з якою відбувається розгортання світу і права як його складової [248].

Урахування особливостей класичної і некласичної тенденції у розумінні правової визначеності є вкрай важливим, оскільки вони по-різному тлумачать динаміку права, відповідно – співвідношення правової визначеності й правової невизначеності. «На противагу класичному «статичному» розумінню права як Належного, коли останнє регулює суцйй світ з твердих і незмінних позицій, сукупність зазначених підходів може бути охарактеризована як «динамічне праворозуміння». Цей термін не покликаний вказувати на наявність якоїсь нової єдиної «школи», оскільки всі згадані вище автори пропонують власні оригінальні варіанти осмислення права. ... Серед таких можна назвати негативне ставлення до реіфікації права, визнання його соціального характеру, і, нарешті, найголовніше – розуміння права як динамічного, процесуального явища - діалогу (І. Честнов), комунікації (А. Поляков), події (О. Стовба) та ін.» [248].

Такі відмінності у класичній і некласичній тенденції спрямовують на діалектичне розуміння співвідношення правової визначеності й правової невизначеності. Крім того, у межах класичного і некласичного підходів сформовано і продовжують формуватися власні методи й засоби пізнання, кожний з яких має свої теоретико-пізнавальні й логічні можливості, за межами яких його ефективність зменшується або ж елімінується взагалі. Саме тому дослідження реалізації правової визначеності як складного й багатогранного поняття вимагає використання комплексу методів, здатних компенсувати неповноту пізнавальних можливостей окремих методів. Взаємна доповнюваність, таким чином, стає головною умовою, яка уможлиблює уникнути однобічності при виборі методів та їх використанні. Комплексний підхід є неминучим не лише на рівні пізнання генези правової визначеності, але й при вирішенні питання про реалізацію принципу правової визначеності. Водночас, хибним є уявлення про необхідність використання максимальної кількості методів пізнання незалежно від ефективності обраних. У такому випадку виникає проблема методологічного релятивізму. Система підходів, методів і засобів пізнання визначається предметом пізнання, а принцип домінування встановлює нерівнозначність методів у вирішенні проблем і доцільність їх підпорядкування головним методам в даному дослідженні.

Отже, осмислення правової визначеності обумовлено, зокрема, необхідністю її співставлення з новим досвідом, новими знаннями, із урахуванням конкретної ситуації. Зазначене не означає перервність у пізнанні правової визначеності, а відображає процес поглиблення у її осмисленні. Використання методів і засобів пізнання різних методологій здатне призвести до «конфлікту» методів, а тому ставить питання щодо історичного й генетичного взаємозв'язку «старих» і «нових» методів, відповідності «класики» й «сучасності». Наявний арсенал загальнотеоретичного дослідження правової визначеності має постійно вдосконалюватись, у тому числі і за рахунок поповнення новими теоретичними знаннями, що вирізняються високим ступенем узагальнення й кореляції з

усталеними теоретико-правовими положеннями та підтвердженими практикою підходами загальної теорії права.

Сучасна методологія висуває низку вимог до методів правового дослідження, а саме: об'єктивність, відповідність методу об'єкта дослідження й рівню наукового пізнання; зрозумілість та загальнодоступність; детермінованість та відсутність стихійності і свавілля у застосуванні; здатність забезпечувати досягнення мети; здатність забезпечувати не тільки заплановані, але й не менш значущі побічні результати; надійність (здатність з високим ступенем достовірності забезпечувати бажаний результат); економічність (здатність давати результат з найменшими витратами коштів і часу) [70, с. 456].

Визначальне місце у методології дослідження посідають філософсько-світоглядні підходи. Як слушно наголошує фундатор української теорії права П. Недбайло, саме філософсько-правові засади юридичної науки (зрештою, як і будь-якої іншої суспільної науки) визначають загальний підхід до мети і спрямування дослідження, до відбору досліджуваних фактів і явищ, а також – і це найважливіше – до інтерпретації результатів дослідження [168, с. 57–59].

Серед філософсько-світоглядних підходів використовувались, зокрема: цивілізаційний, формаційний, діалектичний і синергетичний. Наукова доцільність використання цивілізаційного підходу спричинена, насамперед, його світоглядним значенням, у якому приховано значний аксіологічний потенціал, адже цивілізація відображає різноманіття світу, самотність, унікальність, і, водночас, певні цінності. Попри відмінності між поглядами представників цивілізаційного підходу (М. Данилевський, М. Вебер, П. Сорокін, А. Тойнбі та інші), спільним для них є те, що цивілізацію вони пов'язують із загальнолюдськими цінностями, а цивілізоване суспільство – це суспільство, яке гарантує правову безпеку, прогнозованість, передбачуваність, захист прав людини. У цивілізаційному вимірі право є складником цивілізації як культурно-історичного типу, тісно пов'язаним із культурою, менталітетом, мораллю, релігією, «право є продуктом певної культури і певної цивілізації» [116]; саме релігія є потужним цементуючим елементом традиційних правових систем, хоча її

вплив на правові норми не є абсолютним [145].

Як зазначає відомий український учений М. Козюбра, «в основі сучасної типології цивілізацій, на відміну від попередніх історичних епох, лежать переважно не «географія і простір», тобто не принцип «грунт-кров», як його інколи іменують у літературі, присвяченій цивілізаційним дослідженням, а передусім культурна Своєрідність життєдіяльності народів, особливості їх ціннісних орієнтирів, ментальності тощо, інакше кажучи, на перший план у цивілізаційних підходах виходить принцип культури. Одне з найважливіших місць у ній належить соціально-культурним умовам становлення, функціонування і розвитку правових систем» [121, с. 155].

Цивілізаційний підхід, який спрямовує на врахування різноманіття світу в матеріальних, духовних, культурних, просторових, часових рисах, уможливорює дослідження реалізації правової визначеності крізь призму цінностей стабільності, передбачуваності, прогнозованості та їх ролі у різних суспільства, визначення спільних для цивілізації культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних рис, які уможливлюють правову визначеність. Саме тому цивілізаційний підхід використовувався при дослідженні генези правової визначеності, визначенні її проблемі перспектив в сучасних умовах.

Формаційний підхід, який ґрунтується на вченні про зміну суспільно-економічних формацій, типу виробничих відносин як визначального чинника формації, використовувався при визначенні переваг, недоліків, перспектив принципу правової визначеності, зокрема у правовому регулюванні економічної діяльності, ролі й значенні правової визначеності у галузях, підгалузях та інститутах права. При використанні формаційного підходу враховувалося, що у його межах не заперечується багатофакторність історичного процесу, а розглядається як певна система, домінантом якої є економічна підсистема.

Засадничим у дослідженні було розуміння того, що між методологіями цивілізаційного і формаційного підходів немає непереборної принципової відмінності. Відмінність і розбіжність виникають лише за умови звуженого їх трактування.

При дослідженні генези уявлень про правову визначеність, її зв'язку з принципом верховенства права, обґрунтуванні переваг правової визначеності використовувалася діалектика. Як відомо діалектика виступає як система, принцип і метод. Діалектика як система охоплює закони, категорії і принципи діалектики. Діалектика як метод охоплює низку принципів, які на думку вчених можна поділити на дві групи [3, с. 389]. Перша група – це принципи-передумови, включає в себе принципи об'єктивності, системності, історизму й діалектичної суперечності. Об'єктивність є засадничим принципом пізнання. На думку Г. Гегеля абсолютний метод, це метод пізнання об'єктивної істини «виявляється не як вища рефлексія, а бере визначене із самого предмету, так як сам метод є іманентний принцип і душа. Це і є те, що Платон вимагав від пізнання: розглядати речі самі по собі, з одного боку, в їх загальності, з іншої – не відхилятися від них, хватаючись за побічні обставини, приклади і порівняння, а мати на увазі лише ті речі і доводити до свідомості те, що в них іманентне» [46, с. 295]. Якщо правова гносеологія спрямовує на можливість і необхідність адекватного пізнання правової визначеності, то діалектика задає як система загальні орієнтири пізнавальної діяльності, а діалектика як логіка (разом із формальною логікою) покликана забезпечити адекватність пізнання. Вона надає засоби найбільш повного, точного відображення сутності предмету.

Діалектичний метод відіграє важливу роль у пізнанні правових процесів і явищ [131, с. 216–221], у тому числі й правової визначеності, при дослідженні генези уявлень про правову визначеність, у розумінні взаємозв'язку і взаємообумовленості її вимог (критеріїв). Згідно з фундаментальними законами діалектики, існує тісний зв'язок між правовою визначеністю й правовою невизначеністю, що зумовлено певними внутрішніми й зовнішніми суперечностями (згідно із законами єдності й боротьби протилежностей), характеризується певними особливостями переходу від одного стану до іншого (згідно із законом взаємного переходу кількісних і якісних змін) і є закономірним процесом її функціонування й розвитку (згідно із законом заперечення заперечення). Діалектичний метод використовувався у поєднанні з метафізичним

методом, що уможливило дослідження правової визначеності й правової невизначеності у єдності статичних і динамічних складників і чинників.

Важливу роль у дослідженні відіграють парні категорії діалектики, а саме: «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність» та ін. Вимоги до правової визначеності, її зміст і форма, сутність і прояви значною мірою відображені у зазначених категоріях діалектики, що обумовлює необхідність корегування її складників (вимог), набувають конкретизації у галузях права. Використання категорій «зміст і форма» при дослідженні правової визначеності дозволило з'ясувати її особливості у правотворчості й правозастосуванні, окремих галузях права, виявити їх взаємозв'язок, особливості прояву.

Істотну роль відіграли й категорії «можливість і дійсність», які виходять із принципу руху і розвитку, оскільки останній і є, власне, процесом перетворення можливості в дійсність. У перетворенні можливості в дійсність важливу роль відіграють умови, які уможливлують правову визначеність, чи навпаки роблять її неможливою. Відтак, можливості можуть бути реальними й нереальними. Реальними є можливості, які випливають із внутрішніх законів розвитку явища, процесу чи їх сукупності. Абстрактна (формальна) можливість також об'єктивно зумовлена, але для її реалізації у дійсність відсутні необхідні конкретні умови. Якщо можливість існує в своїх умовах, то дійсність існує безпосередньо, тобто це реальна можливість.

Ґрунтуючись на співвідношенні категорій можливість і дійсність, реалізацію правової визначеності слід розуміти як процес, який за наявності певних умов перетворюється в дійсність та забезпечує правову стабільність, безпеку, передбачуваність. Водночас, незаперечним є той факт, що дійсність, тобто суспільні відносини знаходяться в постійному русі, розвитку, зміні. Саме тому, правова визначеність не може охопити увесь спектр можливостей, потенційно закладений у правому розвитку. Ураховуючи зазначене, правова визначеність спричиняє обмежене коло можливостей, а відтак і обмежене коло моделей дійсності. Обмежена правова визначеність чи правова невизначеність, навпаки, відкривають можливості для потенційного розвитку суспільних

відносин. Отже, співвідношення категорій можливість і дійсність уможлиблюють розуміння реалізації правової визначеності та її співвідношення з правовою невизначеністю.

На поглиблення розуміння правової визначеності було спрямоване і використання синергетичного підходу (обґрунтованого Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стінгерс), насамперед, з огляду на відкритий і динамічний характер розвитку суспільних відносин, що безпосередньо впливає на зміст і реалізацію принципу правової визначеності. Згідно основних положень синергетики всі процеси, поділяються на два типи [259, с. 57–58]: а) ті, які протікають у замкнених системах і призводять до встановлення рівноважного стану і за певних умов прагнуть до максимального ступеня неупорядкованості чи хаосу; основними характеристиками першого типу процесів є врівноваженість і лінійність; б) ті, що протікають у відкритих системах, у яких за певних умов із хаосу можуть мимовільно виникати впорядковані структури, що й характеризують прагнення до самоорганізації; у них проявляється здатність до самоорганізації й виникнення дисипативних структур – неуврівноваженість і нелінійність.

Наукова доцільність використання синергетичного підходу полягає і в тому, що він дозволяє осмислити переваги й недоліки реалізації принципу правової визначеності, залежно від закритого чи відкритого типу правової системи, особливостей правового регулювання. З одного боку, враховуючи обґрунтовані в сучасній юридичній науці положення про відкритий характер правової системи України, нелінійність, багатоваріантність її розвитку, а з іншого боку, враховуючи євроінтеграційний поступ України, адаптацію та гармонізації українського права і права ЄС, стає зрозумілою важливість і, водночас, межі реалізації принципу правової визначеності та її правових наслідків.

Важливу роль у дослідженні реалізації принципу правової визначеності відіграв аксіологічний підхід, який спрямовував на пошук і розуміння цінності самого принципу правової визначеності, цінності принципу верховенства права, складником якого є правова визначеність. Як відомо, у філософії під цінностями розуміють «поняття, яке, позначає по-перше, позитивну або негативну значимість

будь-якого об'єкта, на відміну від екзистенційних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативну, наказово-оціночну сторону явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності) [261, с. 462]. Ціннісним є не все, а лише те, що сприяє суспільному прогресу, розвитку суспільства і людини.

У розумінні аксіологічний виміру правової визначеності до уваги візьмемо міркування Л. Удовики та Д. Єрмоленка, які виокремлюють у ньому декілька аспектів. «По-перше, принцип правової визначеності є дієвим засобом закріплення й забезпечення найважливіших цінностей, які в періоди докорінних суспільних змін є основоположним і засадничим у розвитку правової системи, підґрунтям стратегії розвитку країни. У цьому аспекті принцип правової визначеності постає у якості інструмента правового регулювання, а його ефективність визначається тим, наскільки чітко закріплені основні цінності правового розвитку країни в правових актах, насамперед, Конституції України, наскільки ефективним є механізм їх реалізації та захисту. Другий аспект аксіологічного виміру принципу правової визначеності полягає в тому, що правова визначеність — це предметно втілена цінність, яка закріплена у нормативних актах, по-перше, шляхом закріплення принципу верховенства права, складником якого є правова визначеність, по-друге, шляхом закріплення окремих вимог принципу правової визначеності у нормативно-правових актах, які висуваються до нормотворчої та правозастосовної діяльності. Третій аспект аксіологічного виміру принципу правової визначеності полягає в тому, що сам принцип є певною формою, концептом справедливості, який набуває значущості та стає цінністю і в цьому полягає його особистісна цінність. Аксіологічний вимір принципу правової визначеності тісно пов'язаний із аксіологічним підходом, виходить за межі загальної теорії права та передбачає аналіз галузевих проблем правової визначеності крізь призму таких категорій як правові цінності, оцінка, ціннісні орієнтації, правова оцінка та з урахуванням предмету дослідження» [261, с. 63–64].

Важливим у контексті предмету дослідження є і розуміння єдності пізнавального й ціннісного аспектів у правовій визначеності. Ціннісне в

теоретико-пізнавальному контексті це, по-перше, протилежне когнітивному відношенню до об'єкта, тобто емоційно забарвлене, містить установки, переваги, які сформувалися у суб'єкта (людини) під впливом ціннісної свідомості (правової, моральної) і соціокультурних чинників у цілому. По-друге, це ціннісні орієнтації в межах самого пізнання, тобто логіко-методологічні параметри, у тому числі світоглядно забарвлені, на основі яких оцінюються й обираються форми й способи доказів, організації знання (наприклад, спосіб і форма викладу норми права, вимога чіткості, ясності, зрозумілості мови закону). По-третє, цінності в пізнанні це об'єктивно істинне предметне знання (факт, закон) і ефективне операційне знання (регулятивні принципи), які саме завдяки істинності, правильності, інформативності набувають значимість і цінність для суспільства та людини. У такому аспекті когнітивне і ціннісне у правовій визначеності знаходяться у нерозривному зв'язку. Аксіологічний підхід використовувався при визначенні цінності таких принципів як верховенство права, правова визначеність, безпека, законність, правопорядок.

Засадничу роль у розумінні правової визначеності відіграв антропологічний підхід. Поділяємо думку А. Саїдова, що «антропологічний підхід до права – значно ширше поняття, ніж застосування конкретно-антропологічних методів ... антропологія права вимагає не якогось єдиного універсального методу, як вважала протягом тривалого часу антропологічна доктрина, а використання декількох можливих методів, причому важливо не те, який із них є кращим, а те, яке місце у процесі дослідження посідає кожний з них» [232, с. 156–165]. Серед сукупності антропологічних методів, принципів, засобів для дослідження реалізації правової визначеності першочергове значення мають діяльнісно-людиномірний принцип (представлений у роботах О. Манохи, В. Бабкіна, С. Бігуна, Д. Гудими, П. Рабіновича та ін.), принцип юридичного плюралізму, єдності теоретичних і емпіричних (практико-прикладних аспектів), національних, психологічних, соціально-культурних особливостей права. Наукова доцільність використання антропологічного підходу обумовлена, насамперед, тісним зв'язком правової визначеності з правовою автономією та гідністю людини, важливістю

для людини доступності, зрозумілості, чіткості норм права, їх оприлюднення, що сприяє прогнозованості й передбачуваності поведінки людини, правовій безпеці. Йдеться про «людський вимір» правової визначеності.

Цінність використання антропологічного підходу зумовлена й тим, що він суттєво доповнює і поглиблює розуміння реалізації принципу правової визначеності, сприяє подоланню обмеженості раціональних підходів, адже спрямовує на урахування таких характеристик людини як розсудливість і розум. Розсудливість – це «здатність складати судження», здатність судження «є не що інше, як здатність мислення» [107, с. 167, 175]. Розум – це здатність давати правила. На відміну від розсудливості розум «містить у собі джерело певних понять і положень, які він не запозичує ні з почуттів, ні з розсудливості» [107, с. 340].

Розум здатний давати принципи, він не спрямований прямо на досвід, а на розсудливість, щоб за допомогою понять а ргіогі надати багатоманітним його знанням єдність. Якщо розсудливість є здатність створювати єдність за допомогою правил, то розум – це здатність створювати єдність правил розсудливості за принципами. Розсудливість оперує в межах знань, які отримані завдяки досвіду, впорядковуючи їх згідно встановлених правил, що надає йому жорсткої визначеності, суворості розмежувань і тверджень, тенденцій до спрощення й схематизації; розсудливість може правильно класифікувати явища, приводити знання в систему. З цієї точки зору, основна відмінність розуму від розсудливості полягає саме у виході за межі наявного знання та в породженні нових понять [3, с. 228].

Антропологічний підхід сприяє осмисленню всього комплексу чинників правового регулювання, реалізації принципу правової визначеності в правотворчості й правозастосуванні, обумовлених, насамперед, природою людини. У контексті зазначеного варто звернутися також до міркувань німецького теоретика і філософа права Р. Ципеліуса, який зазначає: «Якщо «метод» у науці позначає спосіб раціонального, зрозумілого і, отже, контрольованого пошуку відповідей на ще не вирішені питання» [277, с. 4, 67], то

в практичній юридичній діяльності, зокрема в застосуванні правових норм, їх тлумаченні, юридичній аргументації тощо, раціональні елементи, хоч і мають місце, «однак не забезпечують бездоганної точності» [277, с. 4] результатів такої діяльності. Тому, на думку Р. Ципеліуса, не варто перебільшувати значення раціонального (правозастосування), особливо його логічних засобів, «оскільки в праві завжди є елементи, непідвладні передбаченням і прогнозам» [277, с. 8].

У розумінні підвалин, складників правової визначеності та її співвідношення з правовою невизначеністю до уваги слід взяти міркування відомого українського вченого М. Козюбри, який обґрунтував, що методологію права не слід ототожнювати з науковим пізнанням і пізнанням взагалі. «Наукове пізнання, хоч і має значення для права, проте не вичерпує всієї його сутності і не визначає його особливостей як особливої форми освоєння соціальної дійсності. Право має власні, відмінні від науки інструменти («прилади») світосприйняття, якими є нагромаджені протягом багатовікової історії правові цінності. Поєднання результатів пізнання та цінностей є однією з характерних рис права. Це, в свою чергу, обумовлює особливості методології права. У ній тісно переплітаються методи пізнання та способи і прийоми мистецтва. Останні особливо виразно проявляються на такому рівні актуалізації права, як правозастосування [118, с. 22–32]. Водночас, правова визначеність ґрунтується, насамперед, на науковому пізнанні з його орієнтацією на такі критерії, як раціональність, об'єктивність, нейтральність, верифікованість та втілюється у зокрема у точності, зрозумілості, чіткості норм права

Наприкінці 70-х р. минулого століття відомий югославський (на той час) теоретик права Р. Лукіч у своїй книзі «Методологія права» зазначав, що «практична діяльність у сфері права може набувати двох форм. Перша з них полягає у правотворчості – створення нового, поки що не існуючого права; до другої відноситься реалізація (застосування) створених правових норм... тому видається необхідним дослідити також методи практичного заняття правом – методи його створення і реалізації. Тільки в цьому разі будуть охоплені всі методи використання людьми права» [146, с. 27]. М. Козюбра, поділяючи позиції

Р. Лукіча у підходах до методології права [118, с. 23–25], звертає увагу на те, що «методологія права, хоч і розглядається ним як спеціальна методологічна дисципліна, проте ґрунтується переважно на юридико-позитивістському праворозумінні і відноситься до загальної методології пізнання як її складова. Тобто в кінцевому підсумку методологія права пов'язується ним винятково з пізнанням, результатом якого є встановлення істини [118, с. 22–32].

Отже, до основних філософсько-світоглядних підходів, які сформували методологічне підґрунтя дослідження реалізації принципу правової визначеності в контексті вітчизняного й зарубіжного досвіду належать такі, як: цивілізаційний, формаційний, діалектичний, синергетичний, аксіологічний, антропологічний. Зазначені підходи використовувалися у поєднанні із загальнонауковими та спеціально-науковими методами і засобами пізнання та спрямовувалися на забезпечення комплексного характеру, об'єктивності, достовірності, цілісності й верифікованості пізнання реалізації принципу правової визначеності.

Серед загальнонаукових методів і засобів використовувалися зокрема такі, як: системний, структурний, функціональний, типологічний, аналіз і синтез, індукція і дедукція, принципи цілісності, єдності теорії та практики, детермінізму. Під засобам наукового пізнання розуміють загально логічні й загально гносеологічні операції, які використовуються у всіх сферах і на різних етапах та рівнях пізнання. Вони, як правило, характеризують загальну гносеологічну спрямованість пізнання. Методи є більш складними пізнавальними процедурами і включають в себе цілий набір різних засобів пізнання. Метод – це система принципів, засобів, правил, вимог, яким керуються у процесі пізнання. Метод має предметно-змістовний, операційний та аксіологічний аспекти. Предметна змістовність методу полягає в тому, що в ньому відображене знання про предмет дослідження. Він є змістовним і об'єктивним.

У роботі застосовувалися системний, структурний і функціональний методи. Так, системний метод використовувався у розумінні місця й ролі принципу правової визначеності у вітчизняній правовій системі. Використання структурного методу було обумовлено необхідністю дослідження складників

правової визначеності; використання функціонального методу обумовлювалося необхідністю осмислення особливостей правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні. Типологічний метод було використано для розмежування й характеристики особливостей змісту й реалізації правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні, правової визначеності у різних галузях права.

Аналіз і синтез використовувалися у дослідженні правової визначеності, а саме для виокремлення її складників, їх характеристики та об'єднання їх у межах принципу правової визначеності. При цьому, залежно від глибини проникнення у сутність правової визначеності використовувалися наступні види аналізу і синтезу: 1) прямий, емпіричний; 2) елементарно-теоретичний аналіз і синтез на стадії встановлення зав'язків детермінації; 3) структурно-генетичний на стадії осягнення сутності правової визначеності.

Важливим у дослідженні стало абстрагування як один із засобів пізнання. Саме тому до уваги необхідно взяти міркування М. Панова, який зазначає: «У результаті абстрагування одне й те саме судження про найбільш істотні властивості (ознаки) об'єкта або явища державно-правового характеру завжди має бути визначено у відповідних поняттях чи категоріях з необхідною точністю, граничною чіткістю і за допомогою адекватних лінгвістичних компонентів, тобто системи взаємопов'язаних рядів слів (термінів), розташованих у строго логічному порядку стосовно об'єкта пізнання, і однозначно відображати його сутність» [184]. Крім того, невизначеність як явище, у тому числі і в пізнавальній діяльності, неможлива без такого прийому як абстракція. Правові норми є результатом пізнавальної діяльності людини, а їх змісту притаманні узагальнення й абстрагування як умови правового регулювання за допомогою загальних норм права. Саме тут має місце феномен невизначеності у формі узагальнень і абстракцій, за допомогою яких формуються юридичні поняття і юридичні норми.

Принцип цілісності також відіграє значну роль у дослідженні, оскільки за слушними міркуваннями вітчизняних учених, зокрема М. Костицького, він є запорукою подолання відособленості цієї науки, методології позитивізму й

нормативізму, відходу від догматики та схоласти. Юридична наука як суспільна теж потребує використання цілісної методології [132, с. 11]. Важливими у дослідженні стали індукція і дедукція. Індукція, яка заснована на виявленні загальних властивостей правової визначеності, а дедукція передбачає формалізацію знань, отриманих емпіричним шляхом.

Суттєву роль у дослідженні реалізації правової визначеності відіграв принцип єдності теорії та практики, оскільки правова визначеність є правовою конструкцією та відображає гносеологічний вимір, а її реалізація має, насамперед, онтологічний вимір. У контексті зазначеного йдеться про взаємозв'язок теоретичної конструкції з правовою практикою, правовим розвитком. Правова визначеність втілена у правовій нормі є формою відображення дійсності і, водночас, конструкцією, моделлю, яка закладає майбутні правовідносини. Правова визначеність іманентно пов'язана з пізнанням і практикою. Пізнавальне і практичне взаємопов'язані, не існують один без одного. Практика має суттєвий вплив на пізнання й формування конструкції правової визначеності. Як слушно зазначає П. Копнін, «практика – єдиний критерій, оскільки лише вона в кінцевому підсумку вирішує питання про достовірність знання. Другого такого критерію, який є рівним практиці і може його замінити не має. На основі практики виникає розгалужений апарат перевірки істинності теоретичних моделей. Логічні методи аналізу знання є єдиними засобами усвідомлення й закріплення результатів практичної перевірки в чітких формах. Їх не можна протиставляти практиці як дещо самостійне і незалежне від неї» [127, с. 167–168].

Поділяючи загалом міркування відомого вченого, слід звернути увагу на неприпустимість протиставлення практиці формально-логічних засобів встановлення істини. Крім того, існують й інші критерії істини, які є специфічними та не зводяться до практики. Таким чином, практика не єдиним критерієм істини, хоча і є головним, і абсолютним, і відносним. Практика як абсолютний критерій існує в тому сенсі, що вона є головним і найбільш суворим випробуванням на істинність. Доводячи об'єктивність знання, практика доводить і його абсолютність, безумовність. Водночас, практика як критерій істини має і

відносний характер у тому значенні, що практика не є раз і назавжди сталою, незмінною; вона постійно змінюється та є динамічною.

Практика є підґрунтям логічного й аксіологічного підходів та критерієм істини. Інші критерії додаткові, сприяють встановленню достовірності знання та виконують важливі евристичні функції, насамперед у тих випадках, коли неможливо звернутися до практики. Крім того, сама практика історично обмежена. Визначити яке саме знання (яка модель чи міра правової визначеності) є істиною практика може лише на певному рівні розвитку. Оскільки суб'єкти знаходиться в умовах обмежених форм практики, вони можуть усвідомлювати й приймати їх за незмінні, абсолютні. «Практика не може відразу відокремити істину від похибки, похибку (заблудження) у складі конкретного знання з такою ж точністю, як лакмусовий папірець розрізняє кислоту від луги» [103, с. 146]. Сама практика як критерій істини знаходиться в розвитку. Таким чином, критерієм істини є практика, взята у процесі свого руху і розвитку.

Дослідження реалізації правової визначеності неможливе без використання принципу детермінізму. При цьому, до уваги було взято концепт «повна причина» як сукупність усіх обставин, факторів, при яких цей наслідок настає з необхідністю. Склад повної причини: специфікована причина, кондиційна причина, реалізаторна (пускова) причина» [3, с. 419].

Серед конкретно-наукових методів використовувалися зокрема такі, як: історико-правовий, формально-догматичний, порівняльно-правовий, герменевтичний та ін. Історико-правовий і метод періодизації використовувалися при дослідженні генези уявлень про правову визначеність, осмисленні зв'язку принципу правової визначеності із принципом верховенства права. Так формально-догматичний метод став у нагоді при розкритті змісту сутності юридичних понять (правореалізація, правотворчість, правозастосування, правовий акт та ін.). Формально-догматичний метод використовувались також для з'ясування змісту принципів верховенства права й правової визначеності, сприяв виявленню вимог принципу правової визначеності, закріплених у правових актах.

На безпосередній зв'язок формальної визначеності правового регулювання

й догматичного методу звертає увагу відомий український учений П. Рабінович, який зазначає: «подекуди виникає невинуватий дефіцит формальної визначеності державно-юридичного регулювання. А між тим, якраз ця визначеність останнього у багатьох випадках становить значну цінність саме для людини, оскільки забезпечує потрібну їй передбачуваність, чіткість, організованість правових відносин. І сьогодні не втрачає актуальності відоме обґрунтування того положення, що формальна визначеність юридичних інструментів – це неабияке особистісне й соціальне благо, яке сприяє, зокрема, запровадженню тієї рівності усіх і кожного перед законом і перед судом, яка є неодмінною складовою справедливості. Разом з тим послаблення формальної визначеності юридичного регулювання не могло не позначитись і на методології загальнотеоретичного праводержавознавства. Нині ж такі засоби наукового (та й практико-прикладного) пізнання, як нормативи і процедури формальної логіки, правила філологічного (текстового) та системного тлумачення юридичних норм, за посередництва яких, між іншим, значною мірою виявляється законність (чи, навпаки, незаконність) діянь, рішень, децю відійшли у тінь, здавалось би, відсунулись на другий план наукознавчих пошуків. ... Однак на спростування такого уявлення варто навести фрагмент з Рекомендацій, ухвалених згаданою вище Міжнародною науковою конференцією, що відбувалась у м. Харкові у 2002 р.: «Реабілітації і широкому використанню підлягає формально-логічний («догматичний») метод юридичного аналізу» [206].

Порівняльно-правовий метод дозволив виявити особливості дослідження, розумінні змісту, проблем і перспектив реалізації принципу правової визначеності в Україні та у зарубіжних країнах.

Важливу роль у дослідженні відіграв герменевтичний метод (Х. Гадамер [42], Ф. Шлейермахер, А. Мережко, І. Онищук, Л. Харитонов, І. Шутак та ін.), спрямований на тлумачення та з'ясування змісту й інтерпретацію норм права та юридичного тексту, підґрунтям якого виступає герменевтика. На думку І. Шутака та І. Онищука, «герменевтичне тлумачення – це тлумачення у вузькому розумінні, що означає інтерпретацію глибинної семантики, тобто

символізму, на рівні ідеї, тексту, промови: 1) символізм на рівні ідеї характерний для герменевтики законотворчості – розуміння ідеї закону та її втілення в законі; 2) символізм на рівні тексту та мови характерний для герменевтики правозастосовної діяльності: а) розуміння тексту закону, тому що правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується за допомогою тексту, у вигляді тексту закону доводиться до застосовувача права, який повинен дешифрувати знаковий ряд (текст); б) розуміння промови адвоката, судді та інших учасників процесу в суді, де промова виступає носієм правової інформації (наведення аргументів, тлумачення доказів опонента тощо). У судовому процесі, наприклад, спостерігається конфлікт різноманітних інтерпретацій того самого положення закону, оцінки тих самих доказів, кваліфікацій тієї самої події, тобто відбувається вкладання множини змістів у той самий зміст» [285, с. 433].

Слід погодитися з тим, що у нормі права, поряд із буквальним змістом, приховується контекстуальний зміст, суть якого має бути встановлена. «Без його адекватного розуміння унеможлиблюється правильне розуміння змісту всієї норми. В англійських юристів є приказка: «У законі присутня тільки половина змісту, інша прихована, а ідеї – всередині». ... Для правильного застосування закону в процесі тлумачення необхідно відшукати цю приховану ідею».

Герменевтичний метод використовувався при розкритті змісту основних понять (правова визначеність, правотворчість, правозастосування), попередньому розумінні юридичного тексту, в якому йдеться про правову визначеність, зіставленні вимог (критеріїв) правової визначеності з його сенсом, тлумаченні окремих правових норм і принципів.

В осмисленні правової визначеності істотне значення має поняття розуміння. У філософській літературі, присвяченій методології, на відміну від пізнання, що вирішує питання про природу об'єкта, поняття розуміння вирішує проблему суб'єкта [159, с. 99]. Воно, хоч і міститься в одному ряду з пізнанням, проте не тотожне йому. Розуміння передбачає врахування в освоєнні соціальної дійсності не лише суб'єктно-об'єктних відносин, характерних для пізнання, а й

суб'єктно-суб'єктних відносин, тобто ролі суб'єктивного в практичному перетворенні об'єктивного [159, с. 99].

Йдеться про необхідність урахування того факту, що світоглядні позиції суб'єкта пізнання, його принципи, цінності, погляди, ментально-цивілізаційні особливості, тип праворозуміння відіграють важливу роль у правотворчості й правозастосуванні. Пристосування юридичної норми, яка має загальний характер, до конкретної правової ситуації вимагає від суб'єктів тлумачення врахування безлічі чинників – самого змісту норми, яка застосовується, її відповідності загальним принципам права та іншим цінностям, суспільним реаліям тощо. Сам собою закон ніколи не є єдиним і достатнім для прийняття правового, обґрунтованого рішення. Чи не найвлучнішим у цьому аспекті є висловлювання Г. Радбруха про те, що «інтерпретатор може розуміти закон краще, ніж його творець, закон може бути мудрішим, ніж його автор – він, власне, мусить бути мудрішим, ніж його автор» [209, с. 107].

У контексті використання герменевтичного методу до уваги необхідно взяти міркування щодо зв'язку мислення і мови. У філософії поширеною є думка, що мова і мислення нерозривно пов'язані. З позицій гносеології мова визначається як система знаків, що мають значення. Знаки та їх значення утворюють відносно замкнену й самостійну систему, що має свої закони, правила й форми зв'язки. Важливо й те, що мова є не просто система знаків, не знаки самі по собі, а знаки зі своїми формами. «Знак є матеріальний предмет, що сприймається чуттєво (явище, дія), який виступає в процесах пізнання і спілкування в якості представника іншого предмета (предметів) і використовується для отримання, зберігання, перетворення й передачі інформації про нього» [210, с. 9]. Відносна самостійність знаків, значень і сенсів приховує в собі можливість, з одного боку, їх сумісного, в єдності функціонування, а з іншого – їх автономного існування.

Слід зауважити, що важливим у методології дослідження реалізації принципу правової визначеності є обґрунтоване Л. Удовикою положення, що в сучасній юридичній науці «відбувається оновлення праводержавознавчої

методології на основі використання в пізнавальній діяльності здобутків різних видів антропологій, герменевтики, соціопсихолінгвістики, синергетики, що дозволяє більш глибоко зрозуміти функціональні, адаптаційні, творчі потенції державно-юридичних інструментів і механізми реалізації їхніх можливостей у забезпеченні, охороні та захисті прав людини. За посередництвом цих пізнавальних засобів можна досить коректно вивчати якраз такі державно-юридичні явища, які не є повністю визначеними у формальному аспекті: наприклад, правотлумачний і правозастосувальний розсуд, особливості реалізації юридичних норм з оціночними поняттями, а також практику визначення балансу, «пропорційності» між інтересами особи й суспільства (до такої практики, як відомо, систематично вдається Європейський суд з прав людини)» [258, с. 42].

Поряд із філософсько-світоглядними підходами, загальнонауковими й спеціально науковими методами, методологічне підґрунтя роботи сформували також правові конструкції, такі як: правова певність, верховенство права, правотворчість, правозастосування, правореалізація, правозастосування, які стануть предметом подальшого аналізу. Зазначені поняття покладені в основу дослідження реалізації принципу правової визначеності. Водночас, цей апарат був доповнений. Зокрема, за результатами проведеного дослідження запропоновано авторські визначення понять «правова визначеність», «реалізація принципу правової визначеності», а також запропоновано нове визначення поняття «принцип правової визначеності».

Висновки до розділу 1

1. Обґрунтовано, що в епоху Античності у суспільстві формуються перші уявлення і переконання про важливу роль стабільності в суспільстві, яку забезпечує передбачуваність і прогнозованість норм, остаточність судових рішень, які закріплюються у старовинних джерелах права; такі уявлення формуються на підставі узагальнення повсякденного життєвого досвіду, безпосередніх суспільних відносин, тобто на емпіричному рівні; пізніше, у

римському праві, на підставі аналізу і систематизації правових норм, їх реалізації та застосування, тобто на теоретичному і практичному рівнях формуються переконання й загальні вимоги до норм права. Єдність онтологічних, гносеологічних, антропологічних і аксіологічних чинників обумовила появу сукупності вимог, які висувалися щодо розробки, прийняття та застосування закону. Доведено, що правове підґрунтя й змістовне наповнення ідеї правової визначеності відбувається у римському праві шляхом утвердженням правила *res judicata*, яке означало остаточність і незмінюваність судових рішень та розумінням необхідності поєднання стабільності й динамічності правових норм, що втілюється у нових вимогах до права народів, яке має бути більш динамічним, гнучким, здатним пристосовуватися до нагальних потреб.

2. Перехід від загальних уявлень про правову визначеність до поняття, а згодом і принципу правової визначеності, відбувається у теорії позитивного праворозуміння, у межах якого формуються загальні вимоги зовнішньої форми права, а саме право розглядається як система чітко сформульованих норм, що є гарантією для прогнозування наслідків поведінки особи та діяльності органів державної влади. Вимога визначеності обґрунтовується з самої природи правової норми як рівного масштабу, рівної міри свободи, рівності й справедливості для всіх. Конкретні параметри ступеня визначеності правової норми закладаються не в сутнісні характеристики правової норми, а в її зовнішню форму, правильне, адекватне закріплення правила поведінки. Правова визначеність пов'язується, насамперед, із рівнем законодавчої техніки, меншою мірою із природою нормативно-правового припису.

3. Виокремлено та охарактеризовано вісім етапів генези уявлень про правову визначеність. Обґрунтовано, що формуванню та інституціоналізації принципу правової визначеності передував тривалий процес переходу від загальних уявлень і переконань про необхідність передбачуваності, прогнозованості правил і норм, остаточності судових рішень через усвідомлення й обґрунтування вимог чіткості, зрозумілості, доступності законів, міри покарання, порядку зміни законів, цінності прогнозованості й передбачуваності

для людини і суспільства, до концептуалізації принципу правової визначеності як важливого складника верховенства права та принципу вітчизняної правової системи;

4. У сучасних зарубіжних наукових джерелах поряд із загальнотеоретичними аспектами правової визначеності, значна увага дослідників прикута саме до галузевих проблем, їм присвячені численні наукові публікації. Доведено, що активізація наукових досліджень правової визначеності упродовж останніх років значною мірою зумовлена невизначеністю правового регулювання суспільних відносин як на міжнародному, так і на регіональному та національному рівнях, спричиненого, насамперед, військовою агресією РФ, поширенням пандемії COVID–19.

5. На основі аналізу, узагальнення й систематизації сучасних наукових джерел вітчизняних і зарубіжних учених виокремлено основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності.

6. Обґрунтована методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності, яка визначається комплексним характером поняття «правова визначеність», його іманентним зв'язком з гносеологічними, онтологічними, антропологічними й аксіологічними засадами буття людини, права, суспільства, держави. Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності представлена предметно обумовленими філософсько-світоглядними підходами, загальнонауковими методами й засобами і конкретно-науковими методами. Специфіка предмету дослідження принципу правової визначеності та його зв'язку з правовою невизначеністю зумовила необхідність використання основних положень як класичної, так і некласичної методології юридичної науки.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІТЧИЗНЯНОГО Й ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

2.1 Правові засади реалізації принципу правової визначеності

Дослідження реалізації принципу правової визначеності крізь призму вітчизняного і зарубіжного досвіду детермінує звернення до правових актів, у яких закріплено принцип правової визначеності та його вимоги. Саме нормативне закріплення принципу правової визначеності та її вимог закладає підґрунтя його реалізації. Оскільки у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці принцип правової визначеності розглядається як один із складників принципу верховенства права, фактично правові акти, в яких закріплено принцип верховенства права іманентно містять принцип правової визначеності. Крім того, у значній кількості правових актів попри те, що принцип правової визначеності конкретно не згадується, містяться його вимоги, робиться вказівка на необхідність їх дотримання.

На основі узагальнення й систематизації актів міжнародного, регіонального (європейського) та національного права можна виокремити декілька груп правових актів, у яких закріплено принцип правової визначеності як складник принципу верховенства права чи окремі його вимоги. Метою такої систематизації є відстеження того, яким чином історично розвивалося і вдосконалювалося правове підґрунтя досліджуваного принципу, у яких правових актах принцип правової визначеності та його вимоги закріплено.

Перша група охоплює міжнародні правові акти ООН. Аналіз змісту тексту Статуту ООН свідчить, що не тільки принцип правової визначеності, а й принцип верховенства права не згадуються у переліку принципів міжнародного права, закріплених у ст. 2. Не виділяються вони і в Декларації Генеральної Асамблеї ООН серед принципів міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних

Націй від 24 жовтня 1970 р. Водночас, як слушно зазначає Ю. Ремінська: «Зазначені документи опосередковано закріпили цей принцип як один із напрямків міжнародного співробітництва. Це пояснюється тим, що традиційно, враховуючи ч. 1 ст. 1 Статуту, однією із найголовніших цілей ООН є підтримка міжнародного миру і безпеки, а також сприяння та заохочення розвитку поваги до прав людини та її основних свобод» [211, с. 99]. Таким чином, принцип правової визначеності як складник принципу верховенства права опосередковано закріплений у Статуті ООН та Декларації Генеральної Асамблеї ООН. Водночас, в окремих правових актах ООН простежується закріплення окремих вимог принципу правової визначеності. Найбільш очевидно закріплення цих вимог простежується у правових актах у сфері прав людини, насамперед, у Загальній декларації прав людини (ООН) (ст. 11) [96]. Зокрема у ст. 11 закріплено: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту» [96]. У цьому випадку йдеться про дотримання таких вимог принципу правової визначеності як легітимні очікування, прилюдний розгляд, безпека шляхом судового захисту.

До цієї групи правових актів належать зокрема загальні резолюції Асамблеї ООН: Декларація Наради вищого рівня Генеральної Асамблеї ООН з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях [337]; Підсумковий документ Всесвітнього Саміту 2005, прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї 16 вересня 2005 р. [378]; Декларація тисячоліття ООН від 18 вересня 2000 р. [398]; Резолюції Генеральної Асамблеї ООН з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях (близько 9) [394], доповіді Генерального Секретаря ООН, у тому числі щорічні та адресовані Раді Безпеки. Ця група правових актів містить безпосередні вказівки на принцип верховенства права, складником якого є принцип правової визначеності.

Важливим етапом у закріпленні принципу правової визначеності як складника верховенства права стало офіційне визначення поняття верховенства

права, яке відбулося 24 серпня 2004 р. Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан у своєму звіті «Верховенство права та відправлення правосуддя у перехідний період в конфліктних та постконфліктних суспільствах» визначив його як концепт і засіб уніфікованої мови усіх народів світу. Верховенство права – складає саму суть місії Організації. «Мова йде про такий принцип управління, у відповідності з яким всі особи, установи і структури, державні і приватні, у тому числі сама держава функціонують під впливом законів, які були публічно прийняті, рівною мірою виконуються і незалежно реалізуються судовими органами і які узгоджуються з міжнародними нормами й стандартами в галузі прав людини. Для цього також необхідні заходи, які забезпечують дотримання принципів примату права, рівність перед законом, відповідальність перед законом, неупереджене застосування законів, розподіл влади, участь у прийнятті рішень, правова визначеність, недопущення свавілля і процесуальної та правової транспарентності» [60, с. 5–6].

Наділяючи цю концепцію особливими характеристиками і визначаючи її у якості наріжного каменю у зусиллях ООН сприяти стійкому розвитку основних прав і свобод людини, а також в удосконаленні механізму їх захисту. Саме тому в утвердженні верховенства права та відправлення правосуддя відносно системи ООН було запропоновано зокрема: розробка пропозицій з укріплення механізмів ООН для надання підтримки верховенства права й правосуддя перехідного періоду; забезпечення врахування аспектів верховенства права й правосуддя перехідного періоду у стратегічному й оперативному плануванні миротворчих операцій; оновлення переліку керівних вказівок, вказівок та інструментів ООН з тематики верховенства права й доповнення цих матеріалів у міру необхідності» [60, с. 49].

Слід зауважити, що закріплення вимог правової визначеності відбулося у низці правових актів як у сфері прав людини, так і в сфері правосуддя, сталого та справедливого розвитку. Прикладом є Декларація зустрічі високого рівня Генеральної Асамблеї з питань верховенства права на Національному і Міжнародному рівнях (2012 р.) (ООН), яка більш чітко вказує на необхідність

дотримання вимог правової визначеності. Зокрема у пункті 8 наголошується: «Ми визнаємо важливість справедливої, стабільної та передбачуваної правової бази для забезпечення інклюзивного, сталого та справедливого розвитку, економічного зростання працевлаштування, залучення інвестицій і сприяння підприємництву, а також ін. У зв'язку з цим ми високо оцінюємо роботу Комісії ООН з Права міжнародної торгівлі в напрямку модернізації та гармонізації права міжнародної торгівлі [337]. У зазначеному пункті йдеться про вимоги правової передбачуваності, стабільності, безпеки.

Закріплення вимог правової визначеності у правових актах у сфері прав людини, правосуддя, сталого розвитку є логічним наслідком еволюції права та універсалізації правового регулювання, що супроводжується формуванням правових стандартів, їх інтернаціоналізацію. Водночас, закріплення принципів верховенства права й правової визначеності на міжнародному рівні визначається особливостями міжнародної правової системи, яка за багатьма ознаками є менш розвиненою, ніж регіональні та національні правові системи. «За винятком особливих регіональних систем, подібно до тієї, що у Європейському Союзі, міжнародні системи не мають постійно діючого законодавця, а в більшості випадків – і судівництва з його обов'язкової сили юрисдикцією, тоді як демократичні характеристики процесу ухвалення рішень все ще надто слабкі» [90, с. 14]. Саме цим можна пояснити закріплення окремих їх вимог і, водночас, відсутність практики закріплення принципу правової визначеності, тим більше його цілісної концепції.

Друга група правових актів у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, його вимоги охоплює, насамперед, регіональні правові акти у сфері прав людини, такі, як: Європейська Конвенція з прав людини, ст. 6 та наступні, зокрема: 6 (1), 7, 8 (2), 9 (2), 10 (2) та 11 (2) [395], ОАД, Американська конвенція з прав людини («Пакт Сан-Хосе» (1969), Ст. 9 [292]; АС, Африканська хартія прав людини и народів (Банджунська хартія) (1981), ст. 7 (2) [290]; АС, Ліга арабських держав (ЛАД), Арабська хартія прав людей (переглянута) (2004), ст. 16 [294]. На правову визначеність звертається увага і в

Декларації прав людини (2012), прийнятої Асоціацією Держав Південно-Східної Азії), зокрема в пункті 20 (3) [356].

На регіональному рівні, зокрема у документах Ради Європи, принцип правової визначеності опосередковано міститься у найважливіших посиланнях на верховенство права: у преамбулі Статуту Ради Європи, яка наголошує на «відданості» держав-членів «духовним та моральним цінностям, що є спільною спадщиною їхніх народів та справжнім джерелом свободи особи, політичної свободи і верховенства права – принципів, що становлять підвалини кожної правдивої демократії» [246]; преамбулі Європейської Конвенції з прав людини, в якій зазначається, що «уряди європейських країн ... є одностунцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права» [92]. У тексті Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і в Протоколах до неї вимога правової визначеності закріплюється через вимоги наявності правових підстав для будь-яких допустимих обмежень (втручання у здійснення) гарантованих нею прав (ст. 2, 5, 8–12 Конвенції, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та ін.); створення судів на підставі закону (п. 1 ст. 6 Конвенції); правової регламентації процедури встановлення винуватості обвинуваченого (п. 2 ст. 6 Конвенції); правової визначеності злочину і покарання, що за нього накладається (ст. 7 Конвенції); правового регулювання процедури оскарження вироків у кримінальних справах (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції) та виплати компенсації у випадку незаконного засудження (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції); недопустимості повторного засудження або покарання у кримінальному порядку (ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції) [92]. Таким чином, на європейському рівні чітко простежується тенденція унормування вимог правової визначеності, їх розширення, порівняно з правовими актами міжнародного рівня.

На важливу роль принципу правової визначеності у забезпеченні правосуддя, єдності судової практики, збереження довіри громадян до судової влади звертає увагу і Консультативна рада європейських суддів (КРЄС) у своїх висновках та рекомендаціях. Так, у Висновку № 20 (2017) про роль судів у

забезпеченні єдності застосування закону наголошується: «Незалежно від того, чи вважаються прецеденти джерелом права, а також чи є вони зобов'язуючими, обґрунтування їхнього застосування у порівнянні з попередніми судовими рішеннями є потужним інструментом для суддів як в системі загального права, так і в системі континентального права. Однакове й уніфіковане застосування закону забезпечує загальнообов'язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність у державі, яка керується верховенством права. Єдине застосування законів поліпшує громадське сприйняття справедливості та правосуддя, а також довіру до відправлення правосуддя» [91, с. 18] .

На принцип правової визначеності звертає увагу і Венеційська комісія, яка у своїй доповіді від 4 квітня 2011 р. «Верховенство права» вказала, що «принцип юридичної визначеності є істотно важливим для питання довіри до судової системи та верховенства права. Він є істотно важливим також і для плідності бізнесової діяльності, з тим щоб генерувати розвиток та економічний поступ. Аби досягти цієї довіри, держава повинна зробити текст закону (the law) легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів (the laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку (п. 44) [91, с.178] Венеційська комісія зауважує, що «потреба у визначеності не означає, що норми права повинні застосовуватись із такою негнучкістю, що унеможлиблювала б врахування імперативів гуманності (людинолюбства) і справедливості» (п. 49) [91, с. 179]. Важливою є і вказівка на легітимні очікування та необхідність їх захисту. У п. 48 цієї доповіді також наголошується на тому, що юридична визначеність, крім іншого, означає, що держава загалом повинна дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «легітимних очікувань») [91]. Варто зауважити, що принцип правової визначеності пов'язується з довірою громадян

до судової системи, верховенством права та зобов'язаннями держави, які накладає на неї принцип правової визначеності.

В Індексі правової визначеності зазначається, що Європейський суд визнав його основоположним принципом європейського правопорядку в 1962 році, а в 2005 році підняв його до статусу «фундаментального принципу права ЄС» [357, с. 6]. Нині для країн-членів Ради Європи та Європейського Союзу принципи верховенства права та правової визначеності є засадничими, а тому їх дотримання є вимогою для цих країн. Складові елементи принципу правової визначеності відображені у так званому Rule of Law Checklist – еталонні тести або інструмент оцінювання (критерії перевірки) дотримання верховенства права в конкретній країні, підготовлені Венеційською комісією та ухвалені на її 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р. До складників правової визначеності віднесено: 1) доступність законодавства; 2) доступність судових рішень; 3) передбачність актів права; 4) сталість і послідовність приписів права; 5) легітимні очікування; 6) унеможливлення зворотної дії; 7) принципи *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*; 8) *res judicata* [90, с. 22–24].

Сучасні зарубіжні вчені акцентують увагу на тому, що принцип верховенства права і принцип правової визначеності тісно пов'язані та є засадничими, їх визнають Європейський Суд справедливості та ЄСПЛ. Принцип верховенства права є фундаментальним принципом національних правових систем Європи: у Німеччині – це *Rechtssicherheit*, у Франції – *securite juridique*, в Іспанії – *la seguridad juridica*, в Італії – *certezza del diritto*, у країнах Бенілюкс – *rechtszekerheid*, у Швеції – *rättssäkerhet*, у Польщі – *do obowiazujacego prawa*, а в Фінляндії – *oikeusvarmuuden periaate* [369, с. 32].

Наднаціональна природа Європейського Союзу спонукала його випрацювати концепцію Rule of Law (правовладдя) як загальний принцип права, застосовний до її власної юридичної системи. Як впливає з практики Суду Справедливості Європейського Союзу, правовладдя охоплює: (ієрархічну) вищість приписів права; інституційні противаги; судовий нагляд; (процесові)

засадничі права, включно з правом на судові засоби захисту; а також принципи рівності та співвимірності (пропорційності) [90, с. 14].

Слід зауважити, попри те, що в установчих договорах Європейського Союзу принцип правової визначеності не закріплюється, проте Судом ЄС він визнається одним із загальних принципів європейського права. Так, у справі *Salumi* Суд ЄС наголосив, що дія (наслідки) права Співтовариства повинна бути чіткою і передбачуваною для тих, на кого воно поширюється. Далі Суд послався на свої попередні рішення у справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), в яких ним неодноразово підкреслювалася важливість принципів правової визначеності і законних очікувань, а також вказав, що «принцип правової визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариства до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені» [293, п. 10].

У праві Європейського Союзу принципи верховенства права і правової визначеності посідають чільне місце, а практика співробітництва спрямована на їх реалізацію та дотримання. При цьому, зміст зазначених принципів має динамічний характер та пов'язується із національним правом. Як зазначає Т. Констадінідес: «мабуть, у порівнянні із іншими міжнародними організаціями, верховенство права виражається в правовій системі ЄС найбільш яскраво. Замість створення свого власного бачення концепції, Союз прагне підтримувати та змістовно покращувати її національну версію, просуваючи відповідні міжнародні стандарти у внутрішньодержавні правопорядки. Як система, де закони застосовуються та реалізуються, ЄС пропонує динамічний спосіб поширення принципів верховенства права в рамках чітких меж національних правових систем» [362, с. 1].

Однією з найпрогресивніших інституцій, яка забезпечує змістовне наповнення вимог принципу правової визначеності та втілює їх на практиці є ЄСПЛ. У значній кількості своїх справ цей юрисдикційний орган виклав власне

тлумачення принципу правової визначеності, продемонстрував важливість і необхідність втілення його вимог у нормотворчості та нормозастосуванні [80, 81, 83, 340]. Аналіз практики ЄСПЛ свідчить, що основними вимогами (аспектами) принципу правової визначеності, до яких неодноразово звертався Суд, є вимоги щодо формулювання правових норм у законодавстві держави, їх точності, чіткості та ясності; вимоги щодо передбачуваності законодавства; вимоги щодо обмеження дискреційних повноважень, відповідність законним очікуванням людини. Вимоги правової визначеності, які розглядаються ЄСПЛ будуть виступати предметом аналізу у підрозділах 2.1 та 2.2.

Досліджуючи правове закріплення принципу правової визначеності та його вимог на міжнародному та європейському рівні звертає на себе увагу той факт, що впродовж останніх десятиліть важливим засобом засіб реалізації принципу правової визначеності стає формалізація м'якого права. У контексті зазначеного слухними є міркування Л. Удовики, яка зазначає: «М'яке право відрізняється за своєю формою і змістом від жорсткого права, водночас, спільним для них є спрямованість на врегулювання суспільних відносин. При цьому, м'яке право в ряді випадків є більш динамічним, гнучким і більшою мірою відображає трансформацію суспільних відносин, що підвищує його цінність загалом, у забезпеченні принципу правової визначеності зокрема. Саме тому, упродовж останнього часу спостерігається тенденція формалізації м'якого права, насамперед у сфері прав людини та більш широке його застосування ЄСПЛ. У разі формалізація м'якого права, його застосування спричиняє ті ж правові наслідки, що і застосування жорсткого права, попри відсутність формальних та процесуальних вимог, які висуваються до останнього, що сприяє реалізації принципу правової визначеності. Позитивний досвід формалізації м'якого права у області прав людини дає підстави зробити висновок про можливість і обґрунтованість формалізації м'якого права і в інших сферах правового регулювання, зокрема в сфері безпеки й забезпечення правопорядку. Виважена й обґрунтована формалізація м'якого права покликана сприяти реалізації принципу правової визначеності як важливого складника принципу верховенства права,

ефективності правових систем» [260, с. 102–105]. Зазначена тенденція найбільш очевидно проявляється у сфері прав людини, хоча нею і не вичерпується.

Відомий учений і суддя ЄСПЛ Пауло Пінто де Альбукерке, виокремлює наступні основні чинники формалізації м'якого права: 1) на нормативний характер тексту вказують приписи, наявні в тексті або назві тексту, які потрібно тлумачити таким чином, щоб вони встановлювали стандарти, що виходять за рамки простої декларативної заяви або виключно програмного затвердження; 2) на нормативний характер тексту явно вказує ступінь його мовної точності і визначеності його змісту; більш точна термінологія тексту і більш визначений його зміст посилюють його нормативний характер; розширений, докладний опис предмета регулювання свідчить на користь формалізації права; 3) існування підготовчих матеріалів, пояснювальних доповідей і коментарів, в яких ретельно обговорюються причини і наслідки прийнятих політичних рішень, підвищує нормативну щільність тексту; 4) додатковим формалізуючим фактором є складність процедури обговорення тексту, включаючи процедуру голосування по ньому; широке визнання тексту найчастіше легітимізує його нормативний характер; 5) надання нормативному тексту широкого розголосу спрямовано на те, щоб довести його до загального відома і забезпечити його ефективне дотримання тими, кому він адресований; 6) делегування повноважень щодо тлумачення норми права і вирішення спорів незалежному третьому органу і наявність механізмів її реалізації підсилюють зобов'язання щодо її дотримання [6, с. 102–103]. На особливу увагу заслуговує той зауваження вченого що «на контроль за дотриманням прав людини Рада Європи вже витрачає значно більше ресурсів, ніж на встановлення стандартів в області прав людини. Це свідчить про те, що здійснення контролю і реалізація стандартів вважаються високопріоритетними завданнями»; 7) нормативну функцію тексту підсилює подальша практика, яка підтверджує або розвиває викладені в цьому тексті стандарти; ще до того, як положення м'якого права кристалізується і стає звичаєм, його повторення одним і тим самим або різними органами влади підсилює його нормативний характер; прикладом є Рішення Європейського Суду у справі «Демір і Байкара проти

Туреччини», §§48-52, «Баятян проти Вірменії», §§46–49; протилежна ситуація: «Штуммер проти Австрії» §§105-106). Водночас, просте накопичення неправових актів само по собі не може створити міжнародне право, але поява *opinio juris*, якщо воно супроводжується іншими формалізуючими факторами, може трансформувати одне в інше, довівши м'яке право до рівня міжнародної нормативності і тим самим включивши його до складу обов'язкової нормативної системи Ради Європи [6, с. 103, 105]. Виокремлені вченим чинники формалізації м'якого права не є вичерпними, але є найбільш поширеними. У своїй практиці ЄСПЛ ураховує формалізуючі чинники за власною ініціативою, навіть коли сторони на них не посилалися. Саме тому цілком логічним є припущення, що в подальшому внаслідок формалізація м'якого права підсилить реалізацію принципу правової визначеності.

Таким чином, на регіональному, зокрема європейському рівні принцип правової визначеності та його вимоги закріплюються у широкому колі правових актів, а їх дотримання є обов'язковою вимогою правових систем країн – членів Ради Європи та ЄС. Визнання принципу правової визначеності, його змісту і вимог є результатом системного тлумачення Конвенції Європейським судом з прав людини. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що принцип правової визначеності є одним із ключових аспектів верховенства права і досить часто звертається до нього й конкретизуючи закладені в нього вимоги у своїх рішеннях.

Третя група охоплює правові акти правової системи України. На національному рівні правове підґрунтя реалізації принципу правової визначеності та його вимог формує Конституція України. Ст. 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права [126]. Принцип верховенства права є принципом загальноправовим, а тому цілком логічно, що й принцип правової визначеності, який є складником принципу верховенства права також є загальноправовим. До такого висновку приходять і ЄСПЛ, який вказує, що принцип правової визначеності є загальним принципом [387, п.111].

До уваги необхідно взяти і той факт, що норми Конституції закріплюють окремі вимоги принципу правової визначеності, зокрема ст. 57 Конституції

гарантує кожному знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними [126]. Норма Конституції України покладає на державу обов'язок інформувати населення про прийняття нових нормативно-правових актів, без чого реалізація принципу правової визначеності унеможлиблюється.

Слід зауважити, що важливу роль у реалізації принципу правової визначеності у вітчизняній правовій системі відіграє судова практика, насамперед, практика ЄСПЛ, КСУ, Верховного Суду. Так, КСУ на офіційному рівні визнав юридичну визначеність не тільки одним з елементів верховенства права, а й важливість цієї вимоги у правотворчому процесі та обов'язковості закріплення в нормативно-правових актах якісних, зрозумілих норм, причому вказував на це неодноразово. Зокрема у рішенні КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками зазначається: «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абзац другий підпункту 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [223, с. 19].

Дослідники М. Гультай та І. Кияниця, проаналізувавши рішення КСУ звертають увагу, що цим Конституційний Суд України наголосив, що невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднакового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини і громадянина, може мати негативні наслідки і призвести до сваволі. Визначеність правового регулювання має на меті запобігти будь-якому її прояву щодо особи [67, с. 86]. Тобто, згідно із цим рішенням,

ясність і недвозначність правової норми впливає саме з вимоги справедливості і рівності.

З принципом правової визначеності тісно пов'язані легітимні очікування, які фактично є його результатом, а тому закріплюються та захищаються в національному праві. Так, у рішенні КСУ від 6 червня 2019 р. наголошується, що «розбудова України як демократичної, правової держави, в якій визнається і діє принцип верховенства права, вимагає запровадження ефективної, передбачуваної та такої, що відповідала б правомірним очікуванням громадян України, антикорупційної політики для захисту конституційних цінностей, прав і свобод людини і громадянина. Обов'язком парламенту при запровадженні законодавчої основи для запобігання та протидії корупції як однієї із основних загроз національній безпеці України є те, щоб норми законів відповідали критеріям юридичної визначеності, ґрунтувалися на приписах Основного Закону України та принципах регулювання антикорупційної діяльності, що містяться у актах міжнародного права [222]. У Рішенні Конституційного Суду України від 18 червня 2020 р. акцентовано увагу на тому, що складовим елементом загального принципу юридичної визначеності як вимоги верховенства права (правовладдя) також є принцип правомірних (легітимних) очікувань, який, за тлумаченням Венеційської Комісії, виражає ідею, що органи публічної влади повинні додержуватися не лише приписів актів права, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань [220].

На важливості легітимних очікувань акцентує увагу та звертає увагу також Верховний Суд, який у постанові від 20 жовтня 2020 р. у справі № 826/3694/16 ВС підкреслив, що складовою принципу юридичної визначеності є принцип легітимних очікувань, який має застосовуватись не лише на етапі нормотворчої діяльності, а й під час безпосереднього застосування чинних норм права, що даватиме можливість особі в розумних межах передбачати наслідки своїх дій [195].

Важливу роль у формуванні правового підґрунтя та реалізації принципу правової визначеності, його вимог відіграє Закон України «Про правотворчу

діяльність» від 24.08.2023 р. Ст. 1 «Предмет регулювання Закону» унормовує, що: «Дія цього Закону поширюється на суспільні відносини, що виникають у процесі: 1) планування правотворчої діяльності; 2) розроблення проектів нормативно-правових актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) доведення нормативно-правових актів до відома населення; 5) набрання чинності нормативно-правовими актами; 6) ведення обліку нормативно-правових актів; 7) дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах; 8) здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів» [202]. Ст. 3 Закону закріплює принципи правотворчої діяльності, серед яких, поряд із принципом верховенства права, виокремлюється принцип правової визначеності як його складник [202]. Слід зауважити, що норми Закону спрямовані на вирішення усього комплексу питань, пов'язаних із забезпеченням вимог правової визначеності у правотворчій діяльності.

Принцип правової визначеності, його вимоги прямо та через принцип верховенства права закріплюється і в галузевому законодавстві. У межах цивільного права принцип правової визначеності набуває своєї специфіки та втілюється у таких статтях ЦК України, як: ч. 4, ч. 2 ст. 7, ч. 2 ст. 15, абз. 2 ч. 1 ст. 19, ч. 2 ст. 21, ч. 5 ст. 202, ч. 1 ст. 203, ч. 3 ст. 206, ст. 228, ч. 2 ст. 611, ч. 4 ст. 626, ч. 6 ст. 633, ч. 2 ст. 700, ст. 716, ч. 2 ст. 805 [274].

Упродовж останніх років вітчизняні та зарубіжні вчені все частіше звертаються до аналізу особливостей принципу правової визначеності саме в галузях права. Так О. Шишка, дослідивши прояв принципу правової визначеності в ЦК України, доходить важливих висновків: «1. Принцип правової визначеності в чинному законодавстві України виявляється у двох його аспектах: як загальноправовий (основоположний) принцип та як галузевий принцип. Все залежить від того, яка норма права підлягає застосуванню до конкретного випадку. Якщо застосовується ст. 8 Конституції України – то принцип правової визначеності виявляє себе як загальноправовий (основоположний) принцип. Якщо застосуванню підлягає правова норма якоїсь галузі права – то принцип правової визначеності виявляє себе як галузевий принцип. 2. Принцип правової

визначеності в цивільному праві України має свою системність та виявляється:

- 1) через змістову, системну та структурну складову ЦК України чи іншого акту цивільного законодавства;
- 2) через норми цивільного права, які встановлюють певні запобіжники (правові наслідки) у разі невідповідності одних норм права іншим чи невідповідності одного джерела цивільного права іншому, а також коли застосування певних цивільно-правових норм суперечить суті конкретних цивільних відносин чи суті правочину або коли в цивільно-правовому регулюванні вирішується невідповідність сфери суцього зі сферою належного;
- 3) через алгоритм тлумачення змісту правочину, умов договору та заповіту.

3. Принцип правової визначеності має бути визнано складником системи принципів цивільного права України, оскільки такий принцип закріплено в цивільно-правових нормах, його дія поширюється на весь механізм цивільно-правового регулювання та стосується усіх цивільних відносин. Основна мета такого принципу – забезпечити стабільність цивільно-правового регулювання та підвищити його ефективність» [282, с. 12–13].

Принцип правової визначеності та його вимоги закріплюється і в кримінальному праві України [137], на що звертають увагу В. Навроцький [165, с. 59–67], П. Демчук [339, с. 89–99] та ін. Так, П. Демчук, при визначенні змісту правової визначеності у кримінальному праві цілком слушно переміщує акцент з обов’язків держави формально правильно сформулювати закон про кримінальну відповідальність на право людини зрозуміти висунуті до неї вимоги та виконати їх. Саме тому він пропонує зокрема ідею кодифікації всіх норм про публічні правопорушення у єдиному законодавчому акті, що сприятиме реалізації правової визначеності щодо правових заборон [339, с. 89–99].

До принципу правової визначеності в адміністративному праві та судочинстві звертаються зокрема Т. Коломоєць [122, с. 84–89], М. Смокович [240, с. 116–127], О. Щербанюк [286, с. 364–367], А. Монаєнко, К. Смирнова [163] та ін. Так, М. Смокович, дослідивши реалізацію принципу правової визначеності в адміністративному судочинстві зауважує, що цей принцип має особливе значення, зокрема й для адміністративних процедур. Так,

адміністративні органи повинні чітко і доступно формулювати свої рішення, пояснювати умови адміністративних процедур, водночас чітко дотримуватись усіх вимог законодавства, давати можливість особам реалізувати та захистити свої права, інтереси й обов'язки. Зокрема, принцип правової визначеності спрямований на те, щоби зробити взаємодію держави та громадян ефективною, доступною та легкою. «На мій погляд, реалізація цього принципу в усіх сферах є однією з найголовніших умов для побудови європейської демократичної держави. Нині в Україні наявні деякі складнощі в реалізації принципу правової визначеності в адміністративних процедурах. Так, хочу навести приклад спору, щодо якого Суд у своєму рішенні дійшов висновку, що принцип правової визначеності був порушений (справа № 815/2827/18)» [240, с. 121].

Євроінтеграційний та євроатлантичний напрям розвитку України актуалізує реалізацію принципу правової визначеності в правовій системі України. Так, в тексті Угоди про асоціацію наголошується відданість спільним цінностям, на яких побудований Європейський Союз, а саме: демократія, повага до прав людини і основоположних свобод та верховенство права, та які є ключовими елементами цієї Угоди [257]. Безпосередній зв'язок верховенства права і правової визначеності дає підстави говорити і про вимогу правової визначеності як умову євроінтеграційного поступу правової системи України. Крім того, в Угоді йдеться про те, що саме в залежності від забезпечення поваги до спільних цінностей та прогресу в імплементації Угоди залежить прогрес у наближенні України до ЄС у політичній, економічній та правовій сферах та тісно пов'язаний із дотриманням положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема Гельсінського заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, заключних документів Мадридської та Віденської конференцій відповідно 1991 та 1992 років, Паризької хартії для нової Європи 1990 року, Загальної декларації прав людини ООН 1948 року та Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [124]. Отже, правова визначеність та її вимоги різною мірою закріплюються у міжнародних, європейських і національних правових актах, що

мають різну юридичну силу. Спільним для них є вказівка на зв'язок правової визначеності з верховенством права, захистом прав людини, правосуддям, обмеженням дискреційних повноважень, сталим розвитком.

Особливої уваги в контексті дослідження принципу правової визначеності заслуговує проблема правової невизначеності, яка слугує забезпеченню гнучкості правового регулювання. Зокрема, утвердження значущості правової невизначеності як фундаментального принципу реалізації норм права є традиційним для англосаксонської правової системи. Так, ще в окремій думці по справі *Lockner v. New York*, 198 U.S. 45 (1905) О. Холмс відзначив, що абстрактні норми не вирішують конкретних справ; вирішення справи залежить від оцінювального судження або інтуїції, більш витонченої, ніж будь-яке чітко виражене загальне положення [158, с. 44]. З цієї точки зору правова визначеність виступає в якості фікції, в той час як невизначеність є об'єктивно притаманною рисою будь-якого права. З урахуванням динамічності суспільного розвитку, розширення міжнародного, в т. ч. правового співробітництва, а також конвергенції правових систем, вважаємо за необхідне більш детально розглянути сутність категорії «правова невизначеність» та її зв'язок з принципом правової визначеності.

Традиційно в юридичній науці основна увага приділялась дослідженню концепції правової визначеності, в той час як невизначеність в кращому випадку згадувалась у зв'язку з нею в якості дефекту правотворчості. Наприклад, в дореволюційній юридичній літературі для позначення цього явища використовували поняття «неясність», «неконкретність», «темрява норми» з переважно негативною конотацією [38, с. 34–35]. У сучасній науці сформувалось два основні погляди на сутність правової невизначеності:

– явище недосконалості правового регулювання, що обумовлене об'єктивними і суб'єктивними факторами правотворчості (невизначеність у широкому розумінні) – неточне, неповне і непослідовне закріплення і реалізація нормативної правової волі, яка є об'єктивно необхідною рисою права, що характеризує його універсальність як соціального регулятора [215, с. 57]. У цьому

сенсі невизначеність норми права дає змогу враховувати особливості і динаміку розвитку суспільних відносин на конкретному етапі їх існування, забезпечити гнучкість і точність правового регулювання;

– техніко-юридичний дефект тексту права (невизначеність у вузькому розумінні) – проявляється у трьох формах: лексична невизначеність внаслідок порушення мовних прийомів і засобів формулювання правових текстів; логічна невизначеність через порушення принципів формальної логіки в ході підготовки і прийняття нормативно-правових актів; графічна невизначеність через порушення закономірностей і правил організації нормативного матеріалу [215, с. 55]. З цієї точки зору юридична невизначеність розглядається як негативна властивість права, яка призводить до неясності поведінки у конкретній ситуації, неможливості особи передбачити можливі її наслідки.

Розглядаючи правову невизначеність як позитивну характеристику права, дослідники вказують, що рівень абстрактності норм є різним і залежить від ряду факторів, зокрема:

– об'єму, сфери суспільних відносин, які регулюються правовою нормою – чим ширше коло відносин, охоплене нормою права, тим більш узагальненим, абстрактним і невизначеним є її зміст [15, с. 36]. До таких норм належать, в першу чергу, конституційні, норми, які закріплюють «негативні» права людини і громадянина, положення, що стосуються забезпечення дотримання вільного розсуду у діяльності органів публічної влади, а також у сфері конституційної юстиції;

– здатності здійснення формалізованого, емпірично фіксованого опису ознак фактичних обставин відносин, які підпадають під правове регулювання – існує у вигляді т. зв. відносно визначених норм права і досягається за допомогою фіксування доступних альтернатив у вигляді верхніх та/або нижніх кордонів можливих варіантів рішень, опису певних умов [15, с. 36].

Аналізуючи явище правової невизначеності у сфері конституційного судочинства як «політичної юриспруденції» С. Рабінович зазначає, що за своєю природою дана категорія є смисловим феноменом, який може бути наслідком

різночитання або конфлікту смислів, неясності смислу або смислової «темряви» правової норми на різних рівнях правового регулювання. Причому відмінність між позитивною і негативною невизначеністю встановлюється не стільки шляхом формального аналізу тексту закону, скільки зверненням до правозастосовної і правореалізаційної практики [207, с. 47]. Іншим словами, у цій сфері правова невизначеність виступає в якості оціночного поняття, яке трактується суб'єктивно залежно від конкретної ситуації або кон'юнктури. Разом з тим, аналіз практики Суду дає змогу стверджувати, що ЄСПЛ надає більш широке тлумачення концепції правової визначеності, не обмежуючи сферу її дії виключно писаним законодавством. Так, у вже згадуваній справі *Sunday Times v. The United Kingdom* Суд відмітив, що формула «передбачена законом» не вимагає обов'язкової наявності письмового нормативного акту у кожному конкретному випадку; законодавчий акт вимагається лише у тому випадку, якщо норми загального права настільки розпливчаті, що не відповідають принципу правової визначеності [331]. У цьому контексті важливого значення набуває вимога визначеності судових рішень як актів безпосередньої правозастосовної діяльності.

Отже, правовим підґрунтям реалізації принципу правової визначеності є правові акти, які умовно слід об'єднати у три групи: 1) правові акти на міжнародному рівні; 2) правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; 3) правові акти у національному праві. Виокремлення трьох груп правових актів, у яких закріплено принцип правової визначеності ґрунтується на аналізі джерел як твердого, так і м'якого права. Запропонований перелік джерел не претендує на вичерпність, адже основна мета полягала у відображенні загального алгоритму закріплення принципу правової визначеності, його наповнення й конкретизації у правових актах різних рівнів.

2.2 Реалізація принципу правової визначеності в правотворчості й законодавчій техніці

Дослідження правового закріплення принципу правової визначеності у попередньому підрозділі засвідчило, що у межах європейських правових актів, значна увага приділяється унормуванню вимог щодо формулювання і викладу правових норм, їх чіткості, зрозумілості, ясності, доступності, передбачуваності, які є результатом правотворчості.

Традиційно під правотворчістю розуміють особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, із формування, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей [97, с. 192], правову форму діяльності держави та уповноважених суб'єктів з розробки, прийняття, зміни, призупинення дії і скасування юридичних норм [98, с. 265] та складову механізму правового регулювання, що охоплює підготовку, затвердження та оголошення нормативно-правових актів [253, с. 215].

Безпосередній вплив результатів правотворчості на життя людини, функціонування й розвиток суспільства й держави обумовлює необхідність його здійснення на основі відповідних принципів, як основоположних ідей та керівних начал. До таких принципів вчені відносять: обґрунтованість, гуманізм, професіоналізм, законність, демократизм, відкритості [97, с. 194], додають оперативність і планування [254, с. 358]. Більш ґрунтовний підхід пропонують автори нормативного курсу, які до традиційних принципів додають верховенство права, об'єктивність, науковість системність [98, с. 266–271]. На окрему увагу заслуговують погляди авторів, які поряд із традиційними принципами правотворчості виокремлюють «принцип поєднання динамізму й стабільності, який вимагає дотримання необхідного балансу між виданням нових норм права і внесенням змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів». Автори слушно наголошують: «основною метою правотворчої діяльності повинне бути досягнення стабільності законодавства, забезпечення умов тривалості дії законів і підзаконних актів у державі» [171, с. 257–158]. Виокремлення зазначеного

принципу відображає діалектику правової визначеності й правової невизначеності, яка є засадничою в умовах динамічного суспільного розвитку.

Крім того, вчені значну увагу приділяють вимогам, які висуваються безпосередньо до результатів правотворчості, до правових норм, правових актів. Так, П. Гуйван вказує, що принцип правової певності встановлює низку вимог до створення та застосування нормативно-правових актів, невиконання яких є порушенням цього принципу. До таких вимог учений відносить: спрямованість нормативно-правових актів на адаптацію поведінки особи до нормативних умов правової дійсності, чіткість, зрозумілість, передбачуваність, наявність встановленої та належним чином використовуваної практики уточнення і конкретизації закону та його одноманітного застосування, належне виконання [381, с. 175]. Таким чином, у цьому сенсі правова визначеність проявляється у формальній визначеності нормативних приписів і розглядається в якості вимоги до нормотворчої техніки.

Більш широким є підхід, пропонує дослідник С. Погребняк, на думку якого зміст принципу правової визначеності становлять дві групи відповідних вимог – змістовні і процедурні. Серед змістовних вимог виокремлюють: акти повинні бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і мають пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи прогалин. Крім того, до цієї категорії належать додаткові вимоги щодо заборони широких дискреційних повноважень органів державної влади. Процедурними вимогами є вимоги розумної стабільності права, послідовної правотворчості, надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону, обов'язкового оприлюднення актів і заборона зворотної сили законів [190, с. 175–176].

Значна увага проблемам реалізації правової визначеності у сфері правотворчості й законодавчій техніці приділяється і в практиці ЄСПЛ [80, 83, 355]. Узагальнюючи прецеденту практику Суду та систематизуючи позиції наведені у юридичній літературі, можна виділити низку вимог, які висуваються до норм права та нормативних актів, а саме:

– доступність права – громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватись в тому, які правові норми застосовуються до конкретного випадку. Зокрема, у п. 15 рішення Суду ЄС у справі «Racke v Hauptzollamt Mainz» (1979 р.) вказується, що фундаментальним принципом правової системи Співтовариства, який становить вимогу правової визначеності, є заборона застосування будь-яких заходів правового регулювання без надання можливості ознайомлення з ними зацікавленим особам [310]. Виключення з цього правила допускаються за виняткових обставин і за умови забезпечення реалізації законних очікувань суб'єктів, на які поширюються відповідні норми. Доступність закону пов'язана з передбачуваністю, якістю закону та верховенством права. ЄСПЛ зауважує: «вимога доступності закону для відповідної особи, яка повинна мати можливість передбачити його наслідки, та був сумісним із верховенством права. Це формулювання передбачає, що національний закон повинен бути достатньо передбачуваним у своїх формулюваннях для надання особам необхідної інформації щодо обставин та умов, за яких органи влади можуть вдатись до заходів, які впливають на їх права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [172, с. 7].

– точність формулювання – норма не може вважатись «законом», доки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, який дозволить громадянину співвідносити з нею свою поведінку. У першу чергу мова йде про визначеність зовнішньої форми правової норми, оскільки визначеність її сутності безпосередньо проявляється у її природі. Ця вимога визначеності норми забезпечується вимогами до законодавчої техніки. Так, у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначає, що розпорядження, які викладені досить нечітко і загальними словами, зокрема словосполучення «добре поводитися», для особи, на яку покладалося зобов'язання, не було достатнім керівництвом стосовно того, які дії становитимуть порушення цього розпорядження. Однак щодо кожного заявника таке розпорядження було видане після встановлення факту порушення ним (нею) громадського спокою. Розглянувши всі обставини, ЄСПЛ переконався, що, виходячи з контексту, було

достатньо очевидним, що заявників попросили утримуватися від подальших подібних порушень громадського спокою протягом наступних дванадцяти місяців [314].

На важливості зазначеної вимоги наголошується і в справі *The Sunday Times v. The United Kingdom*, у якій Суд вказав, що норма не може вважатись «законом», доки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, який дозволить громадянину співвідносити з нею свою поведінку; при цьому, особа повинна мати можливість, в т. ч. з використанням необхідних порад, передбачати з розумом стосовно конкретних обставин ступенем наслідки, які може мати та чи інша дія. Разом з тим, така передбачуваність не обов'язково має бути абсолютною, оскільки право повинне мати здатність пристосовуватись до змінюваних обставин [331]. У цьому випадку об'єктивно притаманна праву невизначеність усувається шляхом тлумачення і конкретизації правових приписів, які є завданням практики. У справі «Реквені проти Угорщини» (*Rekvényi v. Hungary*) [377]. ЄСПЛ звертає увагу на те, що в зв'язку із загальним характером конституційних положень, рівень чіткості, який може вимагатись, може бути нижчим, ніж у випадку, коли йдеться про інші нормативні акти. Таким чином, чіткість конституційних положень і чіткість положень інших нормативних актів не є тотожними.

У справі «Веренцов проти України» (*Vyerentsov v. Ukraine*) [400] ЄСПЛ відмітив, що Конституція України передбачає певні загальні правила щодо можливих обмежень свободи зібрань, але ці правила вимагають подальшого розвитку у національному законодавстві. Суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань. Отже, чіткість законодавства пов'язана і з часовими межами внесення змін до законодавства. Проміжок часу, впродовж якого мають бути внесені зміни в національне законодавство не може бути занадто тривалим, особливо якщо це стосується фундаментальних прав громадян.

На увагу заслуговує і справа «Корецький та інші проти України» (Koretskyu and Others v. Ukraine) [363], у якій об'єднанню заявника було відмовлено у реєстрації на підставі положення закону, яке передбачало, що в реєстрації може бути відмовлено, якщо документи, подані до реєстрації, суперечать вимогам законодавства України. Закон не визначав, чи стосується це положення лише змістовної невідповідності мети та напрямів діяльності об'єднання вимогам закону чи також текстуальної невідповідності статуту відповідним положенням законодавства. Суд вирішив, що це положення дозволяє досить широке тлумачення та може розумітись як таке, що забороняє будь-який відступ від відповідних норм, що регулюють діяльність об'єднань. Відповідно, положення Закону, що регулює реєстрацію об'єднань громадян, було визнано занадто розмитими, щоб бути достатньо передбачуваними для зацікавлених осіб, та такими, що надають державі занадто широкі межі розсуду у вирішенні питання, чи може певне об'єднання бути зареєстрованим [172, с. 13].

Точність і чіткість формулювання й викладу правових норм покликані забезпечити зрозумілість норми закону для особи. У справі «Об'єднання «Ферайн Гегн Тьєрфабрікен» проти Швейцарії» у п. 52 рішення ЄСПЛ йдеться про те, що слова «відповідно до закону» не тільки вимагають для оскаржуваних заходів наявності певних підстав у національному праві, а й передбачають якісний рівень такого закону, вимагаючи його доступності для відповідної особи і передбачуваності його наслідків. ЄСПЛ звернув увагу на те, що норму не можна вважати «законом» у контексті п. 2 ст. 10 ЄКПЛ, якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає можливість будь-якій особі – якій при необхідності може бути надана відповідна консультація – передбачати за цих обставин із достатньою мірою наслідки, які можуть мати її дії. При цьому не має необхідності у передбачуваності цих наслідків із абсолютною впевненістю [315].

Попри те, що точність, чіткість формулювання норми є важливими вимогами правової визначеності, вони не є абсолютними. ЄСПЛ наголошує, що у певних сферах може бути важко формулювати закони з високою чіткістю, а певний рівень гнучкості навіть може бути бажаним, щоб дати національним судам

змогу застосовувати право у світлі своєї оцінки того, які заходи необхідні за конкретних обставин кожної справи. Логічним наслідком принципу загального застосування законів є те, що законодавчі акти не завжди є чітко сформульованими. Необхідність уникати надмірної жорсткості у формулюваннях та відповідати обставинам, що змінюються, означає, що багато законів неминуче мають більшою або меншою мірою нечіткі формулювання. Тлумачення та застосування таких актів залежить від практики [347].

Зокрема у справі «Кудрявічюс та інші проти Литви» (*Kudrevičius and Others v. Lithuania*) Європейський суд визнав, що поняття «порушення громадського порядку» за своїм характером є дещо невизначеним. Однак, враховуючи, що потенційно існує нескінченна (або безмежна) множинність способів порушити повсякденне життя, було б нереалістично очікувати, що законодавство в тій чи іншій державі передбачить вичерпний перелік незаконних засобів досягнення забороненої цілі. Враховуючи викладене, Європейський суд визнав, що формулювання відповідного положення задовольняє вимогу «якості закону» [365];

– передбачуваність – особа повинна мати можливість, в т. ч. з використанням необхідних порад, передбачати, з розумним стосовно конкретних обставин ступенем, наслідки, які може мати та чи інша дія. ЄСПЛ зазначає, що «якість закону» означає, що національне законодавство повинне бути доступним і передбачуваним, тобто визначати досить чіткі положення, щоби дати людям адекватну вказівку щодо обставин і умов, за яких державні органи мають право вживати заходів, що вплинуть на права осіб (рішення у справах «Олександр Волков проти України», «С. Г. та інші проти Болгарії» тощо). У справі «Ольссон проти Швеції» («*Olsson v. Sweden*», 24 березня 1988 р.) ЄСПЛ зазначив, що норма національного закону не може розглядатися як право, якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, деякою мірою передбачити наслідки своєї поведінки [325].

Прикладом може слугувати і справа «Реквеньї проти Угорщини». У пункті 34 рішення ЄСПЛ зазначив, що однією з вимог, що впливають зі слів «встановлений законом», є вимога передбачуваності. Таким чином, норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає громадянину змогу керуватися цією нормою у своїх діях: він має бути здатний – якщо необхідно, за допомогою відповідної консультації – передбачити, достатньою за цих обставин мірою, наслідки, які може спричинити дія. Передбачуваність наслідків із абсолютною певністю не потрібна: досвід показує, що цього досягти неможливо. Хоча певність, безумовно, бажана, прагнення забезпечити її може призвести до надмірної ригідності, тимчасом як закон має завжди відповідати обставинам, що змінюються. Отже, чимало законів неодмінно сформулюються більшою чи меншою мірою нечіткими термінами, тлумачення та застосування яких є питанням практики. Роль судового розгляду полягає саме в тому, щоб розвіювати такі інтерпретаційні сумніви, якщо вони є. Ступінь чіткості, що має забезпечуватися у формулюваннях національних законів – яка в жодному випадку не може передбачити всі непередбачувані обставини, – значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований. Ступінь чіткості, яку потрібно забезпечувати при формулюванні конституційних положень, з огляду на загальний характер, може бути нижчим, ніж в інших законах [377].

Разом з тим, як відзначається у справі *Sunday Times v. The United Kingdom*, така передбачуваність не обов'язково має бути абсолютною, оскільки право повинне мати здатність пристосовуватись до змінюваних обставин [331]. З огляду на це, особливого значення набуває судова практика, основним завданням якої є тлумачення і конкретизація відповідних норм згідно з фундаментальними принципами правової системи;

– гарантування однозначності і несуперечливості правових норм у системі – всі зміни, пов'язані з прийняттям нових нормативних актів у тій чи іншій сфері, повинні бути передбачувані для громадян, тобто відповідати загальній, оголошеній державою політиці розвитку відповідної галузі. Одночасно, такі зміни

мають відповідати цілям, завданням і принципам цієї галузі [66, с. 13–14].

У цьому сенсі основним завданням правової визначеності є встановлення системних зв'язків між правовими нормами як в межах однієї галузі, так і міжгалузевих, недопущення існування колізій у нормативних актах, які призводять до зниження передбачуваності, неузгодженості законодавства і, як наслідок, його неспроможності ефективно і адекватно регулювати правовідносини;

– законність; реалізація принципу правової визначеності тісно пов'язана з вимогою законності, як правового підґрунтя в національному законодавстві для оскарження заходів, вимогою встановлення справедливого балансу між відповідними інтересами. Так, у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine) [405] заявники скаржилися, що законодавчі обмеження, що застосовувались до їхньої землі, порушували їхнє право мирно володіти своїм майном, гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Заявниці, після успадкування частки своїх земельних паїв у травні 2000 р. та листопаді 2004 р. відповідно, обґрунтовано очікували, що дія мораторію закінчиться 01 січня 2005 р., як на той час було зазначено у Перехідних положеннях Земельного кодексу України. Якщо первинна тривалість мораторію була передбачуваною, то його подальше продовження таким не було. Нове законодавство не було прийнято. У 2015 р. законом було продовжено дію мораторію. Новий проєкт закону, який мав врегулювати обіг земель та стати передумовою для зняття мораторію не був прийнятий до 01 березня 2016 р. На думку заявників, ці фактори зробили мораторій «фактично безстроковим», а відповідне законодавство – непередбачуваним.

ЄСПЛ дійшов висновку, що аргумент заявників щодо невизначеності законодавства скоріш відповідає обмеження, встановлені щодо здійснення прав заявників, відповідає встановленню того, чи було дотримано органами влади справедливий баланс між відповідними інтересами. Суд вказав, що обмеження, встановлені щодо здійснення прав заявників, відповідали вимозі «законності», притаманній статті 1 Першого протоколу до Конвенції

До вимог законності й передбачуваності ЄСПЛ звертається і в Рішенні у справі «Партія угорського двохвостого собаки проти Угорщини» (*Magyar Kétfarkú Kutya Párt v. Hungary*) [368], яке стосувалось передбачуваності обмежень свободи вираження поглядів політичних партій у контексті виборів або референдуму. Велика Палата Європейського суду встановила, що законодавство, яке запроваджувало принцип «реалізації прав відповідно до їхньої мети» не було сформульовано з достатньою точністю аби унеможливити будь-яке свавілля та дозволити партії-заявниці регулювати у відповідний спосіб свою поведінку, а отже, встановила порушення ст. 10 Конвенції. Це рішення варте уваги, оскільки в ньому роз'яснено, до якої міри Суд аналізує обмеження свободи слова щодо політичних партій у виборчому контексті та, зокрема, рівень передбачуваності, потрібний для правового підґрунтя таких обмежень: (i) обмеження свободи вираження поглядів політичних партій у виборчому контексті має бути предметом суворого контролю. Те саме стосується *mutatis mutandis* і контексту, пов'язаного з референдумами, спрямованими на визначення волі виборців із питань, що становлять суспільний інтерес; (ii) такий суворий контроль природно поширюється й на оцінювання правових підстав, на які спирається влада з метою обмеження свободи вираження поглядів політичної партії, чи були вони достатньо передбачуваними для унеможливлення будь-якого свавілля в їх застосуванні. Суворий контроль захищає демократичні політичні партії від свавільного втручання з боку влади і водночас слугує захисту демократії як такому, оскільки будь-які обмеження свободи вираження поглядів у цьому контексті без достатньою мірою передбачуваного правового регулювання можуть завдати шкоди. Вимога «якість закону» в практиці Європейського суду відкрита політичним дебатам, легітимності процесу голосування, його результатам та врешті-решт довірі громадян до доброчесності демократичних інституцій і їхньої прихильності верховенству права [172, с. 20–21].

Водночас, вимога законності не передбачає, що закон обов'язково містить чітке визначення певного поняття. Правові поняття можуть визначатися, зокрема, і за допомогою двосторонніх угод. Яскравим прикладом у цьому контексті є справа

«Горжелік та інші проти Польщі» (*Gorzelik and Others v. Poland [GC]*) [348], у якій заявники скаржилися на недотримання вимоги якості закону та критикували переважно відсутність будь-якого визначення національної меншини або будь-якої процедури, за якою така меншина могла б отримати визнання відповідно до національного законодавства. Вони стверджували, що ця прогалина в законі не дозволяє їм передбачати, які критерії вони повинні виконати, щоб зареєструвати свою організацію, що надає владі необмежені дискреційні повноваження у цій сфері. Як відомо, у законодавстві Польщі правові норми, що застосовуються до національних або етнічних меншин, містяться не в одному правовому акті, а містяться в різних документах, насамперед, Конституції, виборчому законодавстві, міжнародних угодах. При цьому як національним, так і етнічним меншинам надаються конституційні гарантії.

ЄСПЛ прийшов до висновку, що відсутність чіткого визначення поняття «національна меншина» у національному законодавстві не означає, що держава порушила свій обов'язок запроваджувати законодавство в достатньо точних термінах. Суд також не встановив жодного порушення з огляду на той факт, що держава вирішила визнавати меншини за допомогою двосторонніх угод з сусідніми країнами, а не за спеціальною внутрішньою процедурою. ЄСПЛ визнав, що з наведених вище причин, у сфері, що розглядається, може бути важко запровадити закони з високим ступенем точності. Формулювання жорстких правил може бути навіть небажаним. Таким чином, держава не може піддаватись критиці за використання лише загальної законодавчої класифікації меншин і залишення інтерпретації та застосування цих понять для практики [172, с. 24].

У контексті законності та свободи розсуду в реалізації функцій держави заслуговує позиція ЄСПЛ викладена зокрема і у справі «Бежаніч та Башкарад проти Хорватії» (*Bežanić and Baškarad v. Croatia*) [303];

– гнучкість законодавства та пропорційність втручання, необхідність у демократичному суспільстві. Гнучкість законодавства пов'язана з необхідністю надавати національним судам можливість застосовувати право з урахуванням конкретних обставин справи, ураховувати зміни обставин та уникати надмірної

жорсткості. Так, у справі «Тросін проти України» (Trosin v. Ukraine) [396] заявник скаржився на те, що після засудження протягом його ув'язнення йому дозволялися побачення з родичами тривалістю до чотирьох годин не частіше ніж один раз на шість місяців, при цьому на побаченні могли бути присутніми не більше трьох дорослих осіб одночасно. Суворість обмежень та відсутність гнучкості закону у цій справі розглядалася ЄСПЛ у контексті вимоги «необхідності у демократичному суспільстві». Суд вважає, що регулювання таких питань не повинно здійснюватися шляхом запровадження негнучких обмежень та що держави мають розробити власні системи оцінювання пропорційності, які дадуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави і врахувати особливості кожного конкретного випадку. Негнучкість закону призвела у цій справі до порушення права заявника за статтею 8 Конвенції.

У справі «Садоха проти України» (Sadocha v. Ukraine) [382] заявника було притягнуто до адміністративної відповідальності за порушення правил митного контролю та вилучено працівником митниці 31 000 євро як предмет правопорушення. Розглянувши справу Європейський суд нагадав, що для того, щоб втручання було пропорційним, воно має відповідати серйозності вчиненого правопорушення, а санкція – серйозності злочину, який вона має покарати, у цій справі – недотримання вимоги щодо декларування. Суд дійшов висновку, що стягнення у вигляді конфіскації не було направлено на відшкодування матеріальної шкоди, оскільки держава не зазнала жодних втрат внаслідок недекларування заявником коштів, а було стримуючим та каральним за своїм призначенням.

Значна увага проблемам реалізації правової визначеності у сфері правотворчості приділяється у практиці Конституційного Суду України. Зокрема, у абз. 2 п. 5. 4 Рішення № 5-рп/2005 від 22.09.2005 р. Суд відзначив, що вимога правової визначеності впливає із конституційних принципів рівності і справедливості і означає ясність і недвозначність правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [221].

З точки зору Конституційного Суду правова визначеність є важливим інструментом забезпечення непорушності конституційних прав людини і побудови справедливого правопорядку.

Схожа думка викладена у Рішенні КСУ № 17-рп/2010 від 29.06.2010 р., де наголошується, що принцип правової визначеності є одним із елементів верховенства права, в якому стверджується, що обмеження основних прав людини і громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями [216]. При цьому, колегією підкреслюється, що обмеження повинні базуватись на визначених критеріях, які дадуть особі можливість прогнозувати юридичні наслідки своїх дій, а також відрізнити правомірну поведінку від протиправної.

Отже, однією з основних причин порушень вимог застосування нормативно-правових актів є недоліки викладу їх змісту і порушення вимог правової визначеності. Очевидно, що неточність формулювань, внутрішня суперечність правових норм створюють проблеми як для тлумачення і розуміння права, так і для його реалізації, застосування, що унеможливорює ефективність і справедливість правового регулювання. У таких умовах відбувається активне звернення до суті і призначення категорії «правова визначеність».

Таким чином, змістовні та юридико-технічні вимоги принципу правової визначеності розкриваються у низці рішень ЄСПЛ, що сприяє розумінню та тлумаченню цих вимог у національному законодавстві. Реалізація принципу правової визначеності у сфері правотворчості й законодавчої техніки спрямована на забезпечення доступності права, точності, чіткості формулювання норм, їх зрозумілості, передбачуваності, гарантування однозначності і несуперечливості правових норм у системі, законності, гнучкості й пропорційності законодавства, необхідності у демократичному суспільстві.

У контексті зазначеного, ґрунтовний підхід до розмежування й систематизації вимог принципу правової визначеності, а саме вимог до

нормотворчої діяльності пропонує Ю. Матвєєва [153, с. 24–25]. При цьому, вимоги до нормотворчої діяльності вона поділяє на такі групи:

а) юридико-технічні (формальні), до яких віднесені: вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів; чіткості формулювань правових норм, особливо тих, які визначають права, обов'язки і відповідальність особи; нечітке формулювання правової норми допускається лише у виняткових випадках; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акту, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції; вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції; вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів; вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;

б) змістовні, тобто вимоги до матеріальних (якісно змістовних) елементів принципу правової визначеності, до яких віднесені: вимоги зрозумілості правових норм, їх доступності, однозначності, простоти, узгодженості; вимоги передбачуваності правового регулювання, передбачуваності правової поведінки; вимоги легітимних очікувань. До останніх належать: законні очікування особи, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування особи, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих норм; що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій. Засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних правових ситуаціях, є судова практика;

в) процедурні, тобто вимоги, що забезпечують доступність правових норм: доведення до відома населення – оприлюднення нормативно-правових актів, їх опублікування; зазначення моменту набрання чинності, терміну дії, встановлення необхідного для пристосування до зміненого нормативного регулювання часу –

vacatio legis; наявність перехідних положень; недопустимість необґрунтованих змін до законодавства [153, с. 24–25].

Крім зазначених вимог принципу правової визначеності у Ю. Матвєєва виокремлює спільні вимоги до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності, до яких відносить такі: недопустимість змін до гіршого; захист легітимних очікувань особи; заборона зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи; *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege* – немає злочину без закону, немає відповідальності без закону; *res judicata* – остаточність судових рішень» [153, с. 25–26]. Поділяємо слушні міркування Ю. Матвєєвою щодо спільних вимог нормотворчої та нормозастосовчої діяльності.

Поділяючи пропонований підхід та ураховуючи практику ЄСПЛ слід зробити декілька уточнень і зауважень. Вимога доступності – критеріями виключення з цього правила, які допускаються за виняткових обставин, поряд із умовою забезпечення реалізації законних очікувань суб'єктів, на які поширюються відповідні норми, є сумісність із верховенством права. Вимога точності – внутрішня точність правової норми (її сутність) проявляється в її природі та забезпечується вимогами до законодавчої техніки. Вимога чіткості – чіткість правової норми залежить від змісту нормативно-правового акту, сфери його поширення, кількості й статусу адресатів; чіткість тісно пов'язана з національним правом і судовою системою; національне законодавство має володіти певним рівнем гнучкості, щоб дати національним судам змогу застосовувати право у світлі своєї оцінки того, які заходи необхідні за конкретних обставин кожної справи; чіткість визначення певного поняття може визначатися не лише законом, а і за допомогою двосторонніх угод; чіткість конституційних положень у порівнянні з чіткістю положень інших нормативних актів не є тотожними; державі може знадобитися перехідний період для прийняття конституційних законодавчих актів; виправданою може бути затримка у понад двадцять років, особливо коли йдеться про фундаментальні права. Точність і чіткість формулювання й викладу правових норм покликані забезпечити

зрозумілість норми закону для особи, якій, у разі необхідності, може бути надана відповідна консультація. Вимога передбачуваності – передбачуваність із абсолютною певністю не можлива і не потрібна; передбачуваність значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований. Вимога однозначності й несуперечливості правових норм у системі – зміни, пов’язані з прийняттям нових нормативних актів у певній сфері, повинні бути передбачувані для громадян, відповідати загальній, оголошеній державою політиці, цілям, завданням і принципам розвитку відповідної галузі. Суворість обмежень, гнучкість законодавства і пропорційність втручання визначаються у контексті вимоги «необхідності у демократичному суспільстві»; держави мають розробити власні системи оцінювання пропорційності, які дадуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави; у сфері оподаткування держава має широкую свободу розсуду в реалізації своїх фіскальних функцій в контексті тесту законності.

Слід зауважити, що поряд із загальними проблемами реалізації принципу правової визначеності у сфері правотворчості, існують проблеми правової визначеності у галузях та інститутах права, обумовлені предметом правового регулювання. Оскільки для України однією з найбільш загрозливих є проблема запобігання та протидії корупції, на увагу заслуговують дослідження вчених у цій сфері. Зокрема Т. Коломєць, досліджуючи вітчизняні та зарубіжні реалії використання «фільтру» правової визначеності «антикорупційних» обмежень для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування приходить до висновку про необхідність підвищення «якості» антикорупційного законодавства у частині закріплення «антикорупційних» обмежень, «якості» антикорупційної правозастосовчої практики (у частині термінологічного апарату, використання оціночних понять, техніки та технології антикорупційної нормотворчості у частині «антикорупційних» обмежень, уніфікації правозастосування) [122, с. 84].

Попри значну увагу з боку ЄСПЛ, КСУ, ВС, експертів, науковців до проблем, пов'язаних із забезпеченням вимог чіткості, ясності, несуперечливості норм права, необхідністю дотримання вимог правотворчого й законотворчого процесу, слід визнати існування системних проблем у цих сферах. Підтвердженням зазначеної тези є, зокрема, результати логіко-лінгвістичної експертної оцінки проектів Концепції розвитку кримінального законодавства України та нового Кримінального кодексу України (станом на 30.01.2023 р.), запропоновані фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду НАН України та за ініціативою Консультативної місії Європейського Союзу (КМЄС) в Україні. Зазначена експертиза виконувалася з метою дослідження мовної, змістовної та логічної коректності цих документів; презентовано шляхи підвищення логіко-лінгвістичної коректності документів [89].

Експерти дійшли до низки важливих висновків про існування певних системних вад в організації вітчизняного законотворчого механізму. На їх думку, «найбільш системно вагомою проблемою є недооцінка, а то й недостатнє розуміння суб'єктами законотворчого процесу мовно-інформаційної природи нормативно-правової бази, які не володіють науковим поняттям складності фундаментального інформаційного за своїм походженням концепту і, отже, не усвідомлюють належною мірою чинників і механізмів системного ускладнення правової системи, а також негативних наслідків, до яких воно може призвести. Теорія свідчить і це підтверджує практика, що останнє веде до наростання в системі хаотичних явищ, здатних спричинити кризи. До того ж інформаційні за своєю сутністю процеси ускладнення і хаотизації відбуваються безперервно, та ще й у прогресуючому темпі» [281, с. 42–46].

Експерти наголошують, що проявів, прикладів і окремих елементів хаотичних явищ у нормативно-правовій сфері загалом виявлено чимало. Але проблема в тому, що в своїй переважній більшості вони мають нелокальний характер, так що не можна вказати конкретне місце, де вони зосереджені, щоб ужити до них «рішучих заходів». У якості прикладу вони наводять результати аналізу тексту ККУ, у якому було виявлено 858 змістовно навантажених лексико-

семантичних конструкцій, які відіграють важливі смислові ролі, внаслідок чого їх було кваліфіковано як концепти кримінально-правової сфери. При цьому, більша їх частина не має дефініцій в тексті ККУ, а ті, що й були наведені, в багатьох випадках є незадовільними» [281, с. 44].

Слід погодитися з думкою експертів, що формування змістового та смислового рівнів складних і семантично неоднорідних текстів, якими є кодифіковані акти, повинно відбуватися в рамках єдиної поняттєвої картини світу, що послуговується єдиним концептуальним апаратом. Відсутність дефініцій або хоча б пояснень щодо розмитих, з нечіткими межами значень, понять дозволяє кваліфікувати текст проєкту нового ККУ як дискурсивно невизначений. Вчені приходять до важливого висновку, що на основі нечітких понять у процесі логічного виведення зазвичай одержуються лише нечіткі результати. Фактично це означає правову невизначеність, за якої будь-яке рішення суду може вважатися законним. Зі свого боку, такий правозастосовний модус створюватиме завади притягненню до відповідальності, що завжди має наслідком погіршення криміногенної обстановки й загрозу кримінально-правовій безпеці [281, с. 45].

Слушними є міркування експертів, що вирішення проблем, пов'язаних із мовно-інформаційними ефектами, неможливе без застосування сучасних інформаційно-лінгвістичних технологій, до чого спонукає й спрямованість сучасної ІТ-галузі. Серед пріоритетів тут має бути нормативно-правова база. З огляду на обсяг та динаміку змін нормативно-правової бази України досягнення цієї мети практично нездійсненне без застосування національного цифрового інструментарію. На цій основі вбачається уже безальтернативні розроблення й впровадження у Верховній Раді України двох взаємопов'язаних інтелектуальних віртуалізованих лінгвотехнологічних систем: Державного тезаурусу та Державного лінгвістичного корпусу нормативно-правових актів України, прототипи яких було успішно застосовано при проведенні цієї й цілого ряду інших логіко-лінгвістичних експертиз [281, с. 45–46].

На реалізацію принципу правової визначеності у правотворчості й законодавчій техніці спрямований Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. Законом закріплено низку вимог принципу правової визначеності, зокрема ст. 34 встановлює, зокрема, вимоги до змісту нормативно-правового акту: 1) однозначності їх розуміння (ясність, точність, доступність для розуміння та реалізації); 2) передбачуваності (прогнозованості) результатів їх реалізації; 3) їх відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили; 4) уніфікованості вжитої в них термінології; ст. 35 встановлює вимоги до мови та стилю нормативно-правового акту [202].

У контексті зазначеного на особливу увагу заслуговує доцільність лінгвістичної експертизи НПА, яка «повинна охоплювати всі структурно субстанційні рівні мовної системи (фонетичний, граматичний, семантичний, лінгвопрагматичний, логічний, когнітивний, комунікативний та ін.). Зрозуміло, що це стосується, передусім, НПА вищого рівня (законів та кодифікованих актів), які, виступаючи регуляторами певних суспільних відносин, виконують й вагомі системотворчі функції у правовій сфері» [281, с. 43].

Як вже зазначалося, поряд із юридико-технічними та змістовними вимогами у правотворчості важливу роль відіграють процедурні вимоги, які забезпечують доступність правових норм та набрання ними чинності. До них відносять вимоги доведення до відома населення – оприлюднення нормативно-правових актів, їх опублікування; зазначення моменту набрання чинності, терміну дії; наявність перехідних положень.

На вирішення проблем, пов'язаних із процедурними вимогами спрямований, зокрема, Розділ VII Закону України «Про правотворчу діяльність». Так, ст. 48 закріплює: 1. Нормативно-правові акти після їх прийняття (видання) та підписання відповідно до Конституції та (або) законів України доводяться до відома населення шляхом: 1) офіційного оприлюднення (для законів України); 2) опублікування в офіційних друкованих виданнях суб'єктів правотворчої діяльності; 3) розміщення на офіційних веб-сайтах суб'єктів правотворчої

діяльності; 4) оголошення у медіа; 5) оприлюднення в інший спосіб, встановлений законом (для актів органів місцевого самоврядування) [262].

При цьому законодавець розмежовує поняття «офіційне оприлюднення», «опублікування». Зокрема офіційне оприлюднення законів України здійснюється Президентом України після їх підписання шляхом розміщення текстів цих законів на офіційному веб-сайті Президента України. У випадках, передбачених ч. 4 ст. 94 Конституції України, офіційне оприлюднення законів України здійснюється Головою Верховної Ради України на офіційному веб-сайті Верховної Ради України. Після офіційного оприлюднення закони України передаються для опублікування в офіційних друкованих виданнях Верховної Ради України [202]. Опублікування нормативно-правових актів здійснюється в офіційних друкованих виданнях, а у випадках, визначених законом, у друкованих медіа, засновниками (власниками) яких є державні органи, органи місцевого самоврядування та юридичні особи, засновані такими органами [202].

На забезпечення доступності як вимоги правової визначеності законодавець закріпив, що нормативно-правовий акт суб'єкта правотворчої діяльності розміщується на його офіційному веб-сайті відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», якщо іншим законом не визначено спеціальний порядок та строк (термін) такого розміщення [202]. Доведення до відома населення нормативно-правових актів, визначених частиною другою ст. 53 цього Закону, здійснюється після їх державної реєстрації та включення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів із зазначенням відповідного реєстраційного коду [202].

Отже, законодавець фактично унормував найважливіші вимоги правової визначеності, які стосуються правотворчої діяльності, найважливішими серед яких є: вимоги до змісту нормативно-правового акту, їх однозначності, їх ясності, точності, доступності для розуміння та реалізації; передбачуваності результатів їх реалізації; їх відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, узгодженості нормативно-правових актів рівної юридичної сили; уніфікованості термінології НПА; умови офіційного оприлюднення законів України, їх

опублікування, розміщення на офіційних веб-сайтах суб'єктів правотворчої діяльності, оголошення у медіа, оприлюднення в інший спосіб, встановлений законом (для актів органів місцевого самоврядування).

2.3 Особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні

Застосування права є другим після правотворчості чинником, який істотно впливає на сутність та ефективність правового регулювання. Правозастосування, як і правореалізація, мають забезпечити втілення в життя юридичних норм, виражених у них загальних програм поведінки, конкретизоване їх втілення в реальних життєвих процесах з урахуванням особливостей тієї чи іншої конкретної ситуації [65, с. 277].

На важливості правозастосування наголошував і Р. Ієрінг, який уважав, що здійснення є життям та істиною права, самим правом. Все, що не переходить у дійсність, а знаходиться тільки в законах, повинно вважатись лише уявним (удаваним) правом, та навпаки, все що здійснюється як право повинно вважатись правом, хоч би його й не можна було знайти в законах, а наука й народ ще не визнали його свідомо. Достойність всякого права, стверджував він, визначається не відстороненим змістом законів, не правосуддям на папері та не моральністю на словах, але проявом права в життя, дієвою силою, якою те, що визнано та оголошено необхідним, приводиться в реальність [102, с. 18–19]. Саме тому право не можна вважати раз і назавжди встановленою та зафіксованою нормою, адже воно є соціально зумовленим та залежним, а відтак, динамічним, таким, що постійно змінюється та розвивається.

Під правозастосуванням, як правило, розуміють «владну діяльність компетентних органів і посадовців, що забезпечує реалізацію права шляхом винесення індивідуального юридичного рішення щодо конкретних суб'єктів» [171, с. 172]. КСУ звертає увагу на те, що «правозастосовна діяльність полягає в індивідуалізації правових норм щодо конкретних суб'єктів і конкретних

випадків, тобто в установленні фактичних обставин справи і підборі правових норм, які відповідають цим обставинам; пошук та аналіз таких норм з метою їх застосування до конкретного випадку є складовою правозастосування» (абзац дев'ятий пункту 2 мотивувальної частини) [262]. Саме тому для правозастосування принцип правової визначеності є засадничим.

Цілком закономірно, що реалізацію принципу правової визначеності у правозастосуванні пов'язують із вимогами до судових рішень, які безпосередньо розкривають його сутність і призначення, оскільки стабільність правовідносин, ефективність здійснення прав і свобод людини значною мірою залежить від результативності діяльності судової системи [80, 81, 340, 355]. З цього приводу П. Гуйван справедливо відзначає, що саме суд є посередником у можливих конфліктах між публічною владою та громадянином, останній прихисток у випадку вчинення органами чи посадовими особами публічної влади свавільних дій проти приватних осіб. Реалізуючи обмежені правотворчі функції в ході розгляду конкретних справ і адаптації правової норми до ситуації, судами забезпечується здатність нормативно-правових актів слугувати регулятором суспільних відносин [65, с. 278]. У цьому сенсі правова визначеність як універсальний принцип права набуває суттєвих змістовних особливостей, обумовлених специфікою правовідносин, які виникають в процесуальній сфері.

Традиційно більшість науковців ототожнюють вимогу визначеності судових рішень із римським принципом *res judicata*. Так, П. Гуйван відзначає, що дана категорія справедливо розглядається як рівнозначна остаточності рішення суду, яке набрало чинності, і виступає гарантією незмінності встановленого статусу учасників спору [66, с. 16].

Обґрунтовуючи синонімічність правової визначеності із принципом *res judicata*, прихильники цієї точки зору апелюють до судової практики ЄСПЛ. Зокрема, у п. 61 рішення у справі *Brumarescu v. Romania* Суд констатує, що принцип правової визначеності є одним з основоположних аспектів принципу верховенства права, який вимагає, щоб у випадку винесення остаточного рішення суду воно не підлягало сумнівам, було незворотним (*res judicata*) [313]. Цей

погляд Суд підтвердив в ряді інших справ (Рябих проти Росії, Світлана Науменко проти України та ін.).

Тим не менш, вважаємо більш обґрунтованою думку, згідно якої ідея *res judicata* і правова визначеність, незважаючи на тісний взаємозв'язок, не є тотожними поняттями. Розглянувши історичний аспект формування концепції *res judicata*, можемо прийти до висновку, що спочатку вона не мала того змістовного навантаження, яке вкладають в неї сучасні науковці: дослівний переклад даного терміну означає «вирішена справа», а практичне втілення полягало у тому, що з винесенням рішення (*sentencia*) предмет розгляду вважався вирішеним. Вчені також звертають увагу на те, що поняття *res judicata* забезпечувало функціонування судового рішення, а окремі його елементи проявлялись в т. ч. в наслідках остаточно вирішеної справи. Зокрема, таке рішення виключало повторення процесу як в негативному аспекті, оскільки воно ставало підставою для ехерсіо *rei judicata* (преклюзивного ефекту), так і в позитивному, тому що відпадала необхідність в подальших судових розглядах з питань, які отримали вирішення (преюдиційний ефект) [212, с. 73–74].

У сучасній науці принцип *res judicata* прийнято розглядати у двох значеннях: у вузькому – наявність остаточного судового акту, який вступив у законну силу і вирішив справу по суті, яким усунута суперечність чи інша невизначеність правовідносин; у широкому – принцип судочинства, який встановлює, що закінчення судового спору винесенням рішення і набрання ним законної сили має наслідком: виключність – повторний розгляд тотожного спору не допускається; незаперечність – подальше оскарження рішення в ординарному порядку забороняється, а перегляд допускається лише за наявності визначених обставин; виконуваність – рішення суду повинно бути виконане [75, с. 62]. У такому трактуванні *res judicata* слід розглядати в якості галузевого принципу реалізації правової визначеності.

Принципи правової визначеності і *res judicata* не є ідентичними або взаємозамінними поняттями. *Res judicata* виступає як визначений статус остаточного судового акту, який не підлягає повторному перегляду за відсутності

виключних обставин. При цьому, будь-яке порушення *res judicata* є порушенням принципу правової визначеності, оскільки має наслідком невизначеність правового статусу суб'єктів, які є сторонами розглядуваної справи. Так, суддя Х. Л. Розакіс в окремій думці у рішенні у вже згадуваній справі *Brumarescu v. Romania* вказує, що у випадках, коли правова система надає суду право виносити остаточні рішення, а потім дозволяє їх скасовувати в ході наступних процедур, страждає не лише правова визначеність, але й саме існування суду ставиться під питання, оскільки, по суті, він не має жодних повноважень остаточно вирішити юридичне питання [312]. Таким чином, ототожнення принципів правової визначеності, в т. ч. судового рішення, і *res judicata* є некоректним, оскільки останнє слід розглядати в якості процесуального аспекту правової визначеності, який означає остаточність прийнятих судових рішень. В той же час правова визначеність є більш широкою категорією, яка включає в себе не тільки стабільність судових актів, а й вимоги, що стосуються їх змісту, техніки викладу, логічної структури, мотивації.

Проаналізувавши практику Європейського Суду, можна зробити висновок, що правова визначеність судових рішень розглядається ним у двох аспектах:

– змістовний – вимоги, звернені до самого рішення як до наслідку правозастосовної діяльності: ясність, відсутність протиріч, умотивованість. Так, Суд звертає увагу на те, що згідно принципу належного здійснення правосуддя, в рішеннях судів і судових інстанцій повинні бути викладені мотиви, які лежать в основі цих рішень. Незважаючи на те, що національні суди користуються певним правом розсуду при виборі аргументів у конкретній справі і прийнятті доказів, наданих сторонами, судовий орган зобов'язаний обґрунтовувати свої дії, вказувати мотиви своїх рішень [330]. Разом з тим, якісний ступінь мотивування може залежати як від характеру цих рішень, різноманіття доводів і аргументів, особливості правових систем, законодавства та звичаїв. Крім того, більш істотного обґрунтування вимагають рішення, які відхиляються від існуючої прецедентної практики відповідної держави;

– стабільність рішення – до цієї групи вимог належать: заборона вимагати

перегляду остаточного рішення лише з метою проведення повторного розгляду і отримання нового рішення; перегляд не може бути прихованою формою апеляції, а наявність протилежних поглядів у справі не може бути підставою для перегляду; заборона скасування остаточного рішення, яке має обов'язкову юридичну силу, вищим судом, в т. ч. за заявою державної посадової особи [327]. При цьому, європейська практика виходить з того, що остаточність судового рішення передбачає встановлення і вирішення фактичної сторони справи, розв'язання юридичного спору між сторонами, а не пов'язується із набранням ним законної сили в сенсі національного законодавства.

Разом з тим, зважаючи на універсальний, комплексний і фундаментальний характер принципу правової визначеності, було б некоректним обмежувати його зміст виключно наслідками судового акту або вимогами зрозумілості тієї чи іншої процесуальної норми. У цьому сенсі правова визначеність як процесуальний стан є значно ширшою категорією, яка вимагає забезпечення правильної оцінки правового стану у цілому, розуміння умов і наслідків здійснення тих чи інших прав, повноважень або виконання обов'язків. Ці вимоги складають внутрішній аспект правової визначеності у процесуальній сфері, без дотримання якого забезпечення справедливості судової діяльності і стабільності рішення суду є неможливим.

Аналіз і узагальнення практики ЄСПЛ дає підстави поряд із визначеністю судових рішень, виокремити й інші вимоги принципу правової визначеності у сфері правозастосування, а саме – однозначність, точність, чіткість офіційного тлумачення окремих норм і нормативно-правових актів. Йдеться про те, що повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-правових актів, тобто «об'єктивація у правотворчому, правотлумачному чи правозастосовчому акті такого припису, у якому би точно та повно відображався зміст норми (принципу) права, що конкретизується, досягалась максимальна правова визначеність, що в свою чергу створить необхідні передумови для реалізації нормативно-правового припису, дасть можливість врегулювати суспільні відносини» [56, с. 36]. Як слушно зазначає М. Горбань,

«правоконкретизація – це юридично значима діяльність компетентного суб'єкта, спрямована на відображення точності та повноти змісту принципів, норм права, досягнення їх максимальної правової визначеності для створення необхідних передумов реалізації нормативно-правового припису, в якому вони об'єктивовані» [56, с. 37]. Водночас, варто зазначити, що досягнення ідеальної конкретизації норм є неможливим, ураховуючи те, що умови, які існують на момент прийняття чи конкретизації норми з часом можуть змінюються, а суспільні відносини трансформуються.

Загальновизнано, що судова діяльність, поряд із правозастосуванням, передбачає також і правотлумачення та правотворення, яким притаманна правоконкретизація. Судова правоконкретизація – це різновид правоконкретизації, що полягає юридично-значимій діяльності компетентного суб'єкта судової системи держави, що спрямований на відображення у судових актах точного та повного змісту принципу, норми права, досягнення максимальної правової визначеності задля її ефективного використання у врегулюванні суспільних відносин за об'єктивно існуючих умов [56, с. 57].

При цьому, судова правоконкретизація є досить багатоманітною та має свої особливості. Саме тому сучасні науковці, які її досліджують, класифікують судову правоконкретизацію за різними критеріями (за видами судової діяльності; за рівнем обов'язковості конкретизуючих норм; за інстанційністю; за суб'єктами здійснення; за кількісним складом суб'єктів; за галузями права) [56, с. 61].

Правоконкретизація як особливий вид правової діяльності, спрямована на забезпечення точності, ясності, однозначності правової норми поширена у різних правових системах, у тому числі й правовій системі Великої Британії. Прикладом є діяльність судів Великобританії, за наслідками правотворчої діяльності яких набули поширення положення про юридичну силу судового прецеденту. Йдеться про прецедент, створений Апеляційним судом Англії та Уельсу за результатом розгляду та вирішення справи Міської ради Лідсу проти Прайс та інших, у якому зазначено, що у разі конфлікту між прецедентом Європейського суду з прав людини та прецедентом вищої судової інстанції Англії застосовується

останній [312]. До винесення вказаного судового рішення таке обов'язкове правило у законодавстві Англії було відсутнє. Варто зазначити, що зазначену правову позицію одноголосно схвалено та підтримано Палатою лордів у рішенні за наслідками розгляду скарги на рішення Апеляційного суду.

Загальновизнано, що правотворчі повноваження судів країн загального права є досить широкими, на відміну від країн континентального права, адже переважна більшість правових норм встановлюється на підставі прецеденту. При цьому, структура прецедентної норми відрізняється від класичної норми права та сформулюється шляхом аргументації, формулювання певного правила чи принципу (*ratio decidendi*), що є формально обов'язковим. Фактично прецедентне право та його норми можна розглядати спробою відмови від абстрактних правових формулювань на користь конкретних правових положень, які виникають у процесі вирішення судом конкретної справи. Попри те, що прецеденти судів загального права не є обов'язковими, з огляду на специфіку судової ієрархії, вони значною мірою впливають на практику судів, які знаходяться статусом нижче.

Наступною вимогою принципу правової визначеності у сфері правозастосування є законність вирішення юридичних колізій і усунення прогалин у діючому законодавстві. Зокрема ЄСПЛ у рішенні у справі *Baranowski v. Poland* вказує, що законодавчі прогалини і практика, яка складається на їх основі, що не заснована на правовому положенні чи судовому рішенні, є порушенням принципу правової визначеності [316]. Крім того, прогалини у праві і колізії, не обумовлені конкуренцією правових норм, призводять до розбалансування правового регулювання у цілому і суттєвого ускладнення процесу правозастосування, що, у свою чергу, має наслідком зниження юридичного ефекту таких норм і їх неспроможності адекватно, ефективно і справедливо регулювати правовідносини. В ході правозастосовної практики усунення такої невизначеності відбувається через тлумачення, в т. ч. судового, дефектних норм при вирішенні конкретних спорів, а також шляхом застосування аналогії закону і аналогії права.

До важливих вимог принципу правової визначеності у сфері правозастосування можна віднести єдність судової практики чи одноманітність застосування закону судами за однакових фактичних умов у аналогічних справах та остаточність судового рішення. Так, ЄСПЛ констатує порушення принципу правової визначеності у випадках, коли суд виносить протилежні рішення про межі застосування закону в аналогічних правових ситуаціях, а вищий судовий орган не врегульовує ці протиріччя у своїй практиці або протилежні рішення виносяться вищим судом однієї гілки судової влади. При цьому, критеріями оцінки розбіжностей у судовій практиці виступають три основні моменти: істотність і тривалість розбіжностей; наявність у національному законодавстві механізму їх усунення; факт застосування цих механізмів [12]. Разом з тим, незважаючи на важливість узгодження судової практики, Європейський Суд не заперечує її розвитку і відповідності критеріям належного правозастосування у випадку її обґрунтованості і урахування динаміки і логіки розвитку правовідносин.

На забезпечення єдності судової практики спрямована діяльність Верховного Суду, який, згідно ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом», а також здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики; забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначених процесуальним законом [204]. Особливу роль у забезпеченні єдності судової практики відіграють постанови Пленуму Верховного Суду та всі його складові – роз'яснення, рекомендації, дефініції, які мають загальний, а не персоніфікований характер та адресовані всій системі існуючих у країні судів. На забезпечення єдності судової практики та принципу правової визначеності спрямована, зокрема, і вимога обов'язковості судових рішень. У ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів, законодавець закріплює: висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий

акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [204]. Крім того, ст. 45 унормовано, що Велика Палата Верховного Суду як постійно діючий колегіальний орган Верховного Суду, у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права.

Відомий український учений Н. Пархоменко, аналізуючи єдність судової практики як складову правового регулювання, особливу увагу звертає на закріплені законодавцем повноваження Верховного Суду: приймати загальнообов'язкові до застосування постанови, в яких містяться висновки щодо порядку застосування окремих положень нормативно-правових актів суб'єктами владних повноважень; приймати постанови, в яких містяться висновки щодо порядку застосування певних норм права, для врахування судами при застосуванні таких норм права; узагальнювати, систематизувати та оприлюднювати практику застосування чинного законодавства щодо окремих категорій справ у вигляді правових позицій; надавати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування чинного законодавства судами при вирішенні справ» [185, с. 28].

Важливою вимогою принципу правової визначеності є остаточність судового рішення. На зазначену вимогу звертають увагу як вітчизняні вчені, так і ЄСПЛ, Комітет міністрів Ради Європи. Відомий український учений, суддя КСУ В.Городовенко, досліджуючи принципи судової влади, у тому числі й принцип правової визначеності, слушно наголошує: «Одним із важливих аспектів правової визначеності, розвинених практикою Європейського суду з прав людини, є остаточність судового рішення, тобто неможливість піддіти його сумніву. Окрім того, Комітет Міністрів Ради Європи вважає, що порушенням правової визначеності є виконання одним судом повноважень двох інстанцій, а також право посадових осіб держави (суддів, прокурорів) оскаржити судові рішення до вищої інстанції без відому сторін у справі» [59, с. 124].

До принципу правової визначеності у правозастосуванні належить вимога неухильного виконання судових рішень, яка також є невід'ємною частиною права на справедливий суд. Стаття 129¹ Конституції України закріплює: «Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд [126]. Обов'язковість судових рішень закріплена і ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якій унормовано: «Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом. Невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, установлену законом» [204].

Виконання рішень суду є важливою вимогою не лише для забезпечення принципу правової визначеності, а й для забезпечення права на судовий захист. Так у Рішенні Конституційного Суду України зазначається: «Виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначений у законі комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави» [224]. Згодом КСУ наголосив на тому, що обов'язкове виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист, тому держава не може ухилятися від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судового рішення задля реального захисту та відновлення захищених судом прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави. Позитивний обов'язок держави щодо забезпечення виконання судового рішення передбачає створення належних національних організаційно-правових механізмів реалізації права на виконання судового рішення, здатних гарантувати здійснення цього

права та обов'язковість судових рішень, які набрали законної сили, що неможливо без їх повного та своєчасно-го виконання [225].

Попри конституційне закріплення та гарантування виконання судових рішень, в Україні десятиліттями існували проблеми з виконанням судових рішень, що свідчить про системний характер проблеми. На важливість виконання судових рішень в Україні та наявність системних проблем у цій сфері неодноразово звертав увагу ЄСПЛ. Так у рішенні у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» у п. 38 наголошується, що Комітет міністрів «незважаючи на цілий ряд законодавчих та інших важливих ініціатив, до яких неодноразово приверталася увага Комітету міністрів, поки що досить мало зроблено для того, щоб подолати існуючу структурну проблему невиконання рішень національних судів» [224].

Проблема низької ефективності виконання судових рішень не лише зводить нанівець будь-які позитивні зміни в судовій системі, а й суттєво ускладнює функціонування і розвиток правової системи України, оскільки унеможлиблює досягнення нею важливого системного результату – забезпечення і захисту прав людини.

Водночас, до уваги необхідно взяти той факт, що право на забезпечення виконання судових рішень не є абсолютним правом. Так, ЄСПЛ зазначив, що: «право на звернення до суду та стадія виконання відповідного судового рішення не є абсолютними та можуть підлягати законним обмеженням. При обмеженні права власності особи або на підставі закону, або фактичними діями Європейський Суд розглядає, чи зменшує накладене обмеження значимість права, зокрема, чи переслідує воно законну мету і чи існує розумне співвідношення між засобами, що використовуються, і метою, що переслідується» [385].

Таким чином, неухильне виконання судових рішень, як показник дієвості судової влади та важлива вимога реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні, спрямована на забезпечення системного результату функціонування й розвитку правової системи України. Саме тому, «забезпечення

судового контролю за виконанням судових рішень є важливою гарантією забезпечення неухильного втілення їх в життя» [230, с. 146–155].

З огляду на викладене, вважаємо за необхідне детальніше зупинитись на формах прояву принципу правової визначеності у процесуальній діяльності, яка є специфічною формою правозастосування.

У цивільному процесі реалізація принципу правової визначеності проявляється, зокрема, в передбачуваності судових рішень та в системі оскарження і підставах для перегляду судових актів. Як зазначає суддя ВС В. Крат, «всі погоджуються з тим, що в межах судової системи завжди має бути цей механізм усунення невизначеності та забезпечення передбачуваності судової практики. Такі механізми працюють з грудня 2017 року. Це Велика Палата, об'єднані палати, палати касаційних судів. І це все за задумом законодавця направлено на те, щоб забезпечити спосіб усунення невизначеності і механізм, який все ж таки дозволяє забезпечити розумну передбачуваність судових рішень. Навіщо потрібна розумна передбачуваність судових рішень? Очевидно, що особа, фізична чи юридична, має можливість прогнозувати як буде вирішено її спір. Це одне з основних завдань, яке дозволяє зробити розв'язання спору прогнозованим» [136]. Отже, поряд із розумною передбачуваністю судових рішень важливою є наявність механізму усунення невизначеності.

Узагальнюючи практику Верховного Суду, В. Крат наводить приклади справ, у яких ВС розглядав різні аспекти питання правової визначеності, серед них зокрема, у справі про компенсацію моральної шкоди, яка продемонструвала, що різний підхід до стягнення збитків та компенсації моральної шкоди навряд чи забезпечує розумну передбачуваність судових рішень. У справі про правові наслідки нікчемності другого заповіту, йдеться про те, що по своїй суті недійсність заповіту дорівнює по правовим наслідкам відсутності заповіту. Тобто, недійсний заповіт не породжує тих правових наслідків, на які він був спрямований. В. Крат наголошує, що «з моменту набрання чинності ЦК України 2003 року застосовувалась конструкція, за якої при існуванні кількох заповітів, другий заповіт, якщо він є нікчемним, скасовував перший, який з точки зору

права вважається дійсним. Навряд чи таке розуміння норми є розумно передбачуваним і навряд чи законодавець хотів саме так врегулювати щоб «юридичний нуль» знищував юридичний факт. Хоча розумно передбачуваним якраз є те, що нікчемний заповіт не може скасовувати щось правомірне» [136].

Практика Верховного Суду у справах, у яких розглядалися й інші аспекти принципу правової визначеності є досить широкою і, поряд із зазначеними, представлена у справах: про правонаступництво юридичних осіб публічного права; про джерело визначеності змісту обов'язку особи, що завдала моральної шкоди; про розумне обчислення строку та ін. Наявність досить широкого кола справ, у яких порушуються питання принципу правової визначеності свідчить про складність, багатоаспектність його проявів та конвенційний характер. Зазначене підтверджується й застосуванням доктрини «Prospective Overruling», «відповідно до якої вважається, що в окремих випадках суд може застосувати нове тлумачення, проголосивши, що в цілях правової стабільності воно буде застосовуватися виключно для майбутніх правовідносин»[136].

Важливе значення у реалізації принципу правової визначеності має і система оскарження і підстави для перегляду судових актів. Європейський Суд у своїй практиці наголошує, що повага до принципу *res judicata* вимагає, щоб такий перегляд допускався у виключних випадках, коли є обов'язковим в силу обставин суттєвого і непереборного характеру, із дотриманням суворих меж, зокрема:

– перегляд рішення може здійснюватися лише у справах, які заслуговують «третього судового розгляду», наприклад, з метою корекції судової помилки, неправильного здійснення правосуддя. Європейський Суд неодноразово підкреслював, що за відсутності серйозних процесуальних порушень незгода наглядової інстанції з висновками нижчих судів не може бути підставою для скасування остаточного судового рішення [318];

– право на таке звернення надається лише сторонам спору. Так, розглядаючи справу *Brumarescu v. Romania*, ЄСПЛ розкритикував національну судову систему, в якій допускається опротестування остаточного судового рішення державними посадовими особами, які не є стороною у справі [313].

Більше того, неприпустимим є втручання держави в судовий спір як у формі скасування остаточних судових рішень (прямо чи опосередковано), так і в формі односторонньої зміни державою умов виконання своїх зобов'язань перед громадянами;

– можливість оскарження повинна бути обмежена визначеним строком, а розгляд таких справ не повинен тривати невизначений час. В контексті реалізації цієї вимоги особливої уваги заслуговує можливість продовження чи поновлення процесуальних строків. Так, у рішенні у справі «Пономарьов проти України» Суд постановив, що поновлення звичайного строку оскарження із плином значного періоду часу може порушити принцип правової визначеності, тому у кожному випадку національні суди повинні встановити, чи виправдовують причини поновлення строку втручання у *res judicata*, особливо коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів стосовно часу або підстав для таких рішень [243]. Позитивні рішення з таких питань повинні бути належним чином обґрунтовані;

– провадження за нововиявленими обставинами, яке є різновидом екстраординарних способів оскарження, допускається за умови виникнення суттєвих для справи обставин, які раніше не були відомі. Такі обставини повинні відповідати наступним критеріям: докази є суттєвими, повинні призвести до іншого результату судового розгляду; вони не були доступні для застосування у попередньому судовому розгляді, не могли бути надані на остаточному судовому засіданні або були приховані від судді. При цьому, Європейський Суд наголошує на необхідності відмежування нововиявлених обставин від нових, тобто таких, які мають значення для судового розгляду, але вперше виникають лише після нього. Останні не є підставою для перегляду остаточного судового рішення за нововиявленими обставинами.

Особливого значення в контексті реалізації принципу правової визначеності у цивільному процесі набуває питання застосування законодавства із ретроактивною дією. Європейський Суд особливо наголошує на небезпеці, пов'язаній із реалізацією такого законодавства, яке впливає на судові вирішення

спору, стороною в якому є держава [31, с. 144]. В принципі Суд не забороняє використовувати закони зі зворотною дією, проте вимагає, аби причини, наведені в обґрунтування таких дій, розглядались з максимально можливою обачністю, з урахуванням вимог правової визначеності і принципів справедливого судового розгляду. Зокрема, під час вирішення питання про застосування ретроактивного законодавства слід враховувати наступні положення:

- законодавчий орган вільний у прийнятті нових ретроспективних положень для регулювання цивільних прав, проте будь-яке втручання з боку законодавчої влади в здійснення правосуддя з метою здійснення впливу на судове вирішення спору, в якому держава виступає стороною, виключається [328]. Це правило має важливе значення для т. зв. триваючих проваджень, в яких запровадження нормативного акту, прийнятого до моменту остаточного вирішення триваючої справи, має істотний вплив на її результат. Так, у справі *Stefanetti and Others v. Italy* Суд констатував порушення принципу правової визначеності внаслідок прийняття парламентом закону, який змінив підхід до розрахунку пенсійних виплат, через 24 роки після оголошення відповідного наміру. На думку Суду, незважаючи на цей строк, зміни не були передбачувані, а законодавче втручання було спрямоване не на відновлення початкового наміру законодавця;

- застосування ретроактивного законодавства до спірних правовідносин, які розглядаються у судовому провадженні, допускається лише у виключних випадках, за наявності вагомих підстав загального (публічного) інтересу. Разом з тим, Суд вказує на важливість аналізу «часу і способу» (timing and manner) прийняття закону. Так, у справі *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece* не визнав переконливими доводи Уряду Греції про те, що новий закон було прийнято демократичним шляхом і спрямовано не усунення негативних наслідків недобросовісного ведення бізнесу в умовах воєнного режиму, незважаючи на важливість вказаних правовідносин [329]. Натомість, у випадках, коли має місце використання прогалін у законодавстві з метою отримання особистих переваг, ретроактивне застосування закону є виправданим (справа *The*

National & Provincial Building Society, the Leeds Permanent Building Society and the Yorkshire Building Society v. the United Kingdom);

– забезпечення балансу між публічними і приватними інтересами. Такий баланс вимагає необхідність розумного взаємозв'язку і між засобами, які використовуються, і метою, яку необхідно досягти. У п. 120 рішення у справі *Beyeler v. Italy* Європейський Суд підкреслює, що, коли розглядається питання, яке має загальний інтерес, державні органи повинні діяти своєчасно, належним чином і з максимальною послідовністю [317]. При цьому, досягнення такого балансу вимагає всебічного аналізу різних груп інтересів з метою вибору оптимального вектору дій у кожній конкретній ситуації.

Інший підхід до визначення сутності і призначення правової визначеності сформувався в рамках кримінального процесу. Зокрема, на думку С. Купрейченко, некоректним є ототожнення правової визначеності виключно із стабільністю регулювання і наслідками остаточного судового рішення, оскільки результат кримінального процесу не завжди пов'язаний із винесенням судового акту [141]. Крім того, в кримінальному провадженні потреба у визначеності завжди виникає до його вирішення по суті, зокрема, в ході досудового розслідування, яке є обов'язковою стадією кримінального процесу. Така потреба є цілком виправданою, з огляду на специфіку кримінальної процесуальної діяльності, яка не обмежується виключно судовим розглядом, а включає в себе різні процесуальні форми, до яких встановлюються особливі формальні вимоги. Порушення процесуальної форми тягне за собою нікчемність кримінального процесу у цілому, тому невизначеність кримінального процесуального законодавства, непередбачуваність реалізації прав, обов'язків, повноважень під час здійснення такої діяльності повинні бути мінімізовані [141].

З цього приводу Ч. Беккарія у трактаті «Про злочини і покарання» писав: «Якщо закони не точно й твердо визначені та не від слова в слово розуміються; якщо не та єдина посада судді, щоб розібрати й визначити, яка дія не відповідає закону ... то стан громадянина буде підлягати дивним пригодам» [180, с. 189]. Таким чином, можна зробити висновок, що правова визначеність у

кримінальному процесі передбачає прогнозованість і зрозумілість його ходу, наслідків, правового становища його учасників у тій мірі, в якій він зачіпає їх права і законні інтереси.

Аналіз літератури дає змогу стверджувати, що принцип правової визначеності у кримінальному процесі включає в себе наступні вимоги:

- відповідність кримінального процесуального законодавства вимогам юридичної техніки – це загальне правило набуває особливого значення для кримінальної процесуальної сфери, оскільки більшість національних правових систем виходить з того, що правове регулювання таких правовідносин повинно відбуватись виключно на основі кримінального процесуального законодавства. Незважаючи на те, що даний принцип знаходить своє вираження здебільшого у нормотворчості, він має важливе значення і для правореалізації, тому що правова невизначеність кримінальної процесуальної форми унеможлиблює здійснення ефективного і справедливого кримінального провадження, негативно впливає на правове становище громадян і може мати негативні наслідки для їх прав та законних інтересів;

- відсутність колізій – суперечності у кримінальних процесуальних нормах є неприпустимими, оскільки вони призводять до ускладнення і надмірної бюрократизованості процесу, збільшення кількості ненавмисних помилок з боку учасників процесу, а також можуть мати наслідком зловживання правами і повноваженнями суб'єктами всупереч завданням і принципам процесу. Серед засобів боротьби з колізіями дослідники називають впорядкування законодавства, внесення до нього змін, судові тлумачення колізійних норм, пряме застосування фундаментальних загальновизнаних принципів права, звернення до норм, які регулюють правила вирішення колізій. [141, с. 145]. Застосування останнього способу у кримінальному процесі є дискусійним: так, рядом науковців не визнається можливість застосування в кримінальній процесуальній діяльності аналогії закону і аналогії права з огляду на те, що їх використання однозначно заборонено у кримінальному праві. З іншого боку, очевидно, що неможливо врегулювати усі слідчі ситуації на законодавчому рівні з огляду на складність і

специфіку кримінального процесу. У такому випадку доцільною є адаптація загальних кримінальних процесуальних норм, в т. ч. принципів кримінального процесу, до конкретної ситуації на практиці;

– забезпечення юридичної однозначності і впевненості у правових наслідках провадження – ця вимога включає в себе забезпечення преюдиційного значення судового акту, належне виконання вироку, забезпечення настання саме тих правових наслідків, які встановлені у прийнятому рішенні, забезпечення належної реалізації прав і вимог законодавства в ході досудового розслідування та кримінального процесу у цілому [141, с. 146–147].

Крім того, на нашу думку, доцільним було б класифікувати вимоги правової визначеності у кримінальному процесі залежно від стадії провадження на вимоги до досудового розслідування (підстави і порядок відкриття кримінального провадження, правовий статус учасників досудового розслідування, порядок визначення підслідності, вимоги до доказів, процесу доказування, строки досудового розслідування, вимоги до слідчих дій, підстави і порядок закриття провадження), вимоги до судового розгляду (стабільність і остаточність судового рішення, змістовні вимоги, виконуваність вироків та інших судових актів), вимоги до оскарження і перегляду судових актів.

Значний інтерес в контексті дотримання принципу правової визначеності у кримінальному процесі викликає проблема повторності притягнення особи до відповідальності (*non bis in idem*). Так, ч. 1 ст. 4 Протоколу 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплене правило, згідно якого ніхто не може бути вдруге притягнений до суду або покараний в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону і кримінальної процедури відповідної держави [205]. Як впливає з наведеного визначення, у міжнародній практиці правило *non bis in idem* розглядається в якості галузевого, кримінально-правового принципу.

Разом з тим, у літературі сформувався більш широкий погляд на розглядувану концепцію. Так, Г. Огнев'юк наголошує на необхідності включення

принципу неприпустимості повторної відповідальності особи до складу ідеї правової визначеності, оскільки остання знаходиться з ним у тісному зв'язку: зокрема, варіативність видів відповідальності, непрогнозованість їх застосування не дають особі можливості усвідомлювати тяжкість правопорушення, прогнозувати обсяг і характер негативних наслідків, яких їй доведеться зазнати, а отже, створює загрозу невизначеності [173, с. 135]. Однак, на сьогодні принцип недопустимості подвійної відповідальності розглядається здебільшого в якості галузевого, що призводить до невиправданого звуження його сутності і сфери застосування.

У сучасній юридичній науці категорію *non bis in idem* розглядають у двох аспектах: 1) матеріальний – заборона кваліфікації одного злочинного діяння одночасно за декількома статтями кримінального закону, якщо норми, що в ньому містяться, співвідносяться між собою як загальна і спеціальна або частина і ціле; заборона подвійного врахування однієї і тієї ж обставини одночасно при кваліфікації злочину і визначенні виду і міри відповідальності судом; 2) процесуальний – заборона повторного здійснення кримінального переслідування особи за злочин, за який цю особу вже було засуджено чи виправдано. У цьому значенні правило *non bis in idem* частково співпадає з принципом стабільності судового рішення, яке вступило в законну силу, оскільки має на меті гарантування і забезпечення стабільності та визначеності правового статусу відповідної особи, а отже, повинно вважатись змістовною складовою принципу юридичної визначеності.

Важливого значення для забезпечення правової визначеності набуває проблема застосування принципу *non bis in idem* у випадках, коли діяння особи охоплює декілька правопорушень, які можуть бути кваліфіковані за різними статтями закону. Аналіз європейської судової практики, присвяченої цьому питанню, дає змогу зробити висновок про її суперечливість. Так, у п. 338 рішення у справі «Компанія «Аалборг Портланд» та інші заявники проти Комісії Європейських співтовариств» Суд Європейських співтовариств вказує, що застосування принципу *non bis in idem*, який визнається одним із

фундаментальних принципів права Співтовариств, повинно відповідати трьом взаємопов'язаним умовам: повинні мати місце тотожність фактів, єдність особи правопорушника і єдність правового інтересу, який захищається [289].

Протилежну позицію Суд Європейських співтовариств сформулював у ряді рішень, прийнятих в порядку кримінального провадження, відповідно до якої в основу принципу *non bis in idem* покладений єдиний критерій – тотожність діянь, який розуміється як наявність певної сукупності обставин, нерозривно між собою пов'язаних у часі, місці вчинення правопорушення і ознакам об'єкту [311]. В той же час наявність лише суб'єктивного зв'язку між діями не є підставою для визнання їх «одними і тими самими», а застосування принципу повторності притягнення до відповідальності не залежить ні від правової кваліфікації правопорушення, ні від правового інтересу, який захищається.

Судова практика ЄСПЛ для вирішення питання про правомірність застосування заходів відповідальності у таких випадках, сформулювала декілька підходів до визначення ідентичності вчинених правопорушень:

– *idem factum* – ця позиція концентрується на понятті «одні й ті самі дії» незалежно від їх правової кваліфікації. Так, у справі «Градінгер проти Австрії», заявник був притягнутий до кримінальної відповідальності за вчинення вбивства з необережності, а також оштрафований за управління автомобілем у стані алкогольного сп'яніння. За наслідками розгляду цієї справи Суд встановив, що, незважаючи на те, що призначення, характер і мета цих правопорушень були різними, мало місце подвійне притягнення до відповідальності, оскільки рішення в обох справах базувались на одних і тих самих діях заявника [322];

– *conours ideal d'infractions* – дії обвинуваченого, за які він був притягнутий до відповідальності, є одними й тими ж, але формують склади декількох правопорушень, за вчинення яких особу можна притягувати до відповідальності в межах різних процесів (справа «Олівейра проти Швейцарії», «Гектан проти Франції»). У цьому випадку факт розгляду правопорушень різними судами не має вирішального значення;

– концепція «головних елементів» правопорушення – допускається

кримінальне переслідування за вчинення декількох правопорушень, які охоплюються єдиним злочинним діянням (справа «Франц Фішер проти Австрії»). Суд наголошує, що необхідно додатково встановити наявність чи відсутність у складах таких правопорушень однакових «головних елементів». Такими елементами можуть бути мета, умисел, характер діяння (дія чи бездіяльність), тяжкість правопорушень, їх наслідки [74]. Цей підхід застосовується також при вирішенні питання про кваліфікацію правопорушень, здійснених в результаті одного злочинного діяння, у випадку конкуренції кримінально-правових норм. З цього приводу Європейський Суд у вже згадуваній справі «Франц Фішер проти Австрії» підкреслив, що при конкуренції загальної і спеціальної норм достатньою є кваліфікація правопорушення і кримінальне переслідування лише за однією з них.

Таким чином, ЄСПЛ виходить з того, що вирішення питання про подвійність притягнення до відповідальності у кожному конкретному випадку повинно вирішуватись з урахуванням фактичних обставин справи, аналізу їх з точки зору ідентичності, наявності між ними взаємного зв'язку, а також їх доведеності. Що стосується правової кваліфікації правопорушення, то, з огляду на відмінності у правових системах держав, які підпадають під юрисдикцію Суду, її застосування не повинне бути пріоритетним, оскільки такий підхід суттєво обмежує права людини.

Іншим дискусійним питанням, безпосередньо пов'язаним із реалізацією вимог правової визначеності у кримінальному провадженні, є проблема дотримання принципу притягнення до кримінальної відповідальності виключно на підставі закону (*nullum crimen sine lege*) у провадженнях на підставі імперативних міжнародних норм (*jus cogens*), зокрема, принципів міжнародного права і норм щодо міжнародних злочинів. Так, ст. 7 Конвенції прямо забороняє притягати особу до кримінальної відповідальності за будь-які дії чи бездіяльність, які на момент їх вчинення не становили кримінального правопорушення згідно з національним чи міжнародним правом [124]. Аналогічні положення відтворені у ст. 22 Римського Статуту Міжнародного кримінального Суду, який, крім того,

додаткового вимагає, щоб визначення і тлумачення злочину повинно бути точним і недвозначним. Цими правилами фактично встановлюється заборона застосування кримінального законодавства за аналогією, а єдиною юридичною підставою притягнення до кримінальної відповідальності визнається чітко сформульоване положення відповідного закону. Водночас, у ч. 2 ст. 7 Конвенції міститься застереження про те, що положення *nullum crimen sine lege* не є перешкодою для судового розгляду і покарання особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями [124]. Очевидно, що до таких правопорушень відносять порушення імперативних норм і принципів міжнародного права, які посягають на міжнародний правопорядок і безпеку, викликають занепокоєння всього світового співтовариства і визнаються міжнародними злочинами.

Вперше перелік таких злочинів був визначений Статутом Нюрнберзького трибуналу 1945 р., що стало значним вкладом Міжнародного військового трибуналу в розвиток як інституту міжнародної кримінальної відповідальності, так і міжнародного права у цілому. Згідно ст. 6 злочинами, які тягнуть індивідуальну кримінальну відповідальність, є:

- злочини проти миру – планування, підготовка, розв’язування чи ведення агресивної війни чи війни з порушенням міжнародних договорів, участь у плані або змові, спрямованих на здійснення таких дій;
- військові злочини – порушення законів і звичаїв війни;
- злочини проти людяності – вбивства, знищення, поневолення та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до чи під час війни, переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів з метою здійснення чи у зв’язку з будь-яким злочином [245]. При цьому, з приводу цієї категорії правопорушень Статутом особливо підкреслюється, що такі дії визнаються злочинами незалежно від того, чи передбачено це внутрішнім законодавством конкретної держави, що дозволяє класифікувати наведені положення як норми прямої дії, які підлягають безпосередньому застосуванню.

Таким чином, кримінальна відповідальність за міжнародні злочини, які є найтяжчими порушеннями загальновизнаних принципів міжнародного права і прав людини, витікає безпосередньо з міжнародного права. При цьому, конструкція відповідного правового положення містить у собі елемент невизначеності, який допускає широке тлумачення розглядуваної категорії. Крім того, з огляду на особливості міжнародного права і міжнародної системи при реалізації зазначених положень виникає ризик надмірної політизації відповідних питань, що матиме негативний вплив на правовий статус осіб, чиї інтереси зачіпаються, та правопорядку у цілому. Тим не менш, незважаючи на перелічені ризики, вважаємо такий відступ від принципу правової визначеності доцільним, оскільки зростання кількості збройних конфліктів, подальше розширення міжнародного тероризму та експансіонізму, трансформація форм та методів ведення військових конфліктів призводить до необхідності належного правового реагування.

Незважаючи на суттєве значення принципу правової визначеності для регулювання суспільних відносин, в т. ч. у процесі правозастосування, не меншого значення у цій діяльності має протилежне явище – принцип правової невизначеності. У науковій думці поширеною є теза, що визначеність і невизначеність – невід’ємні риси правового регулювання, взаємопов’язані і взаємообумовлені категорії, які встановлюють межі одна одної, здатні до взаємопереходів, є протилежними у ряді випадків та одночасно є якісними властивостями і специфічними засобами правового регулювання. Водночас, традиційною для сучасної юридичної науки є абсолютизація правової визначеності, нерідко навіть на шкоду іншим фундаментальним принципам права. У цій ситуації невизначеність згадується у зв’язку з нею, в кращому випадку, в якості дефекту правотворчості, що, на нашу думку, є некоректним.

З цього приводу ряд дослідників відзначають, що невизначеність настільки ж природна і об’єктивна, як і визначеність. Більше того, ці дві категорії, протилежні за своєю суттю, знаходяться у єдності і пов’язані взаємними переходами. Поділяємо думку, що невизначеність є об’єктивно притаманною

рисою будь-якого права. З урахуванням динамічності суспільного розвитку, розширення міжнародного, в т. ч. правового співробітництва, а також конвергенції правових систем її значення у правовому регулюванні також піддається подальшим трансформаціям. З огляду на це, вважаємо за необхідне детальніше зупинитись на дослідженні правової невизначеності саме як позитивної риси права та її проявів у правореалізаційній діяльності.

Для правореалізації розуміння правової невизначеності в якості парної категорії та протилежності правової визначеності набуває особливого сенсу, оскільки у цьому випадку невизначеність може виступати в якості позитивного явища, здатного виступати одним із дієвих засобів правового регулювання. Зокрема, саме невизначеність дозволяє здійснювати індивідуальне регулювання, надає можливість розумного розсуду. У цьому випадку саме невизначеність норми права дає змогу враховувати особливості і динаміку розвитку суспільних відносин на конкретному етапі їх існування, забезпечити гнучкість і точність правового регулювання.

В узагальненому вигляді правова невизначеність і її межі об'єктивуються в системі права за допомогою відносно визначених норм права шляхом фіксування доступних альтернатив встановлення верхніх та/або нижніх меж можливих варіантів рішень, опису визначених умов (часових меж, настання певних обставин), що дозволяє суб'єкту правозастосування вирішувати спірні ситуації із використанням власного розсуду [39, с. 36]. При цьому, ступінь визначеності конкретної правової норми залежить від характеру і сфери суспільних відносин, які вони регулюють. Так, узагальнюючи існуючі дослідження правової невизначеності як позитивної риси права, можна зробити висновок, що вона проявляється у наступних формах:

– принципи права – як основні ідеї права, покликані в узагальненому вигляді відображати закономірності суспільного життя, покладати їх в основу змісту права, а також пристосовувати правові норми до динаміки суспільного розвитку, вони характеризуються найвищим ступенем невизначеності [39, с. 36].

Незважаючи на це, у ряді випадків принципи права застосовуються до регулювання конкретних суспільних відносин і правових ситуацій безпосередньо;

– оціночні поняття – такі конструкції надають суб'єктам правозастосування певну свободу в тлумаченні правової норми шляхом можливості наповнення терміну власним змістом залежно від фактичної ситуації. За належних умов оціночні поняття задають правову визначеність і регулятивну міцність, сприяють пристосуванню юридичних норм до конкретних обставин справи, надають правовому регулюванню гнучкості і, як наслідок, виступають засобом переходу від невизначеності до визначеності [39, с. 37]. Разом з тим, «перенасиченість» законодавства оціночними категоріями, відсутність стабільної і послідовної практики їх тлумачення ускладнює процес правозастосування, призводить до прийняття суперечливих судових рішень у схожих ситуаціях, виникнення правових колізій, порушує єдність судової практики і знижує рівень гарантованості захисту прав і свобод людини;

– розсуд – інтелектуальний механізм, спосіб мисленнєвої діяльності людини в умовах певного вибору можливостей для настання необхідного результату. В основі цієї діяльності лежить феномен невизначеності, який необхідно подолати. Таким чином, розсуд є об'єктивно існуючим і соціально виправданим правовим явищем, яке забезпечує перехід від невизначеності до визначеності. На його важливість в якості регулятора суспільних відносин вказує і Європейський Суд, який підкреслює, що неможливо досягнути абсолютної визначеності у формулюванні нормативного акту, а намагання її закріпити матиме наслідком надмірну жорсткість закону. Водночас національне законодавство має з достатньою чіткістю визначати об'єм, межі та спосіб здійснення розсуду, щоб забезпечити громадянам мінімальний рівень захисту, на який вони мають право (п. 32-33 рішення у справі «Domenichini v. Italy») [320];

– елемент договірного регулювання – властивість невизначеності нерідко використовується при укладенні договорів, які виступають засобом досягнення гнучкості і точності правового регулювання;

— елемент конституційної юстиції — в діяльності органів конституційної юрисдикції, яка, на думку С. Рабіновича, за своєю суттю є «політичною юриспруденцією», правова невизначеність створює простір для політичного регулювання і забезпечення балансу різноспрямованих соціальних інтересів за допомогою низки інструментів юридичної техніки, які стосуються, зокрема, вибору способів тлумачення Конституції, використовуваних в ході нього засобів з урахуванням особливостей правореалізаційної практики [207, с. 47]. Головною особливістю правової невизначеності у цій сфері правовідносин є її оціночний характер, залежність від кон'юнктури і політичних інтересів, які опинились в центрі спору, а її наявність або відсутність може бути як дійсною, так і уявною.

Отже, ключовим аспектом, який розкриває сутність і призначення принципу правової визначеності у правозастосовній діяльності, є передбачуваності судових рішень, система оскарження і підстави для перегляду судових актів, вимоги до судових рішень. При цьому, для сучасної науки загальноприйнятим стало ототожнення вимоги правової визначеності із принципом *res judicata*. Аналіз літературних джерел і прецедентної практики ЄСПЛ дає змогу стверджувати, що ці поняття не є ідентичними. Правило *res judicata* слід розглядати в якості процесуального аспекту правової визначеності, який означає остаточність і стабільність прийнятих судових рішень. Водночас, принцип правової визначеності є більш широкою категорією, яка включає в себе також вимоги до змісту судових актів. Підтвердження цієї тези знаходимо в практиці Європейського Суду, який розглядає правову визначеність судових рішень як єдність двох груп вимог: змістовних (ясність, відсутність протиріч, вмотивованість) і процесуальних (стабільність судових рішень). Крім того, як процесуальний стан правова визначеність вимагає забезпечення правильної оцінки правового стану у цілому, розуміння умов і наслідків здійснення тих чин інших прав, повноважень або виконання обов'язків, що складає внутрішній аспект розглядуваної категорії.

Реалізація принципу правової визначеності у процесуальній діяльності відбувається у різних правових формах. У цивільному процесі ідея правової

визначеності проявляється в системі оскарження і підставах перегляду судових актів, які набули законної сили. Європейський Суд в своїй практиці сформулював ряд вимог, яких необхідно дотримуватись при перегляду остаточних рішень, серед яких: перегляд судових рішень здійснюється у виключних випадках; обмеження можливості оскарження і тривалості провадження визначеними строками; застосування екстраординарних способів оскарження допускається за умови виникнення суттєвих для справи обставин, які раніше не були відомі; обмежене застосування до спірних правовідносин законодавства зі зворотною дією; забезпечення балансу публічного і приватного інтересу.

У кримінальному процесі правова визначеність передбачає прогнозованість і зрозумілість його ходу, наслідків, правового становища його учасників, а також інших осіб, чії права та законні інтереси порушуються. До загальних вимог, яких необхідно дотримуватись у кримінальному процесі з огляду на принцип правової визначеності, належать: відповідність кримінального процесуального законодавства вимогам юридичної техніки; відсутність колізій; забезпечення юридичної однозначності і впевненості у правових наслідках провадження; остаточність вирішення справи. Крім того, визначеність проявляється на всіх стадіях кримінальної процесуальної діяльності (досудове розслідування, судовий розгляд, оскарження і перегляд вироків, виконання судових рішень), до кожної з яких висуваються особливі формальні вимоги.

Важливим процесуальним правилом, який безпосередньо пов'язаний з принципом правової визначеності, є заборона повторного притягнення особи до відповідальності за одні й ті самі дії (*non bis in idem*). Прецедентна практика європейських судових установ – як Суду ЄС, так і ЄСПЛ – з цього приводу є суперечливою, характеризується різноманіттям підходів до вирішення питання про правомірність застосування заходів відповідальності за складні правопорушення. Європейський Суд виходить з того, що дана проблема повинна вирішуватись у кожному конкретному випадку з урахуванням фактичних обставин справи, аналізу їх з точки зору ідентичності, наявності між ними взаємного зв'язку, а також їх доведеності.

У галузях процесуального права реалізація принципу правової визначеності, поряд із спільними його вимогами, має свої особливості, обумовлені предметом правового регулювання. Як зазначає О. Ярема, «принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві покликаний забезпечити упевненість у настанні того результату, на який розраховували суб'єкти права при вступі у правовідносини. Формулюючи вимоги стабільності правовідносин, принцип правової визначеності передбачає неприпустимість довільних змін статусу учасників адміністративного судочинства, встановлення чітких термінів реалізації дій і процедур» [288, с. 453]. Водночас, спільним для них є наявність практики: уточнення, конкретизації змісту нормативно-правових актів; одноманітності застосування законів; дотримання сформульованих судами вищих інстанцій правових позицій; остаточності рішення судів; обов'язковості та виконання судових рішень.

Висновки до розділу 2

1. Правові засади реалізації принципу правової визначеності охоплюють правові акти, які умовно слід об'єднати у три групи: 1) правові акти на міжнародному рівні; 2) правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; 3) правові акти у національному праві. На міжнародному рівні принцип правової визначеності та його вимоги закріплюються опосередковано, через принцип верховенства права, насамперед, у правових актах у сфері прав людини. На регіональному, зокрема європейському рівні, принцип правової визначеності закріплюється як складник принципу верховенства права, так і як самостійний принцип. Змістовне наповнення принципу правової визначеності відбувається завдяки судовій практиці ЄСПЛ, Європейського Суду, правовим актам Венеційської комісії. На національному рівні принцип правової визначеності закріплено в Конституції України, Кодексах, законах, рішеннях КСУ та ВС. Аналіз правових актів міжнародного та європейського рівнів дає підстави

виокремити тенденцією закріплення вимог правової визначеності у правових актах у сфері прав людини, правосуддя, забезпечення сталого розвитку.

2. У правотворчості й законодавчій техніці принцип правової визначеності реалізується через змістовні та юридико-технічні вимоги до змісту й викладу норм права. Закріплення й тлумачення цих вимог здійснюється у національних нормативно-правових актах і рішеннях ЄСПЛ, КСУ, ВС. Узагальнення й систематизація практики ЄСПЛ свідчить, що обмеження вимоги доступності допускаються за виняткових обставин, за умови забезпечення реалізації законних очікувань суб'єктів та за умови сумісності верховенством права; внутрішня точність правової норми (її сутність) проявляється в її природі та забезпечується вимогами до законодавчої техніки; чіткість правової норми, крім змісту нормативно-правового акту, сфери його поширення, кількості й статусу адресатів, тісно пов'язана з національним правом і судовою системою; національне законодавство має володіти певним рівнем гнучкості, щоб дати національним судам змогу застосовувати право у світлі своєї оцінки того, які заходи необхідні за конкретних обставин кожної справи; чіткість визначення певного поняття може визначатися не лише законом, а і за допомогою двосторонніх угод; чіткість конституційних положень у порівнянні з чіткістю положень інших нормативних актів не є тотожними; точність і чіткість формулювання й викладу правових норм мають забезпечити зрозумілість норми закону для особи, якій, у разі необхідності, може бути надана відповідна консультація; передбачуваність не обов'язково має бути абсолютною, а передбачуваність із абсолютною певністю неможлива і непотрібна; передбачуваність значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований; зміни, пов'язані з прийняттям нових нормативних актів у певній сфері, повинні бути передбачувані для громадян, відповідати загальній, оголошеній державою політиці, цілям, завданням і принципам розвитку відповідної галузі; у сфері оподаткування держава має широку свободу розсуду в реалізації своїх фіскальних функцій в контексті тесту законності; суворість обмежень, гнучкість законодавства і пропорційність втручання визначаються у

контексті вимоги «необхідності у демократичному суспільстві»; держави мають розробити власні системи оцінювання пропорційності, які дадуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави.

3. Реалізація принципу правової визначеності у правозастосовній діяльності відбувається у декількох правових формах. У цивільному процесі ідея правової визначеності проявляється в передбачуваності судових рішень, системі оскарження і підставах перегляду судових актів, які набули законної сили. Європейський Суд в своїй практиці сформулював ряд вимог, яких необхідно дотримуватись при перегляді остаточних рішень, серед яких: перегляд судових рішень здійснюється у виключних випадках; обмеження можливості оскарження і тривалості провадження визначеними строками; застосування екстраординарних способів оскарження допускається за умови виникнення суттєвих для справи обставин, які раніше не були відомі; обмежене застосування до спірних правовідносин законодавства зі зворотною дією; забезпечення балансу публічного і приватного інтересу. У кримінальному процесі правова визначеність передбачає прогнозованість і зрозумілість його ходу, наслідків, правового становища його учасників, а також інших осіб, чиї права та законні інтереси зачіпаються. До загальних вимог, яких необхідно дотримуватись у кримінальному процесі з огляду на принцип правової визначеності, належать: відповідність кримінального процесуального законодавства вимогам юридичної техніки; відсутність колізій; забезпечення юридичної однозначності і впевненості у правових наслідках провадження; остаточність вирішення справи. Правова визначеність проявляється на всіх стадіях кримінальної процесуальної діяльності (досудове розслідування, судовий розгляд, оскарження і перегляд вироків, виконання судових рішень), до кожної з яких висуваються особливі формальні вимоги. У реалізації принципу правової визначеності в правозастосуванні спільним є наявність практики : уточнення, конкретизації змісту нормативно-правових актів; одноманітності застосування законів; дотримання сформульованих судами вищих інстанцій правових позицій; остаточності рішення судів; обов'язковості та виконання судових рішень.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

3.1 Реалізація принципу правової визначеності у правовій системі України

Дослідження реалізації принципу правової визначеності у нормах права, правотворчості, законодавчій техніці й правозастосуванні відображають реалізацію принципу правової визначеності у нормативній та функціональній підсистемах вітчизняної правової системи. Водночас, ефективне правове регулювання суспільних відносин, забезпечення прав людини, утвердження правосуддя, досягнення стану законності й правопорядку, врешті – сталого суспільно-правового розвитку є системним результатом оптимального функціонування вітчизняної правової системи, узгодженої взаємодії всіх її підсистем і компонентів. Реалізація принципу правової визначеності простежується на рівні всіх підсистем і компонентів правової системи України, хоча і різною мірою. Нерозуміння чи недооцінка ролі принципу правової визначеності у певній підсистемі здатні спричинити проблеми, які, в міру їх накопичення й ускладнення, негативно впливають на функціонування правової системи України в цілому.

Актуальність і значущість реалізації принципу правової визначеності у зазначених підсистемах як складниках вітчизняної правової системи підсилює і факт зростання правової невизначеності у міжнародному правопорядку, поряд із зростанням інших проявів невизначеності – безпекової, економічної, соціальної, внаслідок поширення глобальних викликів і загроз. В умовах глобалізації, коли світ став більш взаємопов'язаним та взаємозалежним, універсального характеру набувають численні виклики та загрози, такі як: тероризм і сепаратизм; національний, релігійний та інші форми екстремізму; торгівля наркотичними засобами, зброєю, транснаціональна організована злочинність; регіональні

конфлікти і загроза поширення зброї масового ураження; надмірне матеріальне збагачення і концентрація фінансового капіталу окремими особами й угрупованнями; фінансово-економічні кризи; екологічні катастрофи; занепад традиційної моралі та духовності, підміна загальнолюдських цінностей і культурних надбань людства суспільними викривленнями індивідуальної свідомості й субкультурою [25, с. 31]. Крім того, негативним надбанням глобалізації, поруч із появою нових проблем, стала трансформація традиційних загроз як військового (прагнення до гегемонії, збройні інтервенції), так і невійськового (політичний тиск на держави з відмінною ідеологією, використання методів недобросовісної конкуренції в економічних відносинах) характеру, їх неконтрольоване поширення і перетворення у системну практику вирішення геополітичних стратегічних завдань, які постають перед національними державами на конкретному етапі їх розвитку. У контексті зазначеного слухними є міркування сучасних зарубіжних учених, які наголошують, що «правова система покликана забезпечити найбільше гарантій щодо правової визначеності» [357].

У контексті протидії сучасним викликам і загрозам, з якими стикаються держави, їх правові системи, зростання невизначеності у всіх сферах суспільства, реалізації принципу правової визначеності у правовій системі України, її підсистемах і компонентах має забезпечити системний результат – стан стабільності, безпеки й правопорядку. У контексті зазначеного слухними є міркування П. Родрігеса, який звертає увагу на діалектичний характер правової визначеності, в основі якої знаходиться як політичний (проголошення і захист ефективності встановлених правил поведінки і правових норм), так і суб'єктивний (встановлення обмежень і індивідуальних гарантій в ході реалізації відповідних правових положень) аспект, парадоксально може мати наслідком зростання значення невизначеності в окремих випадках [380, с. 120]. З огляду на це, важливого значення набуває пошук оптимального співвідношення між правовою визначеністю й правовою невизначеністю у вітчизняній правовій системі, насамперед, у процесі правового регулювання проблем, в умовах поширення глобальних і регіональних викликів і загроз.

В умовах руйнації безпекових, економічних, політичних і правових структур у світі, зростання невизначеності у всіх сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави, суттєво підвищується роль і значення принципів права, які в концентрованому вигляді втілюють універсальні цінності та ідеали, визначають стратегію подальшого політичного, правового й економічного розвитку. Зазначене повною мірою торкається і принципи правової визначеності, який у концентрованому вигляді втілює цінності безпеки, стабільності, передбачуваності, прогнозованості для людини, суспільства, держави [82, 340, 355]. Поділяємо думки тих учених, які вважають, що першою умовою впорядкованості суспільного життя є визначеність цих вимог, а «усяка неясність у цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку та ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати, і до чого пристосовуватись (...). Логічно це право на визначеність правових норм є одним із найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки можна уявити; без нього, по суті, взагалі про жодне «право» не може йти мова» [180, с. 190]. У такому розумінні правова визначеність виступає в якості додаткового засобу гарантування ефективності правового регулювання, спрямованого на забезпечення справедливого балансу між публічними і приватними інтересами, а також різнонаправленими інтересами однієї ланки, і захисту прав людини.

Аналогічну точку зору висловлює і П. Нойхауз, який вказує, що, незважаючи на тенденцію підпорядкування правової визначеності правосуддю в індивідуальних справах, яка у цілому зберігає свою актуальність до теперішнього часу, об'єктивні причини призводять до розширення змістовних меж зазначеної концепції, виводячи її за межі суто процедурного фактору. Так, радикальна «юриспруденція інтересів» («jurisprudence of interests») виявляється логічно недосконалою і нездійсненою, як тільки стає очевидно, що конфліктні інтереси не завжди можуть бути предметом кількісного виміру, натомість часто відрізняються між собою якісно, що має наслідком необхідність впровадження певних стандартів і оціночних понять для їх розмежування і вибору. Більше того, інтереси здатні вводити в оману, що призводить до підміни понять внаслідок

надмірного акценту на матеріальні та інші схожі аспекти і недбалості щодо вищих, духовних цінностей. Натомість в демократичному і плюралістичному суспільстві стандарти правосуддя не можуть бути виключно особистісними чи ірраціональними; суддя повинен керуватись загальновизнаними стандартами, спрямованими на раціональне пізнання. Таким чином, пошук визначеності у праві є важливою функцією права як такого, який залишається актуальним на будь-якому етапі його розвитку [370, с. 802].

Не вдаючись у наукові дискусії щодо структури правової системи, за основу візьмемо міркування О. Скакун, на думку якої структура правової системи складається з підсистем, виражених через власні елементи: 1) інституційна – суб'єктний склад (суб'єкти права) як системоутворюючий фактор усієї правової системи; 2) нормативна (регулятивна) – правові норми та принципи, які регулюють відносини між суб'єктами права, що об'єктивовані й систематизовані в нормативно-правових актах; 3) ідеологічна – праворозуміння кожної людини, її правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і вибрати варіант поведінки – правомірної і неправомірної; 4) функціональна – правотворча, правореалізаційна, правозастосування, правове виховання, правовідносини, юридична практика. Через них формується, змінюється, здійснюється дія норм права; 5) комунікативна – інтегративні зв'язки всіх підсистем функціонування правової системи суспільства в цілому, визначальну ефективність правового регулювання, законність і правопорядок. Кожна із самостійних частин правової системи суспільства має власну структуру, свої принципи організації та діяльності [238, с. 303–304].

Реалізація принципу правової визначеності безпосередньо пов'язана з інституційною підсистемою правової системи, яка представлена суб'єктами права – індивідуальними та колективними (громадські організації та рухи, комерційні та некомерційні організації, соціальні спільноти – нації, народи, держава в цілому). Поділяємо думку Л. Луць, що інтегративні властивості правової системи суспільства, стан рівноваги, необхідні для її функціонування, забезпечуються структурою – стійкою єдністю суб'єктів права та постійних зв'язків між ними, що

зумовлюють функціонування правової системи як цілісного явища. Така стійка взаємодія суб'єктів права спрямована на досягнення правопорядку, а стабільність зв'язків при цьому забезпечується правовими засобами (насамперед, нормами права) [147, с. 16].

В інституційній підсистемі реалізація принципу правової визначеності безпосередньо пов'язана з правами людини, їх забезпеченням і захистом, але не обмежується цим аспектом. До уваги необхідно взяти і той факт, що власне формування вимог, а згодом і принципу правової визначеності, зумовлені низкою потреб людини, насамперед, у передбачуваності й прогнозованості своїх дій, у безпеці, на яку людина може сподіватися лише за умови остаточності судових рішень. Вкрай важливими для людини є і доступність, зрозумілість, чіткість, однозначність норм права, їх оприлюднення. Усі ці вимоги людина, як суб'єкт права, висуває до відповідних суб'єктів (органів), які встановлюють такі норми та їх застосовують.

Упродовж усього періоду суспільного розвитку потреби людини, а відповідно і її вимоги до норм права, їх викладу, змісту й оприлюднення змінювалися. І цей процес трансформацій триває, відповідно й вимоги до норм права, їх викладу, оприлюднення, гарантій, забезпечення змінюються. Закономірно, що й реалізація принципу правової визначеності щодо нових процесів і явищ, нових прав людини набуває нових вимірів. Прикладами зазначеного є реалізація принципу правової визначеності зокрема у сфері захисту персональних даних (справа «*Satakunnan Markkinapörssi Oy and Satamedia Oy v. Finland*»), права на повагу до кореспонденції (справа «*Альгїрдас Буткявічюс проти Литви*») та ін. ЄСПЛ у низці своїх рішень наголошував на потребі уникати надмірної жорсткості та наздоганяти змінні обставини, яке означає, що багато законів неминуче сформульовані за допомогою термінів, котрі, у більшій чи меншій мірі, є абстрактними. Тлумачення та застосування таких законодавчих актів залежить від практики [348].

Ускладнення суспільних відносин призводить, з поміж-іншого, до появи норм права, які для пересічної людини є незрозумілими та вимагають

професійного тлумачення. Позиція ЄСПЛ у питаннях професійного статусу особи як критерію тлумачення вимоги якості закону полягає в тому, що «Закон може бути передбачуваним навіть якщо особа «вимушена звернутись за належною правовою допомогою для оцінки, до відповідного ступеня за конкретних обставин, наслідків, до яких може призвести дія». Це особливо актуально у випадку осіб, які здійснюють професійну діяльність та від яких очікується «особлива увага в оцінці ризиків». Відповідно, технічні або відносно неясні поняття можуть бути належно ясними, якщо вони використовуються в спеціальних галузях права, застосовних до обмеженої кількості професій/спеціалістів» («*Karácsony and Others v. Hungary [GC], Cantoni v. France, Špaček, s.r.o., v. the Czech Republic*) [172, с. 85].

Одним із проявів реалізації принципу правової визначеності в інституційній підсистемі, який має безпосереднє відношення до людини – це легітимні очікування. У сучасній юридичній науці легітимні очікування розглядаються як поняття, яке є похідним від таких принципів як належне урядування, законність та пропорційність, а також напряду пов'язане з такими поняттями як передбачуваність (прогнозованість) та дія закону в часі (можливість ретроспективності правового регулювання) [23, с. 147]. Крім того, сучасні зарубіжні вчені прямо вказують на їх безпосередній зв'язок з реалізацією принципів природної справедливості, верховенства права, несвавілля, розумності, чесності для запобігання зловживань адміністративними повноваженнями, владою [333, с. 147].

У контексті пропонованого дослідження важливим є те, що легітимні очікування безпосередньо пов'язані з людиною, природним правом, справедливістю, верховенством права, правосуддям, довірою до судової влади, гідністю людини. При цьому, слід зазначити, що «правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимного очікування за встановлених обставин можуть бути: норми права (законодавство), судова практика, акт індивідуальної дії, конкретне судове рішення, що набуло законної сили, або умови договору; відсутність у законі приписів щодо певного права, яке однак, слідує із загальних

конституційних принципів або природного права, або відсутність закону, який визначає механізм реалізації такого права, не може свідчити про відсутність правового підґрунтя для виникнення особи легітимного очікування щодо реалізації такого права» [23, с. 157].

Поділяємо думку, що легітимні очікування, як і довіра громадян до держави, попри всю їх важливість для людини й суспільства «не можуть бути абсолютною величиною, «інакше довелося б визнати неможливість і неконституційність внесення змін до законів загалом» [242, с. 176]. Близької думки дотримуються й польські науковці та судова практика Польщі. Так, Я. Залесни зауважує, що Конституційний Трибунал Республіки Польща застерігає від надання захисту довіри громадянина до держави абсолютного характеру. Правознавець зауважує, що змінність законодавства є тим явищем, з котрим повинні рахуватися громадяни [403].

У контексті зазначеного на увагу заслуговує застосуванням доктрини «Prospective Overruling». В. Крат, зауважує, що вперше зазначена доктрина була застосована у США у 1932 році суддею Кардозо у справі *Sunburst*, в якій суддя зазначив, що суд може застосувати існуючий прецедент у справі, яка розглядається, але водночас проголосити, що він більше не буде слідувати цьому прецеденту в майбутньому. У подальшому доктрина «Prospective Overruling» використовувалася Верховним Судом Індії у 1967 р. у справі «*Golaknath v. State of Punjab*». У більш пізній період ця доктрина була використана Верховним судом Литви (у рішенні Верховного суду Литви від 12 березня 2013 р. (справа № 3К-7–32/2013), у якій зазначається, що з урахуванням нового тлумачення конституційної доктрини, викладеної в постанові Конституційного суду від 28 березня 2006 р., «...зміна практики судів загальної юрисдикції... має наслідки для майбутнього, тобто новостворений прецедент буде використовуватися судами для розгляду нових справ, а не тих, які вже вирішені. Через це щойно змінена прецедентна практика загальної юрисдикції не є підставою для перегляду процесуальних рішень, винесених судами, і особи не мають права звертатися до суду для перегляду рішення, винесеного судом, аргументи якого були

перетлумачені в іншій (пізнішій) справі. Розвиток судової практики шляхом додавання нових елементів тлумачення та застосування закону або його тлумачення не можна розглядати як нові істотні обставини, які не були відомі на момент (попереднього) рішення суду» [136].

Таким чином, захист легітимних очікувань має важливе значення як для людини, так і для суспільства, держави та відповідне правове підґрунтя. Водночас, легітимні очікування не мають абсолютного характеру, з огляду на важливість внесення змін до нормативно-правових актів. Одним із елементів, який спрямований на захист легітимних очікувань та, водночас, пов'язаний із запровадженням змін є доктрина «Prospective Overruling». Легітимні очікування тісно пов'язані не лише з принципом правової визначеності, а й із природним правом, конституційними принципами, довірою громадян, гідністю людини.

Реалізація принципу правової визначеності в інституційній підсистемі, поряд із легітимними очікуваннями, тісно пов'язана з вимогою обмеження дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування та вимогами до суб'єктів правотворчості.

Обмеження дискреційних повноважень є загальновизнаною вимогою принципу правової визначеності, яка знаходить своє закріплення у нормативно-правових актах в усіх правових системах, які керуються принципом верховенства права. Цілком закономірно, що в практиці ЄСПЛ значна увага приділяється обґрунтуванню таких обмежень. Так, у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» (SvyatoMykhaylivska Parafiya v. Ukraine) Суд вказав, що «в національному праві має бути засіб юридичного захисту від свавільних втручань органів державної влади в права, гарантовані Конвенцією. Визначення дискреційних повноважень, якими наділені органи державної влади в сфері основоположних прав, у спосіб, що фактично робить ці повноваження необмеженими, суперечило б принципу верховенства права. Відповідно, закон має чітко визначати межі повноважень компетентних органів та чітко визначати спосіб їх здійснення, беручи до уваги легітимну мету засобу, який розглядається, щоб гарантувати особі адекватний захист від свавільного втручання» [393].

Водночас, попри цілу низку таких обмежень, проблема не може бути вирішена остаточно, з огляду на низку чинників. Чи не найважливішим серед них є сама правова природа принципу правової визначеності, який покликаний забезпечувати діалектичну єдність стабільності й гнучкості (динамізму) правового регулювання.

У контексті зазначеного відкритими й чутливими залишаються питання правового регулювання притягнення до дисциплінарної відповідальності («disciplinary law»), (наприклад, дисциплінарної відповідальності суддів, військовослужбовців). ЄСПЛ звертає увагу на те, що коли йдеться про військову дисципліну, навряд чи можливо проектувати норми, які б детально описували різні типи поведінки, а тому може бути необхідним, аби відповідні органи формулювали такі норми більш широко. У справах щодо дисциплінарної відповідальності суддів Суд констатував, що навряд чи можна розробити норми, які б у деталях передбачали усі види поведінки. Досвід інших країн показує, що підстави для дисциплінарної відповідальності суддів зазвичай сформулюються загально, хоча існування прикладів детального нормативного регулювання зазначеного питання не обов'язково свідчить про адекватність законодавчої практики, що застосовується, та передбачуваність законодавства з цього питання» [172, с. 18–19]. Таким чином, питання щодо реалізації принципу правової визначеності у цій сфері й надалі зберігатимуть свою актуальність і значущість.

Низка вимог принципу правової визначеності стосується й суб'єктів та учасників правотворчої діяльності. У вітчизняному законодавстві ч. 1 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» [202], визначаються учасники правотворчої діяльності, до яких віднесено: 1) суб'єкт правотворчої діяльності; 2) суб'єкт правотворчої ініціативи; 3) суб'єкт забезпечення правотворчої діяльності; 4) зацікавлені особи. Коло суб'єктів правотворчої діяльності охоплює: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів, а саме: 1) Український народ на всеукраїнському референдумі; 2) Верховна Рада України; 3) Президент

України; 4) Кабінет Міністрів України; 5) міністерства; 6) інші органи державної влади та інші суб'єкти публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави правотворчу діяльність та юрисдикція яких поширюється на територію України (далі – інший державний орган); 7) Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим; 8) голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій; 9) територіальна громада на місцевому референдумі; 10) органи місцевого самоврядування» [202].

На суб'єктів правотворчої діяльності покладається низка вимог, спрямованих на реалізацію принципу правової визначеності, зокрема щодо планування правотворчої діяльності (ст. 24), планування правотворчої діяльності з розроблення проектів законів (ст. 25), проектів підзаконних нормативно-правових актів (ст. 26). Поряд із розробленням концепції проектів нормативно-правових актів, яка здійснюється за рішенням суб'єкта правотворчої діяльності та є обов'язковою, суб'єкт правотворчої діяльності має представити його на засіданні комітету Верховної Ради України, який відповідно до предметів відання комітетів, організувати та здійснити всі необхідні заходи щодо публічних консультацій, підготовки проекту нормативно-правового акту та його реалізації після прийняття (видання), у тому числі визначення переліку нормативно-правових актів, прийняття яких або зміни до яких необхідні для реалізації його положень.

Певна група вимог принципу правової визначеності стосується і суб'єктів правотворчої ініціативи, які, згідно ст. 28 реалізують своє право шляхом подання проекту нормативно-правового акту на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності. Суб'єкти подання, порядок та спосіб подання правотворчої ініціативи визначаються Конституцією України та (або) законом, а також прийнятим відповідно до них актом та (або) дорученням суб'єкта правотворчої діяльності, до компетенції якого належить прийняття (видання) відповідного нормативно-правового акту.

Більш значна за обсягом сукупність вимог принципу правової визначеності пов'язана із діяльністю суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, до яких належать допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності та особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу.

Реалізація принципу правової визначеності пов'язана і з колективними суб'єктами права, соціальними спільнотами, суб'єктами громадянського суспільства, які впливають можуть ініціювати підготовку проекту нормативно-правового акту перед суб'єктом правотворчої ініціативи, беруть участь у правотворчій діяльності відповідно до Конституції України, Закону України «Про правотворчу діяльність» [202], законів щодо публічних консультацій, лобізму та лобістської діяльності, а також інших законів України. Вплив на діяльність суб'єктів правотворчості й правозастосування може здійснюватися і шляхом формування нових вимог принципу правової визначеності, змістовного оновлення чинних вимог (наприклад, доступ до публічної інформації, здійснення громадського контролю). Взаємодія органів публічної влади й суб'єктів громадянського суспільства, зокрема в реалізації принципу правової визначеності, є вкрай важливою, оскільки сприяє формуванню та збереженню довіри до органів державної влади загалом, судової влади зокрема.

Таким чином, формування, тлумачення і реалізація принципу правової визначеності, його вимог, безпосередньо пов'язані з інституційною підсистемою правової системи, індивідуальними і колективними суб'єктами права та охоплює сферу прав людини, повноважень і прав суб'єктів правотворчої діяльності та суб'єктів правозастосування.

Ідеологічна підсистема правової системи також тісно пов'язана з реалізацією принципу правової визначеності, адже вона відображає праворозуміння людини, особливості індивідуальної та суспільної правосвідомості, правову культуру (індивідуальну, групову, суспільну), правову політику та правову ідеологію. На цьому рівні співіснують і взаємодоповнюють одне з одним такі правові явища, як правові ідеї, теорії, знання, переконання,

емоції, почуття, погляди, що дають можливість людині сприймати, оцінювати правові процеси та явища, вибирати варіант правової поведінки, керуючись, у тому числі, принципом правової визначеності.

У розумінні значущості й особливостей реалізації принципу правової визначеності в ідеологічній підсистемі на особливу увагу заслуговує питання стратегії політико-правового та соціально-економічного розвитку України. Зазначене питання належить до найбільш важливих, складних і, водночас, дискусійних, насамперед, у транзитивних країнах. На нашу думку, суперечки щодо засобів реалізації таких цілей є цілком закономірними, обґрунтованими і навіть, доцільними, з огляду на пошук оптимальних у конкретних умовах, з урахуванням наявних викликів і загроз, але водночас питання щодо стратегічного напрямку розвитку країни, яке є засадничим, системоутворюючим, вимагає усталеності та громадянської єдності. Більше того, вкрай важливим у реалізації стратегічного напрямку розвитку країни є його тісний зв'язок з національною ідеєю, особливостями історичного та культурного розвитку країни, укоріненість у суспільній свідомості, широка підтримка з боку населення країни, єдність політичних сил, належне правове підґрунтя, виважена, обґрунтована державно-правова політика, злагоджена і наполеглива діяльність усіх гілок влади у її реалізації. Відсутність одного з цих чинників здатна суттєво ускладнити реалізацію стратегії розвитку країни, а відсутність декількох – здатна її унеможливити.

Важливою віхою у вирішенні проблеми правової невизначеності політико-правового розвитку України стала конституціоналізація стратегії європейського та євроатлантичного курсу України, внесення змін до Конституції України. 7 лютого 2019 р. у Конституції України було закріплено європейський та євроатлантичний поступ розвитку країни та закріплення відповідних завдань за суб'єктами її реалізації. Так, у Преамбулі Конституції України проголошено європейський та євроатлантичний курс України, задля зміцнення громадянської злагоди на землі України та на підтвердження європейської ідентичності Українського народу. Ст. 85 Конституції України, серед повноважень Верховної

Ради України, закріпила «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». Гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та в Організації Північноатлантичного договору, відповідно до ч. 2 ст. 102 є Президент України [126] .

Значення конституціоналізації стратегії європейського та євроатлантичного розвитку України полягає, зокрема в тому, що вона, по-перше, закріпила волю Українського народу, його історичні прагнення до утвердження європейської ідентичності; по-друге, заклала правове підґрунтя для широкого кола напрямів політичного, безпекового, правового, економічного розвитку країни; по-третє, забезпечила реалізацію принципу правової визначеності в частині спрямованості розвитку країни; по-четверте, заклала нормативне підґрунтя для реалізації зазначеного принципу в правовій системі України.

У розумінні особливостей реалізації принципу правової визначеності у комунікативній підсистемі правової системи України до уваги необхідно взяти міркування Л. Удовики, яка зазначає: «Правова система належить до цілісних систем, у яких визначальну роль відіграють внутрішньосистемні зв'язки або зв'язки будови. Інтегративні властивості, які складають специфіку цілісності, принципово нові порівняно з тими, що існують у компонентів сумативних систем. В юридичній узгодженості правової системи можна виділити два прояви: зовнішній прояв – несуперечність, систематизованість, неприпустимість наявності неузгоджених положень, існування засобів подолання такої неузгодженості. Внутрішній прояв – єдність, цілісність правової системи, забезпечення принципів верховенства права, прав людини» [259, с. 95]. Ураховуючи зазначене, оптимальне врегулювання суспільних відносин, досягнення стану безпеки, стабільності, передбачуваності й прогнозованості є результатом узгодженої та системної реалізації принципу правової визначеності у всіх підсистемах правової системи.

Роль і значення принципу правової визначеності для правової системи

України полягає, зокрема, і в тому, що він у широкому розумінні «є сукупністю вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового положення людини шляхом вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування» [1, с. 16].

Незаперечним є факт взаємодії правової системи з економічною системою, важливість правових норм у сфері власності, контрактів, відповідальності, у тому числі й у питанні реалізації принципу правової визначеності. Саме тому правова визначеність розглядається сучасними юристами та економістами одним із факторів економічної привабливості, адже потреби компаній у стабільності й передбачуваності зростають, у той час коли глобалізація торгівлі супроводжується посиленням конкуренції. Знати і передбачати стало головним імперативом, а оцінка ризику, особливо суперечок є чинником будь-якого економічного рішення [357]. При цьому ефективність є історично найменш суперечливою цінністю державної політики.

Результати досліджень, викладені в Індексі правової визначеності свідчать, що країни загального права пропонують інвесторам кращий захист, ніж країни цивільного права, мають більш розвинені фінансові ринки, більш розпорошену власність та більший капітал, ніж ті, що належать до другої групи, тобто континентального права. Компонент фінансового розвитку, який пояснюється законодавчим та регуляторним середовищем, позитивно корелює з економічним зростанням [357]. Акціонери у Франції та ФРН отримують правовий захист, який дуже схожий на захист американських акціонерів. Основні відмінності між правовими системами полягають на іншому рівні, а саме на тому, як реалізуються правила. З цієї точки зору відношення між правом та економікою слід розглядати в іншому світлі, наголошуючи на важливості історії та правових культур [357]. Отже, основні відмінності у реалізації принципу правової визначеності в економічній сфері між правовими системами полягають не стільки в самих нормах, скільки в їх правореалізації.

Аналіз і узагальнення проявів та реалізації принципу правової визначеності у підсистемах правової системи України дає підстави зробити декілька висновків.

Поява вимог правової визначеності є наслідком об'єктивізації потреб людини і суспільства у безпеці, передбачуваності та стабільності правового регулювання. У міру предметного визначення формується відповідний принцип правової визначеності, який розкривається у поєднанні двох елементів: статичного, який втілюється у формальній визначеності норм і приписів права; чіткості закріплених прав і правових статусів суб'єктів правовідносин; стабільності поточного нормативного регулювання і динамічного, який, поряд із актами застосування права, єдністю судової практики, стабільністю судових актів, втілюється в правовій ідеології, правовій політиці, правосвідомості суб'єктів права. Лише за умови єдності цих елементів досягається стабільність правового регулювання і безпека функціонування держави і суспільства.

Зростання ролі й значення принципу правової визначеності в умовах поширення безпеки, стабільності, прогнозованості обумовлює необхідність звернення до практики ЄСПЛ в частині тлумачення й застосування зазначеного принципу. Водночас, В. Городовенко слушно зауважує: «Як показує судова практика, судді через різні причини ще не готові до застосування норм Конвенції та практичного впровадження позицій Європейського суду при вирішенні спорів. Навіть при застосуванні вказаних положень, судді не мають чіткого й однозначного уявлення про те, у чому полягає їх правовий зміст, а тому абстрактно посилаються на практику Європейського суду без зазначення його конкретного рішення. Іншим недоліком застосування європейських стандартів вітчизняними суддями є посилення на конкретний прецедент без аналізу співвідносності його з нормами національного права» [58, с. 167]. Вирішення зазначеної проблеми залежить від багатьох чинників, серед них зокрема обґрунтованість судових рішень.

Таким чином, функціонування й розвиток правової системи України значною мірою визначається реалізацією принципу правової визначеності у її підсистемах і компонентах. Найбільш очевидно реалізація принципу правової визначеності простежується у нормативній і функціональній підсистемах. Водночас, ураховуючи те, що вітчизняна правова система характеризується

єдністю, цілісністю, узгодженістю – в середині та несуперечливістю й функціональністю – зовні, важливе значення має і реалізація принципу правової визначеності в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України. Дослідження реалізації та проявів принципу правової визначеності у підсистемах правової системи, у правовому регулюванні суспільних відносин і функцій, які він виконує, дає змогу стверджувати, що він не обмежується вимогами до змісту нормативно-правових актів чи судових рішень та вийшов за межі принципу верховенства права. Принцип правової визначеності як самостійний фундаментальний принцип права покликаний забезпечувати стабільність, функціональність та ефективність правової системи, прогнозованість і безпеку для людини, суспільства, держави. При цьому, незаперечним є те, що названий принцип тісно пов'язаний з ідеєю верховенства права, оскільки визначає основні засоби, спрямовані на досягнення такого стану, а отже, забезпечує її практичну реалізацію у суспільстві.

Багатогранність, складність реалізації принципу правової визначеності обумовлює необхідність більш поглибленого дослідження реалізації принципу правової визначеності у правовій системі України, її підсистемах і компонентах. На особливу увагу науковців заслуговують галузеві аспекти реалізації принципу правової визначеності, насамперед, у тих галузях права, які є пріоритетними в умовах євроінтеграції, узагальнення загальнотеоретичних аспектів цих проблем та пошук напрямів їх вирішення.

3.2 Проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз

Численні глобальні загрози, з якими стикаються як національні держави, так і міжнародні та регіональні організації, потребують швидкого і адекватного реагування задля усунення або мінімізації їх негативних наслідків [82, 83, 340, 355]. Разом з тим, обмеженість об'єктивної, достовірної інформації, несприятлива економічна ситуація і надмірна політизація зазначених проблем, їх використання в

якості інструментів вирішення тактичних і стратегічних геополітичних завдань, що нерідко призводить до викривлення або прямої і умисної фальсифікації реальної ситуації, мають наслідком непропорційність чи неефективність заходів реагування загрози. З усією очевидністю вразливість і слабкість цього підходу продемонструвала російська агресія, яка спричинила порушення суверенітету й територіальної цілісності України, а також пандемія COVID-19, в ході якої звична політична та економічна діяльність держав виявилась практично паралізованою. В таких умовах саме принцип правової визначеності повинен стати основною вимогою і критерієм оцінки діяльності держави у протидії глобальним викликам, які ставлять під загрозу не лише індивідуальні права людини, а й належне функціонування держави і нерідко її існування у цілому. Глобальні виклики й загрози обумовлюють необхідність погляду на принцип правової визначеності у більш широкому аспекті, у якості принципу правової системи України, який втілюється у всіх її підсистемах.

Обмежений обсяг роботи дозволяє зупинитися на найважливіших проблемах і перспективах реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз, насамперед, у сфері прав людини під час поширення пандемії COVID-19, яку Всесвітня організація охорони здоров'я оголосила 12 березня 2020 р. Швидке та неконтрольоване поширення невідомої раніше респіраторної інфекції, яка характеризується високою контагіозністю і важкістю перебігу, спричинило надзвичайну ситуацію планетарного значення, яка виявилась тим складнішою, що після Другої світової війни людство практично не стикалось з пандеміями такого масштабу. Значний і агресивний вплив пандемії COVID-19 практично на всі сфери життя і діяльності людини дозволив характеризувати її як безстрокову кризу, яка призводить до глобальної трансформації міжнародного порядку [389, с. 26], трансформації значної кількості національних правових інститутів. Насамперед, йдеться про трансформацію таких прав людини, як право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право права на свободу і особисту недоторканність.

Найбільш очевидним є вплив пандемії на систему охорони здоров'я, яка внаслідок стрімкого і неконтрольованого поширення інфекції у ряді країн виявилась неспроможною протистояти епідемічній загрозі такого рівня. Наслідки цього переконливо демонструє статистика захворюваності: так, станом на вересень 2021 р. у світі виявлено більше 212 мільйонів випадків COVID-19, з яких близько 4,5 мільйонів – летальні [334]. З огляду на появу нових штамів і вірусів у світі, одним із пріоритетних завдань національних держав в таких умовах стає забезпечення належного функціонування систем охорони здоров'я з метою мінімізації рівня захворюваності, пошуку ефективних засобів профілактики і запобігання поширення вірусу, а також надання кваліфікованої медичної допомоги хворим на COVID-19, його нові штами.

Аналізуючи значення фактору COVID-19 у процесі глобальних трансформацій міжнародного правопорядку, Г. Саймонс виокремлює три основні їх напрямки:

1) економічний – падіння реального ВВП і доходів країн, згортання економічної активності як держав у цілому, так і окремих громадян, занепад малого та середнього бізнесу внаслідок впровадження жорстких карантинних заходів, спекуляції на ринках окремих товарів, неефективність транснаціональної форми господарювання. До того ж Г. Саймонс підкреслює, що негативні фінансово-економічні наслідки пандемії стали особливо помітними і відчутними у країнах, для яких пріоритетною була саме економічна безпека, де «мантра і практика економічної глобалізації були серйозно порушені» [386, с. 25]. Схожу точку зору висловлено аналітиками МВФ у звіті від 13 жовтня 2020 р., де констатується, що від наслідків пандемії найбільше потерпають саме країни з великою залежністю від глобальної торгівлі, надання послуг і фінансових потоків;

2) безпека людини і соціальні наслідки – зростання рівня бідності, безробіття, злочинності, скорочення доступу до медичних послуг, масове закриття навчальних закладів. Загрозливою тенденцією, яка загострилась в період пандемії, стало скорочення середнього класу, порушення економічної діяльності пересічних громадян і, на противагу, зростання рівня концентрації капіталів в руках

представників «золотого мільярду». З цього приводу професор Колумбійського університету Дж. Стігліц вказує, що COVID-19 – вірус нерівних можливостей, жертвами якого частіше стає бідне населення, причому як в країнах, які розвиваються, так і в розвинених економіках [247, с. 17];

3) державна безпека, яка включає в себе супутні альтернативні наслідки, пов'язані із реалізацією громадянських і індивідуальних свобод, які обмежуються урядами національних держав з метою протидії поширенню вірусу [386, с. 25]. У цьому напрямку також реалізуються заходи посилення державного нагляду і контролю (зокрема, шляхом впровадження QR-кодів і цифрових технологій) і репресивних заходів, які, в свою чергу, призводять до зниження рівня довіри до урядів і державних інститутів.

Очевидно, що боротьба з інфекційними захворюваннями передбачає суттєві обмеження низки прав людини, оскільки жодні, навіть основоположні права, не є абсолютними і можуть бути призупинені державами за певних обставин, зокрема, у випадку наявності загрози життю значної кількості людей, якою безперечно є поширення інфекції. З цього приводу Е. Бізлі справедливо вказує, що публічне право на здоров'я, яке слід розглядати як проекцію індивідуального права на суспільство у цілому, також є фундаментальним правом, і необхідність його захисту є переконливим аргументом на користь заходів, які обмежують інші права людини [300, с. 8]. Разом з тим, такі обмеження повинні враховувати критерії правової визначеності і забезпечувати стабільність правового статусу особи, яка набуває особливого значення в умовах надзвичайних ситуацій.

В умовах триваючої невизначеності з метою запобігання подальшого поширення пандемії і перетворення її у незворотну необхідна правова визначеність щодо того, які правила поведінки, в яких випадках вони застосовуються, а також яким чином вони повинні тлумачитись відповідальними органами влади [350]. Тим не менш, аналіз дій національних урядів, спрямованих на протидію пандемії, а також проміжних їх результатів, дає змогу стверджувати, що дотримання цієї вимоги не є досконалим.

Відсутність науково достовірної інформації про вірус SARS-CoV-2, механізм його поширення і способи протидії на початковому етапі пандемії мала наслідком крайню невизначеність правових приписів, хаотичність дій національних держав, неможливість сформулювати чітко визначену стратегію боротьби з інфекцією і непропорційність вживаних заходів, які виявлялись або занадто жорсткими (країни Південно-Східної Азії, де впровадження карантину супроводжувалось застосуванням заходів примусу аж до введення армійських підрозділів), або занадто слабкими (США, де недооцінка загрози призвела до високого рівня захворюваності і смертності), що, в свою чергу, справило негативний вплив на економічну, політичну, соціальну системи відповідних суспільств. З цього приводу Генеральний директор ВОЗ Т. А. Гебрейесус ще у лютому 2020 р. вказував, що віруси можуть мати більш серйозні наслідки, ніж будь-який терористичний акт [308, с. 118].

Більше того, аналізуючи нормативну базу заходів боротьби з пандемією і її реалізацію на практиці, Н. Мак Класкі і К. Макніл стверджують, що відсутність правової визначеності стала повсюдним явищем: правила та інструкції постійно змінюються, їх тлумачення є проблемою навіть для професійних юристів, громадяни не мають можливості регулювати свою поведінку, бізнес не може рухатись вперед або хоча б розраховувати на гарантований захист. Причому зміна нормативних правил може бути непередбачуваною і мати радикальні наслідки [335].

Іншими проблемними аспектами реалізації вимог правової визначеності є затримка оприлюднення нормативних актів, якими встановлюються особливості правового статусу особи і регулюється протидія COVID-19, в т. ч. їх публікація після набрання законної сили, переважне регулювання правовідносин за допомогою актів виконавчої влади, які приймаються у спрощеному порядку, нечітке розподілення повноважень і юридичної відповідальності між державними органами, яке має наслідком дублювання або конфлікт компетенцій, відсутність системності у правових положеннях, правові колізії.

З іншого боку, протиепідемічні стратегії держав піддаються критиці через їх тривалість і відсутність кінцевого строку їх реалізації [350]. Безперечно цьому у значній мірі сприяє характер інфекції, її можливість вражати значну кількість людей за відносно незначні проміжки часу, варіативність її впливу на людину і форм перебігу захворювання, стійкість перед традиційними методами лікування. Крім того, поява нових штамів вірусу, які відзначаються більшою контагіозністю і призводять до більш тяжких, порівняно із його первісним варіантом, наслідків, унеможливує високу визначеність відповідних норм. У цьому випадку слід визнати виправданим застосування правової невизначеності у її позитивному розумінні, оскільки вона надає змогу забезпечити необхідну гнучкість правового регулювання.

Хаотичне розгортання протиепідемічних заходів, особливо на початкових етапах пандемії, не тільки поставило під питання їх ефективність, але й виявило неготовність і неспроможність ряду держав протистояти загрозі такого масштабу. До того ж мова йде не тільки про країни, що розвиваються, в яких існують системні проблеми у різних сферах життєдіяльності, а й про економічно розвинені держави, які традиційно розглядаються в якості провідників глобалізації. Так, наприклад, загрозлива ситуація із COVID-19 склалась у США, де фактично доступ до медичної допомоги гарантований далеко не кожному. Аналогічно у Великобританії рішення уряду перемістити слабких і хворих пацієнтів літнього віку із лікарень до будинків пристарілих мало наслідком надзвичайне збільшення рівня захворюваності і смертності [335]. Фактично ситуація, яка склалась у сфері боротьби із COVID-19, як на рівні національних держав, так і у міжнародному масштабі, далека від єдиного підходу, солідарності і співробітництва. Натомість в умовах глобалізації очевидним є взаємозв'язок народів і держав, спільність проблем, з якими їм доводиться стикатись. У цьому сенсі відсутність єдиного нормативного акту у сфері протидії поширенню серйозних інфекційних захворювань є джерелом правової невизначеності, яке негативно впливає на здатність міжнародного співтовариства і національних держав протистояти пандемії.

Нині єдиним правовим актом, який регулює питання медико-санітарної безпеки і заходи реагування на міжнародні спалахи хвороб, є Міжнародні медико-санітарні правила, прийняті на 58-й сесії Всесвітньої організації охорони здоров'я у 2005 р. Крім того, окремі положення, пов'язані із запобіганням транскордонного поширення інфекційних захворювань містяться в ряді суміжних актів, присвячених, зокрема, використанню біологічних речовин, харчовим продуктам, біологічній безпеці в лабораторіях, безпеці перевезень, ядерним і радіаційним аварійним ситуаціям, а також окремим хворобам. Незважаючи на це, слід констатувати відсутність системності правових норм у зазначеній сфері, що, разом із рекомендаційним характером більшості вказаних документів, робить їх застосування в період швидкого поширення пандемії COVID-19 малоефективним. У зв'язку з цим дослідники вказують, що з невидимим, підступним і непередбачуваним ворогом світове співтовариство бореться чим прийдеться, так і не встановивши арсенал необхідних засобів і методів ведення такої боротьби, використовуючи в окремих випадках визначений для інших цілей інструментарій, а також самотійно «призначаючи» винних. При цьому, альтернативні точки зору відходять на другий план або взагалі блокуються, а людину, яка намагається їх представити, називають егоїстом, який ставить економіку вище життя, або божевільним прихильником конспірологічних теорій [335]. У таких умовах особливої важливості набуває необхідність розробки і прийняття універсального міжнародного правового акту із протидії епідеміям і пандеміям, який консолідував би зусилля національних держав і оформив правові рамки їх діяльності.

На нашу думку, у таку конвенцію повинні бути включені положення про оперативне повідомлення про небезпечні інфекційні захворювання, співробітництво держав по локалізації осередків таких захворювань, а також надання безоплатної допомоги країнам, в яких епідеміологічна ситуація набула загрозливого характеру, співробітництво із ВОЗ, зокрема, у частині контролю за проведенням дослідів із вірусами і поширення інфекцій штучного походження, загальнодержавний обов'язковий карантин, умови і особливості його впровадження, допустимі межі і заходи обмеження прав людини при

надзвичайних ситуаціях у сфері охорони здоров'я, механізм врегулювання юридичних спорів і колізій.

Іншим проблемним питанням, безпосередньо пов'язаним із реалізацією принципів верховенства права і правової визначеності, є впровадження урядами на території країн т. зв. локдаунів, тобто жорстких карантинних заходів, спрямованих на обмеження пересування людей і скорочення соціальних контактів між ними. Практика сучасної протиепідемічної діяльності держав дозволяє характеризувати локдаун як комплекс дій, серед яких в найбільш узагальненому вигляді можна виокремити: 1) соціальне дистанціювання; 2) обмеження внутрішніх і зовнішніх переміщень [128]. В усіх інших випадках вимагається спеціальний дозвіл; б) комендантська година – заборона будь-яких переміщень у встановлений час. Зокрема, у Франції комендантська година діяла з 18:00 до 06:00, у Греції і Італії – між 22:00 та 05:00, в Іспанії – з 23:00 до 06:00 [128]; в) закриття внутрішніх і зовнішніх кордонів. Яскравим прикладом реалізації останнього заходу є ситуація в ЄС, де з початку пандемії більшість країн скористались можливістю самостійного повного закриття кордонів, в т. ч. без дозволу Європейської Комісії, наданої Шенгенським кодексом про кордони. Наразі в'їзд в більшість країн Шенгенської зони допускається за наявності т. зв. COVID-сертифікатів, які посвідчують факт імунізації, перенесення хвороби або негативний тест на COVID-19; г) повна ізоляція носіїв вірусу і осіб, які контактували з ними, а також осіб із груп ризику; 3) закриття публічних закладів (шкіл, вузів, храмів, театрів, музеїв, ресторанів, кафе та ін.), підприємств, установ і організацій, а також заборона масових публічних заходів. Після старту кампанії з вакцинації населення у ряді країн можливість відвідування таких закладів і заходів пов'язується із наявністю щеплення. Зокрема, у Франції потрапити на заходи за участю більше 50 осіб з 21 липня можна лише за санітарною перепусткою з інформацією про щеплення і тести на інфекцію, з початку серпня ця вимога поширилась на відвідування барів, ресторанів, торговельних центрів, більшість видів транспорту [32]. Аналогічні заходи реалізуються у Греції; 4)

надання додаткових контрольних повноважень поліції та іншим правоохоронним органам, в т. ч. у частині застосування санкцій за порушення встановлених вимог.

Аналітики підкреслюють, що вжиті заходи є «найбільшим локдауном» за всю новітню історію Європи і фактично встановлюють безпрецедентні обмеження особистих прав і свобод у неавторитарних режимах. Так, Н. Канестріні вважає, що карантин вражає базові, фундаментальні принципи демократії, такі як особисті свободи, зокрема, пересування, зібрань, сповідувати релігійні переконання, вільне підприємництво, право на освіту і приватність [308, с. 118]. Дійсно, окремі заходи, вживані в рамках локдауну, можуть вступати у протиріччя із основоположними правами та свободами, закріпленими міжнародними нормативними актами, зокрема, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Разом з тим, більшість статей вказаного акту передбачають обмеження визначених прав і свобод у надзвичайних випадках, зокрема, з метою захисту (охорони) здоров'я. Такий відступ допускається щодо прав, закріплених ст. 8 (повага до приватного і сімейного життя), 9 (свобода думки, совісті і релігії), 10 (свобода вираження поглядів), 11 (свобода зібрань та об'єднань), а також ст. 2 Протоколу № 4 (свобода пересування) [124].

Проте одним із основних аргументів проти карантину є порушення права на свободу і особисту недоторканність, передбаченого ст. 5 Конвенції [124]. Незважаючи на те, що п. 1 (е) вказаної статті допускає позбавлення свободи (законне затримання) для запобігання поширенню інфекційних захворювань, питання про те, які саме заходи соціального дистанціювання, вживані під час пандемії, можуть розглядатись як позбавлення волі, а також їх співрозмірність та обґрунтованість, залишається дискусійним.

Ситуація ускладняється тим, що прецедентна практика Європейського суду з прав людини із застосування п. 1 (е) ст. 5 Конвенції обмежена і фактично представлена лише справою *Enhorn v. Sweden* 2005 р. У п. 36 відповідного рішення викладена загальна правова позиція, згідно якої при позбавленні свободи особливого значення набуває дотримання принципу правової визначеності, який передбачає чітке встановлення національним законодавством умов позбавлення

свободи, передбачуваність застосування такого закону, а також його доступність і точність, які дозволяють особі передбачувати у достатній мірі наслідки своєї поведінки. Що стосується запобігання поширенню інфекційних захворювань, то суттєвими критеріями законності обмеження волі за таких підстав Суд вважає: а) небезпечність інфекційного захворювання для здоров'я населення і його безпеки; б) визначення позбавлення волі як останнього засобу запобігання поширенню хвороби, за умови, що були розглянуті менш суворі заходи, які були визнані недостатніми для захисту як окремих осіб, в т. ч. заявника, так і суспільних інтересів [321]. При цьому, підставами застосування таких заходів можуть бути як медичні показання, так і вимоги здійснюваної соціальної політики в державі. З урахуванням клінічних особливостей COVID-19, його здатності передаватись у повсякденному житті в умовах неочевидності, а отже, вражати значну кількість людей, на нашу думку, застосування в умовах пандемії заходів соціального дистанціювання, в т. ч. пов'язаних із обмеженням волі особи, є виправданим і цілком охоплюється п. 1 (е) ст. 5 Конвенції. Причому, правомірним є поширення даного положення не лише на хворих, а й на фактично або ймовірно здорових людей, зокрема, осіб, старше 65 років, осіб, які контактували із хворим або прибули із країн (регіонів) з неблагополучною епідеміологічною обстановкою, оскільки це відповідає меті захисту здоров'я населення від серйозних хвороб і запобігання їх поширення.

Крім того, ряд правових позицій, які із застереженнями можна застосовувати в т.ч. щодо карантинних заходів, були викладені Європейським Судом в інших справах, зокрема: 1) характер обмежувальних заходів визначається при розгляді їх у цілому та в сукупності, з урахуванням типу і способу їх реалізації, а також конкретного контексту застосування [323]. Висловлена позиція має особливе значення при розгляді таких видів обмежень, які не пов'язані із утриманням у спеціальних закладах або приміщеннях (зокрема, камерах, спеціальних центрах для неповнолітніх та ін.), в т. ч. задля загального блага; 2) обмеженням волі у сенсі ст. 5 не є застосування до особи у випадку поміщення її до лікувального закладу обмежувальних заходів, які є аналогічними звичайним,

встановленим лікарняним режимом (справа «Nielsen v. Denmark») [324]. При цьому, у сенсі вказаної справи, застосування таких заходів не вимагає обов'язкової наявності в особи захворювання, а є цілком допустимим за наявності обґрунтованих медичних показань. У випадку із COVID-19 такими показаннями, на нашу думку, слід вважати ступінь вірулентності і контагіозності збудника інфекції, який, як свідчить практика, здатний вражати значну кількість людей за відносно невеликий проміжок часу. Натомість, судді Т. Вільямсон, Л. Е. Петіті, К. Руссо, А. Шпільман, Ж. Де Мейер, Х. А. Карільо Салседо та Н. Валтікос у розбіжній думці не погодились із висновком більшості колегії, вказавши, що специфічні умови поміщення особи до психіатричного закладу, в т. ч. відсутність психічної хвороби, а також тривалість і характер її утримання, неможливість реалізації права на звернення до суду з огляду на відсутність хвороби, є позбавленням волі [324]; 3) особливий нагляд, який супроводжується зобов'язанням примусово проживати у певному місці, сам по собі не є порушенням ст. 5 Конвенції. Зокрема, суддя сер Дж. Фіцморіс у п. 7 особливої думки щодо рішення у справі «Guzzardi v. Italy» справедливо вказав, що будь-яке позбавлення волі, особливо, якщо воно має форму фактичного тюремного ув'язнення або іншого суворого ув'язнення, очевидно передбачає обмеження свободи пересування і вибору місця проживання, оскільки це закладене в його характері. Натомість зворотня ситуація не відзначається такою категоричністю [323]. Більше того, вибір відповідної правової концепції за таких обставин стає предметом особистої оцінки. З огляду на це, вирішення питання про наявність або відсутність порушення карантинними заходами положень ст. 5 Конвенції залежить від їх правової кваліфікації, яка залишає значну свободу розсуду; 4) важливим критерієм оцінки правомірності застосування обмежувальних заходів є мотиви і наміри сторони, яка їх санкціонує. Так, у вже згадуваній особливій думці судді сера Дж. Фіцморіса стверджується, такі супутні фактори повинні бути прийняті до уваги, особливо у тих випадках, коли є вагомі підстави для щирих сумнівів стосовно наявності порушення [323]. Зокрема, у вказаній справі важливим фактором, який повинен був враховуватись при

кваліфікації, була загроза громадському порядку і безпеці, джерелом якої був політичний тероризм і мафія, членом якої був заявник; 5) комендантська година не визнається домашнім арештом чи позбавлення волі, оскільки у цьому випадку заборона залишати житло, за винятком випадків необхідності, реалізується у визначених часових рамках у нічний час, а отже, не є перешкодою для ведення соціального життя і підтримки відносин із зовнішнім світом [319]. У цьому випадку доцільніше говорити про обмеження свободи пересування, яка, в свою чергу, допускається для досягнення правомірних цілей. Разом з тим, окремо підкреслюється, що такі обмеження повинні перебувати під судовим контролем задля гарантування їх виправданості і співрозмірності обставинам справи.

Натомість прихильники застосування обмежувальних заходів в період пандемії апелюють до концепції позитивних зобов'язань держави із захисту прав людини, закріпленої Конвенцією, в першу чергу, фундаментального права на життя, яка допускає використання необхідних превентивних оперативних заходів для захисту осіб, життю яких загрожує небезпека. Розкриваючи суть цього положення у своїй прецедентній практиці, Європейський Суд підкреслює, що такі зобов'язання повинні відповідати критеріям розумності і адекватності, які закладають основу їх ефективного виконання на практиці. Разом з тим, вони не повинні покладати на державу непропорційні або неможливі обтяження [326]. Об'єм позитивних зобов'язань у кожному конкретному випадку визначається з урахуванням контексту ситуації, мінливості суспільних відносин, особливостей поведінки особи, а також пріоритетів і ресурсів, якими користується державна влада для протидії заявленим ризикам правопорядку та іншим охоронюваним цінностям.

Більш широке тлумачення концепції позитивних зобов'язань надається Комітетом ООН з прав людини. Так, пунктом 21 Зауважень загального порядку № 36 стосовно зобов'язань держав по забезпеченню права на життя, гарантованого ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, обов'язок держав-учасниць поважати і забезпечувати право на життя поширюється на розумно передбачувані загрози і загрозливі для життя ситуації,

які можуть призвести до загибелі людей, до яких відноситься в т. ч. поширення небезпечних для життя захворювань [156]. Стає очевидним те, що за наявних клінічних характеристик вірусу переривання ланцюгу інфекції, уповільнення темпів зараження і захворюваності, а отже, її остаточне подолання, можливі лише за умови належної реалізації національними державами закріплених за ними позитивних зобов'язань, спрямованих на захист життя і здоров'я як конкретної особи, так і суспільства у цілому. При цьому, забезпечення стабільності і визначеності правового регулювання вимагає проведення постійного моніторингу епідеміологічної ситуації, оперативної корекції вживаних заходів з урахуванням її змін і наявності ефективного контролю, в т.ч. судового, за їх реалізацією.

Іншою важливою проблемою сучасного міжнародного правопорядку є поширення екстремізму і тероризму, які останніми роками вийшли далеко за межі національних держав і перетворились у глобальну загрозу. Її пік прийшовся на 2014-2015 рр. і пов'язаний із військовою експансією терористичної організації «Ісламська держава» у Сирії та Іраку, на підконтрольних територіях яких навіть було оголошено про створення т.зв. «халіфату». За даними австралійського Інституту економіки і миру від терористичних атак у 2014 р. загинуло 33,438 осіб, що складає абсолютний максимум. Глобальний індекс тероризму до держав з найвищим рівнем загрози відносить Афганістан (9,592), Ірак (8,682), Нігерію (8,314), Сирію (7,778), Сомалі (7,645), Ємен (7,581), Пакистан (7,541), Індію (7,353), Демократичну республіку Конго (7,178) і Філіппіни (7,099). При цьому, ряд міжнародних експертів та аналітиків звертають увагу на зниження терористичної активності у країнах Арабського Сходу і переміщення її до інших регіонів, в першу чергу, Південно-Східну Азію і африканські держави південніше Сахари [346]. Крім того, події останніх років переконливо свідчать, що терористична діяльність на сучасному етапі зазнає також суттєвих якісних змін: зокрема, спостерігається частковий відхід від тактики точкових терактів, яка тривалий час була домінуючою для більшості терористичних організацій, і звернення до більш організованих видів діяльності, в т. ч. участі у військових конфліктах в якості повноцінного актора (Сирія, Ірак, Афганістан).

Глобальність поширення тероризму, набуття ним нових форм і проявів, а також шкода, яку завдає терористична активність життю і здоров'ю людей та міжнародному правопорядку у цілому, обумовлює необхідність проведення державами спільної, добре скоординованої контртерористичної діяльності, спрямованої на усунення причин та передумов тероризму, мінімізацію впливу терористичних організацій на людей і попередження терористичних актів. Разом з тим, практика переконливо демонструє, що на сучасному етапі розвитку міжнародної системи взаємодія національних держав у цій сфері далека від співробітництва, здійснюється здебільшого ситуативно і перебуває у залежності від політичних факторів та інтересів сторін. Наприклад, у 2015 р. Франція розірвала дипломатичні відносини із Сирією і ліквідувала посольство у Дамаску з огляду на генеральну зовнішньополітичну лінію офіційної влади, яка не визнавала Б. Асада легітимним главою держави. Припинення обміну інформацією, в т. ч. у сфері боротьби з тероризмом, а також втрата кадрів зовнішньої розвідки в арабській республіці мали суттєвий вплив на якість роботи французьких спецслужб, які у кінцевому рахунку не змогли запобігти масштабним терактам у Парижі 13 листопада 2015 р.

Важливим джерелом невизначеності у контртерористичній сфері є відсутність консенсусу щодо сутності поняття «тероризм» і змісту терористичної діяльності. Політики, вчені-правники і правозахисники часто мають протилежні підходи до того, що слід вважати тероризмом, і кого називати терористами. Як влучно вказав з цього приводу Дж. Вітбек, «впродовж багатьох років люди звикли дізнаватись, що одна і та ж людина може бути «терористом» або «борцем за свободу». Тероризм, як і краса, питання особистої оцінки спостерігача» [301, с. 619]. Разом з тим, одним із основних елементів концепції правової визначеності є принцип *nullum crimen sine lege*, відповідно до якого кримінальне переслідування і покарання особи можливе лише за злочини, які передбачені кримінальним законодавством конкретної країни. При цьому, правові норми, викладені у такому законодавстві, повинні бути сформульовані з достатнім ступенем чіткості і точності, а також відповідати вимогам передбачуваності, тобто

надавати особі можливість регулювати свою поведінку і передбачати, в т.ч. з використанням необхідної правової допомоги, її наслідки. У таких умовах закріплення універсального визначення тероризму як складного соціально-політичного явища, яке розкривало б його основні ознаки і давало можливість спроектувати їх на кримінально-правовий рівень з високим ступенем визначеності, набуває особливого значення.

Основна роль у нормативно-правовому супроводі боротьби з міжнародним тероризмом належить ООН. З 1963 р. під егідою цієї універсальної міжнародної організації було прийнято 16 міжнародних договорів, серед яких найбільш значущими є: Конвенція про правопорушення та деякі інші акти, вчинені на борту повітряних суден 1963 р.; Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, направленими проти безпеки цивільної авіації 1971 р.; Конвенція про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, в тому числі дипломатичних агентів 1973 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу із бомбовим тероризмом 1997 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу із фінансуванням тероризму 1999 р.; Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 р. Дані міжнародні нормативні акти базуються на галузевому підході до визначення сутності тероризму, в основі якого лежить припущення, що деякі правопорушення можуть бути визнані самі по собі як порушення міжнародного правопорядку, незалежно від наявності в них специфічного терористичного наміру або мети [344, с. 447]. Разом з тим, більшість названих нормативних актів стосуються лише окремих видів або сторін тероризму, не охоплюють усіх його проявів і, як наслідок, не дають його однозначного тлумачення і розуміння, що допускає можливість їх неоднакового або свавільного застосування.

Спроби врегулювати проблемні аспекти визначення тероризму і терористичної діяльності, які не знайшли відображення в універсальних нормативних актах, були здійснені в рамках регіонального співробітництва

держав. Так, у преамбулі Конвенції Ради Європи про попередження тероризму 2005 р., яка є одним з основних актів у контртерористичній сфері в межах європейського правового простору, наголошується на тому, що за своїм характером та суттю акти тероризму мають на меті залякування населення чи протиправне примушення того чи іншого уряду або міжнародної організації до вчинення чи невчинення будь-яких дій або серйозну дестабілізацію чи руйнування основоположних політичних, конституційних, економічних чи соціальних структур тієї чи іншої країни або міжнародної організації [125]. Варто зазначити, що такі злочини не можуть кваліфікуватись в якості політичних або пов'язаних із політичною сферою, що має наслідком віднесення тероризму до категорії суто кримінальних явищ.

Більш конкретизовано дані положення викладені у Директиві Європейського Парламенту і Ради ЄС про боротьбу із тероризмом, в якій у ст. 2 перераховані основні ознаки терористичних злочинів, а саме: 1) умисна форма вини; 2) діяння за характером чи в силу обстановки здатні спричинити серйозну шкоду країні або міжнародній організації; 3) мета – серйозне залякування населення, або неправомірно змусити публічну владу чи міжнародну організацію вчинити певну дію або утриматись від її вчинення, або серйозно дестабілізувати чи зруйнувати основоположні політичні, конституційні, економічні чи соціальні структури держави або міжнародної організації [338]. З наведеного можна зробити висновок, що, незважаючи на підвищений інтерес з боку європейських інститутів, на законодавчому рівні наразі відсутнє узагальнене визначення тероризму, сутність якого розкривається здебільшого через суміжні поняття або шляхом перерахування його ознак, що допускає можливість широкого тлумачення відповідного явища. Разом з тим, кваліфікація конкретного діяння в якості злочинного (терористичного) залишається питанням внутрішньої компетенції національних держав, погляди яких можуть суттєво відрізнятись в рамках навіть одного регіону, що вносить елемент невизначеності, як у правове регулювання зазначених відносин, так і у практичну їх реалізацію.

Протилежний підхід до визначення тероризму демонструють країни східного цивілізаційного типу. Так, п. 2 ст. 1 Арабської конвенції про боротьбу із тероризмом 1998 р. безпосередньо вводить юридичну дефініцію поняття «тероризм», під яким розуміє будь-який акт або погрозу насилля, незважаючи на мотиви і цілі, які вчиняються в угоду одній особі або злочинній групі, наводять жах серед населення, спричиняють йому шкоду, наражають на небезпеку життя, свободу і безпеку людей, спрямовані на спричинення шкоди навколишньому середовищу, громадським або приватним будівлям чи майну, а також захоплення цих будівель чи спричинення шкоди усій нації [10]. Це визначення допускає широке тлумачення тероризму як соціального явища, причому, на відміну від європейського підходу, він кваліфікується як загроза в першу чергу нації і населенню і, як наслідок, основний акцент робиться саме на його соціальних наслідках. Крім того, позитивним моментом Конвенції є розмежування понять тероризму і терористичного злочину, останній з яких є лише одним із проявів тероризму як соціального явища.

На увагу заслуговує і дефініція, закріплена у Конвенції Шанхайської організації співробітництва проти тероризму, яка визначає тероризм як ідеологію насилля і практику впливу на прийняття рішень органами влади чи міжнародними організаціями шляхом вчинення чи погрози вчинення насильницьких та (або) інших злочинних дій, пов'язаних із залякуванням населення і спрямованих на спричинення шкоди особистості, суспільству і державі [123]. Таке визначення найбільш повно і влучно характеризує тероризм саме як соціальне явище, яке за своєю суттю є значно ширшим, ніж терористична злочинність і безпосередньо акти тероризму, що дозволяє враховувати різні його прояви і створити правове підґрунтя для їх належної профілактики і боротьби.

Відмінності у тлумаченні тероризму можна спостерігати і на рівні національних держав, кожна з яких визначає його залежно від внутрішньої ситуації, поширених на її території форм і видів його проявів, мети, яку ставлять перед собою наявні терористичні організації, а також політичної кон'юнктури і, нерідко, геополітичних інтересів.

Аналіз юридичної літератури і нормативної бази контртерористичної діяльності, дозволяє виділити два основних підходи до визначення сутності тероризму: 1) індуктивний (*inductive or multi-definitional approach*) – тероризм розглядається в якості багатозначного поняття, визначення якого залежить від конкретного його прояву, проблеми, яка розглядається (конвенції ООН), або компетенції і специфіки діяльності органів державної влади, в першу чергу, законодавчих і виконавчих (США). Для такого підходу характерним є: а) відсутність широкої гіпотези; б) гіпотеза ґрунтується на основі спостережень і досліджень і повинна відповідати реальності; в) визначення охоплює, як правило, лише одну специфічну ситуацію; г) існування декількох окремих визначень, які застосовуються до різних ситуацій [349, с. 415–416].

Так, наприклад, ще лорд Ллойд у 1996 р. у своєму Звіті про вивчення законодавства про боротьбу із тероризмом відмічав, що нарахував щонайменше чотири визначення тероризму у законодавстві США; 2) дедуктивний (*deductive*) – закріплення єдиного, узагальненого визначення тероризму, яке в ході практичної діяльності пристосовується до конкретної ситуації. Таке визначення включає в себе три елементи: а) об'єктивний – перелік діянь, які вважаються терористичними актами. Як правило, до таких діянь включають застосування протиправного насилля проти особи, держави (державних об'єктів, інфраструктури, комунальних установ, транспортної та інформаційної системи) і власності. При цьому, останні дві складові об'єктної сторони терористичної діяльності залишаються дискусійними, оскільки ряд теоретиків і практиків висловлюють побоювання, що їх легітимація може призвести до невиправданого розширення повноважень правоохоронних органів у частині застосування репресивних заходів до інших законних форм публічного протесту [402].

Таке широке тлумачення терористичної діяльності є виправданим, оскільки, як свідчить практика, більшість терактів вчиняються не тільки і не стільки з метою масового вбивства населення. У цьому випадку критерієм відмежування теракту від законного протесту слугує наявність специфічної мотиву; б) суб'єктивний – мотивація і наміри, які лежать в основі акту. Традиційним

елементом суб'єктивної сторони терористичної злочинності є мета залякування населення, утвердження атмосфери страху і недовіри. Крім того, ряд держав визнає важливим для кваліфікації наявність специфічних ідеологічних, релігійних та/або політичних цілей, мотивів, причин [402]. Натомість події останніх років переконливо демонструють, що на перший план в структурі мотивації діяльності терористичних організацій виходять саме політичні мотиви, які не обмежуються вимогами до держав вчинити конкретні дії, а переслідують широкомасштабні політичні цілі, аж до створення власної держави; в) юрисдикційний – на кого направлений теракт.

Серед науковців відсутня єдина думка щодо оптимального підходу до визначення поняття «тероризм». Так, прихильники індуктивного методу вказують на те, що переважне фокусування на насильстві як основній характеристиці даного явища і виключення з нього політичного аспекту дозволяє уникнути політичного конфлікту щодо ключових принципів і досягнути текстуальної узгодженості [341, с. 179]. Вважаємо, що застосування такого підходу суттєво ускладнює правове регулювання відповідних відносин, не забезпечує належної стабільності правового статусу особи і надає значну свободу розсуду органам публічної влади, які, користуючись варіативністю підходів, у кінцевому рахунку отримують можливість свавільного їх застосування. Крім того, дискусійним є твердження про усунення політичного моменту: як свідчить практика, така невизначеність парадоксально має наслідком надмірну політизацію проблемних аспектів контртерористичної діяльності, яка перетворюється у спосіб боротьби із політичними і особливо геополітичними супротивниками.

У зв'язку з цим погоджуємося із позицією тих науковців, які відстоюють необхідність існування єдиного узагальненого визначення тероризму. Так, К. Вальтер заперечує практичну значимість диференціації дефініцій цього поняття залежно від виду контртерористичної діяльності, справедливо вказуючи, що єдиним розумним виправданням імплементації концепції тероризму в національне та міжнародне право є небезпека, яку становлять терористичні злочини. У цьому випадку забезпечення ясності і правової визначеності можливе лише за умови

прийняття якомога більш узагальненого визначення тероризму [402]. Схожу думку висловлює А. Грін, який підкреслює, що універсальне визначення тероризму, на відміну від підходу, заснованому на множинності дефініцій, здатне забезпечити ясність і визначеність [349, с. 421]. Дійсно, детальність викладу правової норми не завжди має наслідком її остаточність і однозначність; більше того, дефінітивні норми, які встановлюють вихідні начала правового регулювання, завжди відзначаються певним ступенем абстрактності, який забезпечує необхідну стабільність відповідних норм і дозволяє уточнювати, коригувати і збагачувати їх зміст у конкретних ситуаціях без шкоди текстуальному наповненню. У цьому сенсі важливою вимогою до конструювання дефініції тероризму і відповідних правових механізмів її реалізації є їх гнучкість, здатність досягати визначеності у діях суб'єктів права з урахуванням вимог доцільності і оптимальності правового регулювання, дотримання якої забезпечується закріпленням універсального визначення поняття «тероризм».

Відсутність єдиного погляду на сутність і значення тероризму, закріпленого на законодавчому рівні, має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Зокрема, наявність дефініції дозволяє вирішити питання криміналізації діянь, пов'язаних із тероризмом, закріплення терористичного мотиву в якості обтяжуючої обставини в контексті загально-кримінальної злочинності, визначення юрисдикції терористичних злочинів, а також пріоритетних сфер, в яких допускається надання додаткових або надзвичайних повноважень правоохоронним органам і спецслужбам [344, с. 443]. Крім того, відсутність загальновизнаних визначень понять «тероризм» і «міжнародний тероризм» призводить до ускладнення міжнародного співробітництва і координації в процесі кримінального переслідування терористичних злочинів. Одним із наріжних каменів цієї проблеми є неможливість забезпечення реалізації принципу подвійної кримінальної відповідальності, який є базовим принципом міжнародного кримінального права і важливою складовою концепції правової визначеності.

Сучасна практика кримінального процесуального співробітництва національних держав у сфері боротьби із тероризмом виходить з того, що

застосування вимог *non bis in idem* до цієї категорії справ не є обов'язковим, а залишається питанням розсуду відповідних держав. Така позиція послідовно підтримується на рівні ООН, експерти якої, зокрема, в ході підготовки Міжнародної конвенції про боротьбу із незаконним захопленням повітряних суден, вказували, що застосування цього принципу не є однаковим у всіх державах, внаслідок чого, приймаючи рішення про видачу, відповідні держави будуть у кожному випадку керуватись власними нормами, які конституують такий принцип [170]. Національна держава може поширити дію цієї процесуальної гарантії на рішення, які ухвалюються іноземними судами, в односторонньому порядку або шляхом двосторонньої домовленості. При цьому, умови застосування відповідного принципу визначаються у кожному конкретному випадку з урахуванням обстановки і специфіки злочину.

Що стосується тероризму, то практика національних держав у частині застосування *non bis in idem* у цій сфері відзначається варіативністю. Так, наприклад, Верховним судом Іспанії прийнято постулат, згідно якого члени ЕТА, засуджені за належність до злочинної спільноти у Франції, не можуть бути судимі іспанським судом, оскільки вважається, що вони вже понесли кримінальну відповідальність. Підставою для цього є те, що організація ЕТА має пірамідальну структуру, її злочинна діяльність підпорядкована єдиній стратегії, яка формується керівними органами, між її членами існують чітка ієрархічна структура і поділ функцій, а саме членство в ЕТА є об'єктивним фактом, який не залежить від того, на якій території знаходиться відповідна особа [170]. Натомість кримінальна відповідальність членів терористичних організацій, в яких переважають горизонтальні зв'язки, а структурні елементи наділені автономією, настає окремо у кожній державі. Можливим способом оптимального і ефективного вирішення питання застосування принципу *non bis in idem* щодо терористичних злочинів, особливо міжнародного характеру, є наділення їх універсальною юрисдикцією, яка дозволить здійснювати кримінальне переслідування злочинців незалежно від їх місця знаходження, громадянства або території, на якій було вчинено конкретний злочин.

Глобальні виклики й загрози суттєво впливають і на економіку держав, уповільнюють їх розвиток. Між тим, правова визначеність є одним із факторів економічної та інвестиційної привабливості держав, умовою демократичного суспільства та верховенства права. Саме тому важливим у контексті предмету дослідження є звернення до «Індексу правової визначеності» – дослідження Громадянської правової ініціативи (Fondation pour le droit continental). За сприяння Фонду науковий колектив юристів і економістів під спільним керівництвом проф. права пані Кетрін Кесседжян та професора економіки пана Бруно Дефайнса розробили метододику дослідження, яка була застосовна в 13 країнах, розташованих у чотирьох частинах світу. Дослідження охоплювало шість галузей, які є найближчими до економічної реальності, а саме: договори, відповідальність, корпоративне право, право власності, трудове право, врегулювання спорів (поділяється на судову систему та арбітраж) [357]. Вибір зазначених галузей обумовлений тим, що правова визначеність розглядається зарубіжними вченими як важливий фактор економічної привабливості в умовах глобалізації, яка дозволяє державам, як вирішують створити нові правові норми, поставити під сумнів дійсність норм, які були визнані міжнародним співтовариством, зробити усвідомлений вибір. Це також має допомогти інвесторам оцінити ризики, на які вони зазнають, перш ніж прийняти остаточне рішення про те де, вкладати інвестиції [357].

Результати дослідження засвідчили: 1) існує група держав, які не належать виключно до системи континентального права чи системи загального права. Країни можна розділити на три групи, ті, де правова визначеність висока, ті, де правова визначеність може бути підвищена і ті, що посередині; 2) правова визначеність є одним з факторів економічної привабливості. Потреби компаній у стабільності та передбачуваності зростають у той час, коли глобалізація торгівлі супроводжується посиленням конкуренції. «Знати та передбачати» стало головним імперативом, а оцінка ризиків – особливо суперечок – є чинником будь-якого економічного рішення у всьому світі; 3) певні галузі права є більш суперечливими, ніж інші; це стосується корпоративного права та трудового права.

Порівняльний емпіричний аналіз, проведений у межах «Індексу правової визначеності» засвідчив, що є відмінності між країнами та секторами права, але жодна з них не виникає систематично на користь однієї правової традиції над іншою [357, с. 119]. У загальному рейтингу найвищі позиції обіймають Норвегія, Німеччина, Франція та Велика Британія. Німеччина та Франція виявляються дуже близькими з позицій юридичної визначеності, які пропонують їх правові системи, не зважаючи на те, що результати для кожного сектору виявляють значні відмінності. Німеччина має кращий рейтинг ніж Франція щодо договірного права та права власності. Навпаки, французька система пропонує більшу визначеність, особливо у сфері корпоративного права. Незважаючи на те, що більшість країн, демонструють задовільний рівень правової визначеності (усі вони досягли значно вищого за середньозважений показник), Аргентина, Сполучені Штати та Бразилія мають менший рейтинг.

Не простежується співпадіння балів по секторах відповідно до юридичного походження. Італія має хороший рейтинг щодо трудового законодавства, тоді як Японія та Німеччина – гірший. Аналогічно, у сфері корпоративного права Франція та Італія посідають друге та четверте місця, тоді як Японія, Італія та Німеччина мають нижчі бали. Такі самі висновки стосуються країн загального права. У трудовому праві, наприклад, Сполучене Королівство займає третє місце, а США останнє. Загалом найгірші оцінки щодо правової визначеності у законодавстві про відповідальність. Канада, яка займає перше місце в цьому секторі, має оцінку 6,89, а Бразилія, яка йде на останньому місці, має 4,12. Навпаки, корпоративне право є сектором, у якому більшість країн досягають найкращих результатів. Китай, який займає перше місце, має 8,79, а ФРН, яка має найгірший рейтинг, має «всього» 5,43. Японія, Аргентина та Марокко є найбільш однорідними країнами з точки зору правової визначеності. Оцінки, отримані в кожному секторі, фактично дуже близькі, жоден сектор не виявляється ні «позитивно» ні «негативно». Винятком є три країни: Китай, США, та Велика Британія. У перших двох країнах бали за корпоративне право високі порівняно з усіма іншими балами. Крім того, для Сполученого Королівства договірне право має кращу оцінку ніж інші

сектори [357]. Важливий висновок, який випливає з результатів дослідження полягає в тому, що не існує домінуючої моделі правової системи з точки зору правової визначеності. Навпаки, правова визначеність виходить за межі правових систем, оскільки країни з різними традиціями досягають подібних показників щодо правової визначеності. Правова різноманітність і плюралізм не обов'язково суперечать високим рівням правової визначеності. Правова визначеність вбудована у відносини правової системи з її економічним середовищем та є критерієм економічної привабливості держави. Розвиток правової системи спрямований на безпеку – соціальну, політичну, економічну, інформаційну. Саме тому правова визначеність постає якісною цінністю правової системи.

Таким чином, в умовах глобалізації відбувається стрімка універсалізація загроз і викликів, в т. ч. тих, які раніше вважались сферою виключної компетенції національної держави. У таких умовах збільшується роль і значення принципів права, зокрема, принципу правової визначеності, який, встановлюючи вимоги до правотворчості і правореалізації, забезпечує ефективність, розумність і справедливість правового регулювання суспільних відносин і стабільність правової системи у цілому. В умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності та потребами адаптації й дотримання законності забезпечується стандартом «розумного» та легітимними очікуваннями. Глобальні виклики й загрози обумовлюють необхідність погляду на принцип правової визначеності у більш широкому аспекті, у якості принципу правової системи України, який втілюється у всіх її підсистемах.

В умовах поширення глобальних викликів і загроз, посилення конкуренції особливої актуальності набувають нові напрями й аспекти дослідження принципу правової визначеності, насамперед, його доктринального тлумачення, балансу з адаптивністю, в контексті взаємодії правових систем у компаративному вимірі.

Висновки до розділу 3

Обґрунтовано, що функціонування і розвиток правової системи України, яка характеризується єдністю, цілісністю, узгодженістю – в середині та несуперечливістю й функціональністю – зовні, значною мірою визначаються реалізацією принципу правової визначеності у її підсистемах і компонентах. Доведено, що реалізація принципу правової визначеності поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується і в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України.

В інституційній підсистемі реалізація принципу правової визначеності пов'язана з правами людини, унеможливленням звуження змісту, обсягу існуючих прав і свобод, їх скасування, з одного боку, та їх невичерпністю, з іншого боку. Конституційне закріплення прав і свобод людини відображає правову природу принципу правової визначеності, який покликаний забезпечувати діалектичну єдність стабільності й гнучкості (динамізму) правового регулювання, тобто діалектику правової визначеності і правової невизначеності. Важливим аспектом принципу правової визначеності в інституційній підсистемі є сам процес формування вимог, а згодом і принципу правової визначеності, який зумовлений потребами людини, насамперед, у передбачуваності й прогнозованості своєї поведінки, у безпеці, на яку людина може сподіватися лише за умови доступності, оприлюднення норм права та остаточності судових рішень. Вимоги чіткості, зрозумілості, доступності норм права, їх оприлюднення, походять від потреб людини та корелюються з її когнітивними здібностями. Реалізація принципу правової визначеності в інституційній підсистемі пов'язана з легітимними очікуваннями, обмеженням дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування, вимогами до суб'єктів правотворчості, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, колективними суб'єктами права (насамперед, суб'єктами громадянського суспільства). Розширення й змістовне наповнення вимог принципу правової визначеності обумовлені трансформацією потреб і появою нових прав людини в умовах зростання невизначеності у всіх сферах

життєдіяльності людини, спричинених глобальними викликами і загрозами.

Реалізація принципу правової визначеності в ідеологічній підсистемі пов'язана з конституціоналізацією стратегії європейського та євроатлантичного курсу України та спільних європейських цінностей, а саме: поваги до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності.

Доведено, що принцип правової визначеності, постає у якості фундаментального принципу правової системи, який покликаний забезпечувати стабільність та ефективність правового регулювання, функціонування правової системи, її підсистем і компонентів.

Обґрунтовано, що поширення пандемії COVID-19 спричинило порушення реалізації принципу правової визначеності, насамперед, у сфері прав людини, таких, як: право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на свободу і особисту недоторканність. Доведено, що поширення пандемії спричинило появу нормативно-правових актів, які були нечіткими, характеризувалися невизначеністю кінцевого строку їх реалізації, постійними змінами, затримкою оприлюднення нормативних актів, у т. ч. їх публікацією після набрання законної сили, переважним регулюванням правовідносин за допомогою актів виконавчої влади, які приймаються у спрощеному порядку, нечітким розподіленням повноважень і юридичної відповідальності між державними органами, відсутністю системності у правових положеннях, правовими колізіями. Значна частина управлінських рішень відзначалась різним ступенем категоричності і безпрецедентним розширенням репресивних повноважень виконавчих та правоохоронних органів. З метою запобігання подальшого поширення пандемії і перетворення її у незворотну, необхідна правова визначеність щодо того, які правила поведінки та в яких випадках застосовуються, а також яким чином вони повинні тлумачитись відповідальними органами влади. У таких умовах особливо важливими є розробка і прийняття універсального

міжнародного правового акту із протидії епідеміям і пандеміям, який консолідував би зусилля національних держав і оформив правові рамки їх діяльності. В умовах глобалізації стає очевидним взаємозв'язок народів і держав, спільність проблем, з якими їм доводиться стикатись.

Обґрунтовано, що глобальність поширення тероризму, набуття ним нових форм і проявів, а також шкода, яку завдає терористична активність життю і здоров'ю людей, міжнародному правопорядку у цілому, обумовлює необхідність унормування на законодавчому рівні узагальненого визначення тероризму, кваліфікацію конкретного діяння в якості злочинного (терористичного), проведення державами спільної, скоординованої контртерористичної діяльності, спрямованої на усунення причин та передумов тероризму, мінімізацію впливу терористичних організацій на людей і попередження терористичних актів.

В умовах глобалізації правова визначеність вбудована у відносини правової системи з її економічним середовищем та є критерієм економічної привабливості держави. За таких умов правова визначеність постає якісною цінністю правової системи. Водночас, сучасний зарубіжний досвід засвідчив, що правова визначеність виходить за межі національних правових систем, оскільки країни з різними правовими традиціями, які належать до різних правових сімей досягають подібних показників щодо правової визначеності. Правова різноманітність і плюралізм не обов'язково суперечать високим рівням правової визначеності. В умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності та потребами адаптації й дотримання законності забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями.

ВИСНОВКИ

1. Генеза загальних уявлень про стабільність і передбачуваність норм права до поняття, а згодом і принципу правової визначеності відбувається упродовж тривалого часу й тісно пов'язана із розвитком права як системного явища, процесів його пізнання та усвідомлення його цінності для людини, суспільства і держави. В епоху Античності у суспільстві формуються перші уявлення і переконання про важливу роль стабільності в суспільстві, яку забезпечує передбачуваність і прогнозованість норм, остаточність судових рішень, які закріплюються у старовинних джерелах права; такі уявлення формуються на підставі узагальнення повсякденного життєвого досвіду, безпосередніх суспільних відносин, тобто на емпіричному рівні; пізніше, у римському праві, на підставі аналізу і систематизації правових норм, їх реалізації та застосування, тобто на теоретичному і практичному рівнях формуються переконання й загальні вимоги до норм права. Єдність онтологічних, гносеологічних, антропологічних і аксіологічних чинників обумовила появу сукупності вимог, які висувалися щодо розробки, прийняття та застосування закону. Серед них чітко простежуються вимоги передбачуваності і прогнозованості права, міри покарання, остаточності судового рішення, доступності норм закону, їх зрозумілості, обов'язкового ознайомлення і знання норм закону, вимог до порядку зміни законів. Правове підґрунтя й змістовне наповнення ідеї правової визначеності відбувається у римському праві шляхом утвердженням правила *res judicata*, яке означало остаточність і незмінюваність судових рішень та розумінням необхідності поєднання стабільності й динамічності правових норм, що втілюється у нових вимогах до права народів, яке має бути більш динамічним, гнучким, здатним пристосовуватися до нагальних потреб. Фактично йдеться про певний баланс між правовою визначеністю, правовою стабільністю з одного боку та правовою невизначеністю, динамічністю права з іншого боку.

2. Перехід від загальних уявлень про правову визначеність до поняття, а згодом і принципу правової визначеності відбувається у теорії позитивного

праворозуміння, у межах якого формуються загальні вимоги зовнішньої форми права (джерел права), а саме право розглядається як система чітко сформульованих норм, що є гарантією для прогнозування наслідків поведінки особи та наслідків діяльності органів державної влади. Вимога визначеності обґрунтовується з самої природи правової норми як рівного масштабу, рівної міри свободи рівності й справедливості для всіх. Конкретні параметри ступеня визначеності правової норми закладаються не в сутнісні характеристики правової норми, а в її зовнішню форму, правильне, адекватне закріплення правила поведінки. Правова визначеність пов'язується, насамперед, із рівнем законодавчої техніки, меншою мірою із природою нормативно-правового припису. У межах природного праворозуміння правова визначеність розглядається не в об'єктивній, а в суб'єктивній площині, як невід'ємне право людини на визначеність правових норм без яких про жодне право не може йти і мова. У цьому вимірі правова визначеність полягає у необхідності й можливості прогнозувати свою поведінку, її наслідки, межі свободи, наслідки порушення приписів і норм; у його основі знаходиться образ людини як істоти розумної, гідної, здатної усвідомлювати й передбачати свою поведінку. У межах позитивного праворозуміння вимоги правової стабільності, прогнозованості, остаточності судових рішень, доступності й зрозумілості законів, необхідності їх оприлюднення пов'язувалися, більшою мірою, із необхідністю стабільності в суспільстві, впорядкованості суспільних відносин, меншою мірою із правовими можливостями громадян.

3. Виокремлено й охарактеризовано вісім етапів генези уявлень про правову визначеність.

4. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних учених виокремлено основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності: 1) у межах теорії держави і права та філософії права, зокрема в таких аспектах, як: верховенство права, принцип правової держави; правотворчості й законодавчої техніки; правозастосування, судової практики і прогнозування судових рішень; мови права, законодавчих дефініцій та юридико-лінгвістичних знань; правоконкретизації; співвідношення політики і

права, ідеології та права; в історичному вимірі; 2) у конституційному праві крізь призму: рішень КСУ; конституційних відносин і цінностей; засад діяльності органів державної влади та обмеження дискреційних повноважень; 3) у цивільному й цивільно-процесуальному праві в контексті: принципів цивільного права, передбачуваності, практики перегляду судових рішень, у зв'язку з нововиявленими обставинами; 4) в адміністративному праві й адміністративному судочинстві у контексті загальних принципів і засад адміністративного права й судочинства; діяльності органів державної влади та їх дискреційних повноважень; захисту демократичних цінностей у європейському адміністративному просторі; легітимних очікувань; 5) у кримінальному й кримінально-процесуальному праві крізь призму критерію судового рішення (вироку), процедури перегляду судових рішень; у якості складника принципів кримінального права; 6) у науці судові й правоохоронні органи крізь призму принципів судочинства; судової правотворчості і практики ЄСПЛ; судової дискреції; стандартів судочинства; 7) у контексті права ЄС.

5. Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності визначається його комплексний характером, іманентним зв'язком з гносеологічними процесам пізнання (насамперед, раціональним рівнем і його формами); з онтологічними засадами буття людини і суспільства (насамперед, такими, як: стабільність, безпека, прогнозованість); з антропологічними засадами (насамперед такими, як: людська гідність, автономія людини); з правовими цінностями (насамперед такими, як: верховенство права, права людини, правова безпека). Діалектичний взаємозв'язок правової визначеності і правової невизначеності обумовив наукову доцільність використання класичної та некласичної методологій наукового пізнання, їх засобів і методів. Визначальне місце у методології дослідження посідають філософсько-світоглядні підходи такі як: цивілізаційний, формаційний, діалектичний, синергетичний, аксіологічний, антропологічний. Серед загальнонаукових методів і засобів використовувалися зокрема такі, як: системний – у розумінні місця й ролі принципу правової визначеності у вітчизняній правовій системі; структурний – для аналізу

складників правової визначеності, структури правової системи; функціональний – у дослідженні реалізації принципу в підсистемах правової системи; типологічний – для розмежування й характеристики особливостей змісту й реалізації правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні. Важливу роль у дослідженні відіграли парні категорії діалектики, а саме: «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність», засоби наукового пізнання: аналіз і синтез, індукція і дедукція, принципи цілісності, єдності теорії та практики, детермінізму. Серед конкретно-наукових методів використовувалися зокрема такі, як: історико-правовий, формально-догматичний, порівняльно-правовий, герменевтичний та ін.

6. Правові засади реалізації принципу правової визначеності охоплюють правові акти, які умовно слід об'єднати у три групи: 1) правові акти на міжнародному рівні; 2) правові акти на регіональному, зокрема європейському рівні; 3) правові акти у національному праві. На міжнародному рівні принцип правової визначеності та його вимоги закріплюються опосередковано, через принцип верховенства права, насамперед, у правових актах у сфері прав людини. Правові положення стосовно принципу верховенства права мають загальний характер і не визначають його. Зміст принципу правової визначеності та його вимоги на цьому рівні не уточнюються, основна увага зосереджена на його окремих вимогах. На регіональному, зокрема європейському рівні, принцип правової визначеності закріплюється як у якості складника принципу верховенства права, так і в якості самостійного принципу. Найбільша увага принципу правової визначеності, його вимогам приділяється у рішеннях ЄСПЛ та Європейського Суду. На національному рівні принцип правової визначеності закріплено в Конституції України, ЦКУ, ККУ, Кодексах та законах. Значена увага змісту принципу правової визначеності, його вимог, місця й ролі у забезпеченні правового регулювання приділяється у рішеннях КСУ, ВС. Виокремлення трьох груп правових актів, у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, ґрунтується на аналізі джерел як твердого, так і м'якого права. Аналіз правових актів міжнародного та європейського рівнів дає підстави

виокремити тенденцією закріплення вимог правової визначеності у правових актах у сфері прав людини, правосуддя, забезпечення сталого розвитку.

7. Сутнісне наповнення ідеї правової визначеності відбувається в процесі тлумачення Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини Європейським судом з прав людини. У прецедентній практиці цього судового органу правова визначеність розкривається через три основні елементи: вимоги до дискреційних повноважень органів публічної влади; вимоги щодо законодавчого процесу; вимоги до судових рішень. Розглядаючи правову визначеність як вимогу до національного законодавця, ЄСПЛ наголошує на необхідності дотримання встановленого Конвенцією стандарту правової норми, який передбачає точність, ясність і відсутність суперечностей формулювання норми, і можливість особи передбачити, в т.ч. з використанням юридичної допомоги, з якими наслідками можуть бути пов'язані її дії. При цьому, передбачуваність не може бути абсолютною і виступати самоціллю, а залежить у кожному конкретному випадку від змісту закону, сфери його застосування, кількості і статусу суб'єктів, на яких поширюється його дія.

8. У правотворчості й законодавчій техніці принцип правової визначеності реалізується через змістовні та юридико-технічні вимоги до змісту й викладу норм права. Закріплення й тлумачення цих вимог здійснюється у національних нормативно-правових актах і рішеннях ЄСПЛ, КСУ, ВС. Практика ЄСПЛ свідчить, що обмеження вимоги доступності допускаються за виняткових обставин, за умови забезпечення реалізації законних очікувань суб'єктів та за умови сумісності верховенством права; внутрішня точність правової норми проявляється в її природі та забезпечується вимогами до законодавчої техніки; чіткість правової норми, крім змісту нормативно-правового акту, сфери його поширення, кількості й статусу адресатів, тісно пов'язана з національним правом і судовою системою; національне законодавство має володіти певним рівнем гнучкості, щоб дати національним судам змогу застосовувати право у світлі своєї оцінки того, які заходи необхідні за конкретних обставин кожної справи; чіткість визначення певного поняття може визначатися не лише законом, а і за допомогою

двосторонніх угод; чіткість конституційних положень у порівнянні з чіткістю положень інших нормативних актів не є тотожними; точність і чіткість формулювання й викладу правових норм покликані забезпечити зрозумілість норми закону для особи, якій, у разі необхідності, може бути надана відповідна консультація; передбачуваність не обов'язково має бути абсолютною, а передбачуваність із абсолютною певністю не можлива і не потрібна; передбачуваність значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований; зміни, пов'язані з прийняттям нових нормативних актів у певній сфері, повинні бути передбачувані для громадян, відповідати загальній, оголошеній державою політиці, цілям, завданням і принципам розвитку відповідної галузі; у сфері оподаткування держава має широку свободу розсуду в реалізації своїх фіскальних функцій в контексті тесту законності; суворість обмежень, гнучкість законодавства і пропорційність втручання визначаються у контексті вимоги «необхідності у демократичному суспільстві»; держави мають розробити власні системи оцінювання пропорційності, які дадуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави.

9. Обґрунтовано, що реалізація принципу правової визначеності у процесуальній діяльності відбувається у різних правових формах. У цивільному процесі ідея правової визначеності проявляється в системі оскарження і підставах перегляду судових актів, які набули законної сили. Європейський Суд в своїй практиці сформулював ряд вимог, яких необхідно дотримуватись при перегляду остаточних рішень, серед яких: перегляд судових рішень здійснюється у виключних випадках; обмеження можливості оскарження і тривалості провадження визначеними строками; застосування екстраординарних способів оскарження допускається за умови виникнення суттєвих для справи обставин, які раніше не були відомі; обмежене застосування до спірних правовідносин законодавства зі зворотною дією; забезпечення балансу публічного і приватного інтересу. У кримінальному процесі правова визначеність передбачає прогнозованість і зрозумілість його ходу, наслідків, правового становища його

учасників, а також інших осіб, чиї права та законні інтереси зачіпаються. До загальних вимог, яких необхідно дотримуватись у кримінальному процесі з огляду на принцип правової визначеності, належать: відповідність кримінального процесуального законодавства вимогам юридичної техніки; відсутність колізій; забезпечення юридичної однозначності і впевненості у правових наслідках провадження; остаточність вирішення справи. Крім того, визначеність проявляється на всіх стадіях кримінальної процесуальної діяльності (досудове розслідування, судовий розгляд, оскарження і перегляд вироків, виконання судових рішень), до кожної з яких висуваються особливі формальні вимоги.

10. Доведено, що функціонування і розвиток правової системи України, значною мірою визначаються реалізацією принципу правової визначеності у її підсистемах і компонентах. В інституційній підсистемі реалізація принципу правової визначеності пов'язана з правами людини, унеможливленням звуження змісту, обсягу існуючих прав і свобод, їх скасування, з одного боку, та їх невичерпністю, з іншого боку. Конституційне закріплення прав і свобод людини відображає правову природу принципу правової визначеності, який покликаний забезпечувати діалектичну єдність стабільності й гнучкості (динамізму) правового регулювання, тобто діалектику правової визначеності і правової невизначеності. Важливим аспектом принципу правової визначеності в інституційній підсистемі є сам процес формування вимог, а згодом і принципу правової визначеності, який зумовлений потребами людини. Реалізація принципу правової визначеності в інституційній підсистемі пов'язана з легітимними очікуваннями, обмеженням дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування, вимогами до суб'єктів правотворчості, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, колективних суб'єктів права. Розширення й змістовне наповнення вимог принципу правової визначеності обумовлені трансформацією потреб і появою нових прав людини в умовах зростання невизначеності у всіх сферах життєдіяльності людини, спричинених глобальними викликами і загрозами. Реалізація принципу правової визначеності в ідеологічній підсистемі пов'язана з правовою ідеологією, правовою політикою, праворозумінням, правосвідомістю, правовою культурою

(індивідуальною, груповою, суспільною). Обґрунтовано, що важливою віхою у вирішенні проблеми правової невизначеності політико-правового розвитку України стала конституціоналізація стратегії європейського та євроатлантичного курсу України. Реалізація принципу правової визначеності в ідеологічній підсистемі тісно пов'язана з утвердженням і унормуванням спільних європейських цінностей, а саме: поваги до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності.

11. Обґрунтовано, що принцип правової визначеності постає у якості фундаментального принципу правової системи, який покликаний забезпечувати стабільність та ефективність правового регулювання, функціонування правової системи, з одного боку, розвиток і адаптацію правової системи до нових умов, її здатність формувати й застосовувати адекватні сучасним реаліям правові норми.

12. Доведено, що в умовах глобальних викликів і загроз простежується порушення реалізації принципу правової визначеності, насамперед, у сфері прав людини (таких, як: право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на свободу і особисту недоторканність), правопорядку, безпеки. Найбільш поширеними стали порушення вимог чіткості, обґрунтованості норм права, їх терміну дії, оприлюднення нормативно-правових актів, їх стабільності й передбачуваності. У сфері правозастосування порушувалися вимоги правової визначеності у сфері розподілу повноважень між державними органами, юридичної відповідальності, обмеження дискреційних повноважень. Обґрунтовано, що в сучасних умовах особливо важливими є розробка і прийняття універсального міжнародного правового акту із протидії епідеміям і пандеміям, який консолідував би зусилля національних держав і оформив правові рамки їх діяльності. Доведено, що глобальність поширення тероризму, набуття ним нових форм і проявів, а також шкода, яку завдає терористична активність життю і здоров'ю людей, міжнародному й національному правопорядку, обумовлює необхідність унормування на законодавчому рівні узагальненого визначення

тероризму, кваліфікацію конкретного діяння в якості злочинного (терористичного), проведення державами спільної, скоординованої контртерористичної діяльності, спрямованої на усунення причин, передумов та наслідків поширення тероризму, попередження терористичних актів.

Обґрунтовано, що в умовах глобалізації важливого значення набуває реалізація принципу правової визначеності у тих галузях та інститутах права, які найбільшою мірою пов'язані з безпекою людини, країни, держави, економічним середовищем. Сучасний зарубіжний досвід засвідчив, що цінність правової визначеності зростає в умовах посилення конкуренції, вона стає є критерієм економічної привабливості держав, виходить за межі національних правових систем. Доведено, що правова визначеність прямо не пов'язана з юридичним походженням правової системи. Країни з різними правовими традиціями, які належать до різних правових сімей досягають подібних показників щодо правової визначеності. Правова різноманітність і плюралізм не обов'язково суперечать високим рівням правової визначеності. Не існує домінуючої моделі правової системи з точки зору правової визначеності, водночас, до правових систем з високою правовою визначеністю належать правові системи Норвегії, Німеччини, Франції та Великої Британії; Італія, Аргентина, США та Бразилія мають нижчий рейтинг. Серед галузей, підгалузей та інститутів права (а саме: договори, відповідальність, корпоративне право, право власності, трудове право, врегулювання спорів (судова система та арбітраж), найнижчим рівнем правової визначеності відзначаються корпоративне право та трудове право.

Поряд із урахуванням практики ЄСПЛ щодо змісту вимог принципу правової визначеності, обґрунтовано доцільність запозичення позитивного, апробованого практикою зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності. В умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності, законності та потребами адаптації, гнучкості правового регулювання забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. XVII Конгрес Конференції європейських конституційних судів. Роль конституційних судів у правовій охороні застосуванні конституційних принципів. URL: https://www.confueconstco.org/reports/rep-xvii/ukraine_MS.pdf (дата звернення: 04.05.2023).
2. Аквинский Ф. Сумма теологии: Ч. II-I. Вопросы 90-114. Киев : Ника Центр, 2010. 432 с.
3. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия : учебник. Москва : Проспект, 2015. 588 с.
4. Алексеев С. С. Собр. соч. : в 10 т. Т. 3 : Проблемы теории права. Москва : Статут, 2010. 781 с.
5. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
6. Альбукере П. П. Окрема думка. Шлях до справедливості / упоряд. О. В. Каплін. Харків : Право, 2020. 552 с.
7. Андриц М. Принцип правової визначеності в рішеннях Конституційного Суду України. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 травня 2020 р.). Львів, 2020. Ч. I. С. 12–14.
8. Андрусів У. Б., Федик С. Є. Елементи принципу юридичної визначеності. *Часопис Київського університет права*. Київ, 2019. № 1. С. 19–25.
9. Антропологические очерки учений о праве и государстве. Древность человеческого рода. Происхождение видовъ и положение человека въ природе. Три публичныя лекції М. I. Шлейдена / пер. с нем. Н. Бакстъ. Изданіе второе с прибавленіемъ лекції академика К. М. Бера о древнейших обитателяхъ Европы. С. Петербургъ, Изданіе О. И. Бакста, 1865.
10. Арабская Конвенция о борьбе с терроризмом от 22 апреля 1998 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/902038141> (дата обращения: 18.09.2021).
11. Аристотель. Метафизика. Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1934. 348 с.

12. Бааджи Н. А. Адміністративний розсуд в діяльності органів публічної влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Одеський державний ун-т внутрішніх справ. Одеса, 2020. 246 с.
13. Базов В. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві. *Адміністративне судочинство*. 2013. № 2. С. 25–32.
14. Барабаш Ю. Г. Дискреційні повноваження вищих органів влади: правова природа та умови ефективного застосування. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 49–54.
15. Барак А. Судейское усмотрение. Киев : Изд-во «КНТ», 2021. 368 с.
16. Барбук А. В. Защита законных ожиданий и прямое применение международного права. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3. URL: http://elib.org.ua/belorussianlaw/ua_show_archives.php (дата обращения: 12.02.2021).
17. Бауман З. Кінець світу – це відсутність певності в завтрашньому дні. *Лівий берег*. 19.04.2012. URL: https://ukr.lb.ua/culture/2012/04/19/146824_zigmunt_bauman_kinets_svitu_tse.htm (дата звернення: 10.03.2021).
18. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев : ІнЮре, 2014. 240 с.
19. Беляневич О. А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2016_16_5 (дата звернення: 05.02.2021).
20. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва : РОСПЭН, 1998. 415 с.
21. Бержель Ж.-Л. Про деякі засоби нормативного вираження. Нариси з нормотворення / за ред. Р. К. Бержерона. Оттава, 1998. С. 263–278.
22. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва : Изд-во МГУ : ИНФРА М–Норма, 1998. 624 с.
23. Берназюк Я. Принцип легітимних очікувань (legitimate expectations): поняття та зміст. *Експерт : парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 3 (15). С. 147–162.
24. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011.

303 с.

25. Білас І. Г. Сучасні виклики та загрози світовому співтовариству і проблеми забезпечення реалізації прав людини в умовах глобалізації. *Український часопис міжнародного права. Спецвипуск : Права людини*. 2013. С. 30–34.
26. Бінгем Т. Верховенство права. URL: <https://legalitas.com.ua/ukr-t-bin%D2%91em-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 14.05.2022)
27. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp__2013_2_74.pdf (дата звернення: 18.01.2021).
28. Бойчук М. І. Сутність меж і обмежень дискреційних повноважень органів внутрішніх справ в контексті принципу верховенства права. *Форум права*. 2012. № 1. С. 112–121. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12bmipvp.pdf> (дата звернення: 10.04.2021).
29. Борщевська О. М. Практика перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в порядку цивільного судочинства. URL: http://attorneys.od.ua/datas/users/2-advokatskay%20praktika_03-10.pdf (дата звернення: 09.03.2021).
30. Бэкон Ф. Сочинения : в 2-х т. / сост. А. Л. Субботина. Москва : Мысль, 1977. Т. 1. 567 с.
31. Вавринчук Т. Принцип правової визначеності у практиці Європейського Суду з прав людини за статтею 6 Європейської конвенції з прав людини (цивільно-процесуальний аспект). *Слово Національної школи суддів України*. 2016. № 1 (14). С. 142–152.
32. Вакцинация становится обязательной. *Euronews*. URL: <https://ru.euronews.com/2021/07/12/covid-measures-in-europe-including-obligatory-vaccination> (дата обращения: 01.09.2021).
33. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юрид. лит., 1976. 264 с.
34. Венгер В. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу

верховенства права. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія «Юридичні науки». 2013. Т. 144–145. С. 49–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2013_144-145_13 (дата звернення: 14.05.2021).

35. Вербицький Р. Європейські принципи правової визначеності та належного урядування в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 3 (15). С. 5–12. URL: nztzak.com/index.php/journal/article/download/663/665 (дата звернення: 21.04.2021).

36. Верховний Суд. Правова визначеність є одним із найважливіших елементів принципу верховенства права, переконані судді ВС. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1145556> (дата звернення: 08.10.2021).

37. Визир П. И., Урсул А. Д. Диалектика определенности и неопределенности. Кишинев, 1976. 175 с.

38. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. 99 с.

39. Власенко Н. А., Назаренко Т. Н. Неопределенность в праве: понятие и формы. *Государство и право*. 2007. № 6. С. 5–12.

40. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. Москва : Юрид. лит., 1976. 118 с.

41. Гаврилюк Р. О., Пацурківський П. С. Верховенство права: методологія тлумачення та застосування : навч.-метод. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 236 с.

42. Гадамер Г. Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / общ. ред. Б. Н. Бессонова. Москва : Прогресс, 1988. 699 с.

43. Гаєк Ф. А. Конституція свободи. Львів : Літопис, 2004. 556 с.

44. Гаєк Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Т. I–III. Київ : «Аквілон-Прес», 2000. 448 с.

45. Гайдук В. Прецедентне право чи правова визначеність: чим на сьогоднішній день керуються правники та які рішення стануть у нагоді в практиці? URL:

<https://pravokator.club/news/pretsedentne-pravo-chy-pravova-vyznachenist-chym-na-sogodnishnij-den-keruyutsya-pravnyky-ta-yaki-rishennya-stanut-u-nagodi-v-praktytsi-advokata> (дата звернення: 02.07.2021).

46. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Москва : Мысль, 1972. Т. 3. 371 с.
47. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
48. Гегель Г. В. Ф. Сочинения. Москва : Наука, 1974. Т. 5. С. 66.
49. Гейзенберг В. Часть и целое. Москва : Наука, 1989. 400 с.
50. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ : Дух і Літера, 2000. 601 с.
51. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку, 1914- 1991. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2001. 543 с.
52. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Т. 1 : Верховенство права: від ідеї – до доктрини. 624 с.
53. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Т. 2 : Верховенство права: від доктрини – до принципу. 653 с.
54. Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 252 с.
55. Горбалінський В. В. Актуальні підходи до розуміння поняття дискреційних повноважень публічної адміністрації. *Нове українське право*. 2022. № 4. С. 44–49. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/320> (дата звернення: 16.12.2022).
56. Горбань М. Ю. Судова правоконкретизація : загальнотеоретичні аспекти : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.
57. Гордієнко О. С. Види конкретизації права. *Митна справа*. 2014. № 2 (92). С. 17–21.
58. Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 160–173.
59. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.

60. Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах. Доклад Генерального секретаря. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/31/PDF/N0439531.pdf?OpenElement> (дата звернення: 12.02.2021).
61. Готт В. С., Урсул А. Д. Определенность и неопределенность как категории научного познания. Москва : Знание, 1971. 64 с.
62. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ», 2019. 416 с
63. Грінь А. А. Дискреційні повноваження органів виконавчої влади України та їх реалізація : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 256 с.
64. Гуго Г. О праве войны и мира. Москва : Ладомир, 1994. 868 с. (Репринт с изд. 1956 г.).
65. Гуйван П. Д. Юридична визначеність правозастосування за європейськими принципами. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 276–281.
66. Гуйван П. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11–21.
67. Гультай М., Кияниця І. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 83–93.
68. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1976. 175 с.
69. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. Антологія лібералізму: Політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
70. Данильян О. Г. Методи правового дослідження. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. С. І. Максимов (голова) та ін. ; Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 456–459.
71. Дахова І. І., Чуб О. О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*. 2017. № 4. С. 59–68.
72. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*.

2013. № 1. С. 15–23.

73. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ : Основи, 2001. 519 с.

74. Дело «Сергей Золотухин против России» (жалоба № 14939/03). *Европейский суд по правам человека*. URL: <https://docs.cntd.ru/document/902168988> (дата звернення : 04.06.2021).

75. Дербышева Е. А. О соотношении принципа правовой определенности и res judicata. *Правовое государство: теория и практика*. 2016. № 4. С. 61–67.

76. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : монографія. Київ : Київський університет, 2007. 360 с.

77. Дигесты Юстиниана. Т. 2 / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва : Статут, 2002. 602 с.

78. Дмитрієва М. М. «Правило ясного значення» як складова правової визначеності. *Запорізькі правові читання* : матеріали щорічної міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 274–277. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/law/nauka/mater__ali_schor__chnoyi_m__zhnarodnoyi__naukovo-praktichnoyi_konferents__yi_zapor__z__k__pravov__chitannya_2020_.pdf.

79. Дмитрієва М. М. Генеза поняття правової визначеності. *Запорізькі правові читання*: матеріали Щорічної міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 65–68. URL: https://www.znu.edu.ua/faculty/law/nauka/_schor__chnoyi_m__zhnarodnoyi_naukovo-praktichnoyi_konferents__yi_zapor__z__k__pravov__chitannya_2021.pdf.

80. Дмитрієва М. М. Поняття «правова визначеність» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *«Юридичні науки: проблеми та перспективи»* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 28–30.

81. Дмитрієва М. М. Правова визначеність: поняття й зміст. *Вісник Запорізького національного університету : Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 15–22. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2020/2.pdf>.

82. Дмитрієва М. М. Принцип правової визначеності у протидії міжнародному

тероризму: теоретичні й практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3/4. С. 25–29. URL: http://lsey.org.ua/3_2023/4.pdf.

83. Дмитрієва М. М. Проблеми правової визначеності в правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія. «Юриспруденція»*. 2021. № 51. С. 13–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2021_51_5.

84. Дмитрієва М. М. Стан дослідження принципу правової визначеності у сучасній юридичній науці. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 р.). Хмельницький, 2022. С. 12–15. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox?projector=1> (дата звернення: 08.01.2023).

85. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) щодо верховенства права: від 04.04.2011 № 512/2009. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

86. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник. Москва : Норма, 2008. 784 с.

87. Дробницкий О. Г. Ценность : Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва : Советская энциклопедия, 1970. Т. 5. С. 462.

88. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

89. Експертна логіко-лінгвістична оцінка положень проєкту Кримінального кодексу України (нова редакція (30.01.2023): мовна форма, структура та зміст. URL: <https://www.ulif.org.ua/iekspiertna-loghiko-linghvistichna-otsinka-polozhien-proiektu-kriminal-nogho-kodieksu-ukrayini-nova> (дата звернення: 03.04.2023).

90. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій / пер. С. Головатого. Київ, 2017. 163 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2016)007-ukr) (дата звернення: 15.06.2019).

91. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf. (дата

звернення: 21.08.2023).

92. Європейська конвенція з прав людини. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.07.2023).

93. Ємець-Доброносова Ю. Рецензія на книгу: Аллан Тревор Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. URL: <http://publish-ukma.kiev.ua/ua/recenziyi/52-allan-konstitucijna-spravedlivist.html> (дата звернення: 25.11.2022).

94. Жеребкин В. Е. Содержание понятий права: логико-юридический анализ. Харьков, 1980. 127 с.

95. Завгородня В. М. Принцип захисту легітимних очікувань в адміністративному праві ЄС та перспективи його впровадження в Україні. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 25–30.

96. Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 11.02.2022).

97. Загальна теорія права : підручник / заг. ред. М. І. Козюбра. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.

98. Загальна теорія права. Нормативний курс : підручник / ред. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 596 с.

99. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

100. Законы вавилонского царя Хаммурапи. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm> (дата обращения: 16.02.2022).

101. Законы Двенадцати таблиц. URL: http://www.hrono.ru/dokum/_000dok/12tablic.php (дата обращения: 08.05.2022)

102. Иеринг Р. Юридическая техника / сост. А. В. Поляков. Москва : Статут, 2008. 231 с.

103. Ильенков Э., Элез Й., Мотрошилова Н., Гайденок П., Туровский М. «Заблуждение» / «Философская энциклопедия». Т. 2. Москва, 1962. С. 146.

104. История политических и правовых учений : учебник / общ. ред.

О. В. Мартышин. Москва : Норма, 2006. 912 с.

105. Ініціатива цивільного права «Континентальне право: глобальне, передбачуване, гнучке, економічно ефективне». URL: www.kontinentalesrecht.de (дата звернення: 11.07.2022).

106. Історія вчень про праву і державу : хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / за ред. Г. Г. Демиденко. Харків: Легас, 2002. С. 102–111.

107. Кант И. Сочинения в 6 томах. Москва : Мысль, 1964. Т. 3. 799 с.

108. Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми приватного права : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народження В. П. Маслова*. (м. Харків, 19 лютого 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 223–225. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12647/1/Karnaukh.pdf> (дата звернення: 16.04.2022).

109. Касаткін С. Позитивістська доктрина правової невизначеності (на прикладі вчень Г. Кельзена та Г. Харта). *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 271.

110. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості. Київ : «Юніверс», 2004. 496 с.

111. Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. Москва : Норма : Инфра-М, 1998. 122 с.

112. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва : Аванта +, 2001. 560 с.

113. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / пер. з англ. Київ : Знання : КОО, 2002. 381 с.

114. Ключкович В. Ю. Теоретико-правова характеристика правозастосовної діяльності органів судової влади : дис. ... д-ра філософ. : 081 Право. Дніпро, 2022. 233 с.

115. Ковальський В. Принцип юридичної визначеності в практиці Верховного Суду. URL: <https://yvu.com.ua/pryntsyp-yurydychnoyi-vyznacheni> (дата звернення: 09.06.2022).

116. Ковлер А. И. Антропология права : учебник. Москва : НОРМА, 2002. 480 с.

117. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. No 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#> (дата звернення: 12.08.2022).
118. Козюбра М. І. Методологія права: концептуальні підходи. *Проблеми методології сучасного правознавства* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конфер. (м. Київ, 9-10 жовтня 1996 р.). Київ, 1996. С. 23–25.
119. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. № 1. С. 15–23.
120. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9.
121. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
122. Коломоєць Т. О. «Антикорупційні» обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: реалії використання «фільтру» правової визначеності в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 84–89. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2019/20.pdf (дата звернення: 08.02.2022).
123. Конвенция Шанхайской организации сотрудничества против терроризма от 16 июня 2009 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/902339374> (дата звернення: 18.09.2021).
124. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ратифіковано Законом №475/97-ВР від 7.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.10.2022).
125. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму : Конвенція від 16.05.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text (дата звернення: 18.09.2021).
126. Конституція України : офіц. текст. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.04.2022).

127. Копнин П. В. Диалектика как логика. Киев, 1961. 448 с.
128. Коронавирус: какие ограничения действуют в Европе и Британии. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-55722149> (дата обращения: 02.09.2021).
129. Коруц У. З. Принцип правової визначеності як елемент права на справедливий судовий розгляд у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського ун-ту права*. 2012. № 3. С. 395–399.
130. Косович В. Логічні засоби забезпечення досконалості нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. Львів, 2014. Вип. 59. С. 17–27.
131. Костицький М. В. Діалектичний метод в юриспруденції. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 216–221.
132. Костицький М. Потреба використання цілісної методології в сучасній юридичній науці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. No 1. С. 7–12 (23). URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1484> (дата звернення: 18.10.2022).
133. Кошіль Н. М. Принцип правової визначеності у діяльності судів та інших органів державної влади. *Права людини. Держава. Суспільство*. 2019. С. 20–26. URL: <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/7844/7844> (дата звернення: 13.08.2022).
134. Кравець О. Застосування юридичної визначеності як елемента верховенства права: практичні поради судді. *Юридична практика*. URL: <https://pravo.ua/zastosuvannia-iurydychnoi-vyznachenosti-iaak-elementu-verkhovenstva-prava-praktychni-porady-suddi> (дата звернення: 04.06.2022).
135. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення і законотворення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2000. 187 с.
136. Крат В. Принцип юридичної визначеності в практиці Верховного Суду. *Юридичний Вісник України*. URL: <https://yvu.com.ua/pryntsyyp-yurydychnoyi-vyznachenosti-v-praktytsi-verhovnogo-sudu> (дата звернення: 17.04.2022).
137. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата

звернення: 07.01.2024).

138. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.01.2024).

139. Кудрявцева О. М. Принцип правової визначеності в рішеннях Конституційного Суду України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 28–32. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/4/7.pdf> (дата звернення: 09.05.2022).

140. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посібник. Київ : ВД «Стилос» : ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.

141. Купрейченко С. В. Понятие, условия и значение правовой определенности в уголовном процессе. *Актуальные проблемы российского права*. 2015. № 9. С. 143–148.

142. Лазарев В. В. Проблемы в праве и пути их устранения. Москва : Юрид. лит., 1974. 184 с.

143. Левеллин К. Н. Немного реализма о реализме. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. Москва : Мысль, 1999. Т. 3.

144. Ллойд Д. Идея права. Москва : Югона, 2000. 416 с.

145. Лукашева Е. А. Право и религия. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 1999.

146. Лукич Р. Методология права / ред. Д. А. Керимов. Москва : Прогресс, 1981. 304 с.

147. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 32 с.

148. Луць Л. А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 21–27. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/2> (дата звернення: 04.09.2023).

149. Магрело М. Концепт «законних очікувань» і принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 127–135.

150. Матвєєва Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 93–97.
151. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення. *Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т. 103: Юридичні науки. С. 50–53.
152. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як один із аспектів верховенства права. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. 2010. С. 153.
153. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук, 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.
154. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 29–31.
155. Материалисты Древней Греции. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. 240 с.
156. Международный пакт о гражданских и политических правах. Статья 6: право на жизнь. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsrdB0H1l5979OVGGB%2BWPAXhNI9e0rX3cJImWwe%2FGBLmVz%2Fgg7RWOx5uh3lr%2B%2BS%2BIR%2B1XZLkiB2gQHbVnwhsysyvB3A2nxGrQCLlY4AioEceI> (дата звернення: 08.09.2021).
157. Мелкевик Б. Юридическая практика в зеркале философии права. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2015. 288 с.
158. Мельник М. О. Школа правового реалізму: пошук балансу між визначеністю норм писаного права і судовою дискрецією. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 44–48. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/d9b07fdb-7842-4f40-aea7-22727a28574b> (дата звернення: 12.07.2022).
159. Методологическое сознание в современной науке / ред. П. Ф. Йолон. Киев : Наукова думка, 1989. 334 с.
160. Мінченко О. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. 384 с.

161. Мірошніченко А. Законодавче закріплення принципів вирішення колізій. *Слово національної школи суддів*. 2013. № 2. С. 163–167.
162. Мішина Н. В. Формування моральних традицій сучасного українського конституціоналізму. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2010. Т. 9. С. 318–324.
163. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. *Юридична газета online*. 2020. № 8 (714). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 07.06.2022).
164. Монтеск'є Ш. О Духе законів. URL: https://librebook.me/o_duhe_zakonov/vol1/1 (дата звернення: 17.04.2022).
165. Навроцький В. Правова визначеність і забезпечення її реалізації у кримінальному праві України. *Право України*. 2017. № 2. С. 59–67.
166. Награбова Л. В. Аспекти співвідношення права та закону у поглядах Дж. Бентама. *Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 2-1, ч. 2. С. 430–435. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-2_2013/62.pdf (дата звернення: 10.08.2022).
167. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. Москва : Прогресс, 1974. 256 с.
168. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. (Предмет, структура, функции). Киев : Вища шк., 1971. 160 с.
169. Норбер Р. Историческое введение в право. Москва : NOTA BENE, 2005. 667 с.
170. Обзор дел о терроризме. Организация Объединенных Наций. URL: https://www.unodc.org/documents/terrorism/Publications/Digest_of_Terrorist_Cases/Russian.pdf (дата звернення: 12.08.2021).
171. Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права : державний іспит. Харків : Одісей, 2007. 256 с.

172. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти / упор. Кушнір І. Київ, 2023. 236 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/17_10_web_overview_of_the_practice_of_the_european_court_of_human_0.pdf (дата звернення: 05.09.2022).
173. Огнев'юк Г. З. Правова визначеність і принцип недопустимості подвійної відповідальності: питання теорії і практики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. № 4. С. 130–143.
174. Огнев'юк Г. З. Правова визначеність як юридична категорія. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 10. С. 32–35.
175. Огнев'юк Г. З. Принцип правової визначеності у рішеннях конституційних судів України та деяких сусідніх держав. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. Вип. 23. С. 26–31. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/20811/6.pdf> (дата звернення: 10.12.2022).
176. Олійник О. С. Принципи кримінального права: дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 480 с.
177. Опришко В. Ф., Омельченко А. В., Фастовець А. С. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підручник. Київ : КНЕУ, 2002. 458 с.
178. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.
179. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: від визнання до застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 53–56. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/10.pdf (дата звернення: 17.12.2022).
180. Панкратова В. Історичні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 187–192.
181. Панкратова В. О. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика : монографія. Суми, 2016. 185 с.
182. Панкратова В. О. Сутність принципу правової визначеності. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 2. С. 23–28.
183. Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з

прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 8–19.

184. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/6076> (дата звернення: 15.09.2022).

185. Пархоменко Н. М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 26–30.

186. Пильгун Н. В., Смітюх А. С. Перспективи вдосконалення юридичної техніки в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 42–46.

187. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с. URL: <https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/29/pidoprigora.pdf> (дата звернення: 14.01.2023).

188. Платон. Кратил. Ч. 5. Москва : Наука, 1979. 318 с.

189. Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, які впливають з принципу правової визначеності. *Вісник АПНУ*. 2005. № 3 (42). С. 42–53.

190. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 238 с.

191. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 37 с.

192. Познер Р. А. Проблеми юриспруденції. Київ : «Акта», 2004. 487 с.

193. Познер Р. А. Экономический анализ права : в 2 т. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2004. Т. 2. 464 с.

194. Покровский И. А. История римского права. Санкт-Петербург : Летний сад, 1999. 533 с.

195. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 826/16495/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81148437> (дата звернення: 15.05.2022).

196. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / за ред. Р. А. Петрова. Київ : Істина, 2011. 376 с.

197. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2010. Т. 103:

Юридичні науки. С. 53–55.

198. Принцип стабільності податкового законодавства крізь призму аналізу практики Верховного Суду, ЄСПЛ, суду ЄС. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/princip-stabilnosti-podatkovogo-zakonodavstva-kriz-prizmu-analizu-praktiki-verhovnogo-sudu-espl-sudu.html> (дата звернення: 05.08.2023).

199. Про верховенство права : доповідь Венеціанської комісії № 512/2009 від 25-26 березня 2011 року. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf (дата звернення: 08.06.2023).

200. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 02.09.2022)

201. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22. 12. 2005 р. № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 15. Ст. 128.

202. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3354-20> (дата звернення: 29.08.2023 р.).

203. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

204. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.08.2023 р.).

205. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22.11.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення: 03.06.2021).

206. Рабінович П. М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.

207. Рабінович С. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства:

- pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 44–49.
208. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 83–94.
209. Радбрух Г. Філософія права. Київ : ТанDEM, 2006. 316 с.
210. Резников Л. О. Гносеологические вопросы семиотики. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. 304 с.
211. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти): дис. ... д-ра філософ. : 081 Право. Київ, 2020. 230 с.
212. Рехтина И. В. Истоки принципа правовой определенности (res judicata) в законодательстве Древнего Рима. *Вопросы современной юриспруденции*. 2013. № 27. С. 71–79.
213. Рехтина И. В. Правовая определенность (res judicata) в истории права Древнего Рима. *История государства и права*. 2011. № 22. С. 43–47.
214. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні. Теорія та практика : монографія. Київ : Юридична думка, 2012. 272 с.
215. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Львів : Край, 2007. 192 с.
216. Рішення Конституційного Суду України № 17-рп/2010 від 29.06.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 20.01.2024).
217. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2019 від 26.02.2019 р. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019.pdf (дата звернення: 13.11.2023).
218. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05> (дата звернення: 08.03.2023).
219. Рішення Конституційного Суду України від 08.06.2016 № 3-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16> (дата звернення: 17.11.2022).
220. Рішення Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text> (дата звернення: 23.10.2022).
221. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року. *Вісник Конституційного суду України*. 2005. № 5. С. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 13.05.2022).

222. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 6 червня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

223. Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 5. С. 19.

224. Рішення у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «ДІД Конс» щодо офіційного тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 37 Закону України «Про виконавче провадження» у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 41, частини п'ятої статті 124, пункту 9 частини третьої статті 129 Конституції України, статті 115 Господарського процесуального кодексу України, пунктів 1.3, 1.4 статті 1, частини другої статті 2, абзацу шостого пункту 3.7 статті 3 Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» від 13.12.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text> (дата звернення: 18.02.2023).

225. Рішення у справі за конституційною скаргою Хліпальської Віри Василівни

- щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України «Про виконавче провадження» (щодо забезпечення державою виконання судового рішення) від 15.05.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text> (дата звернення: 16.12.2023).
226. Рогач О. Я., Бисага Ю. М. Кодифіковані акти у системі законодавства України. Ужгород : Ліра, 2005. 124 с.
227. Романюк Я. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності. *Слово національної школи суддів України*. 2013. № 3 (4). С. 6–13.
228. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре: Трактаты. Москва : Канон-Пресс-Ц, 1998. 416 с.
229. Савиньи Ф. К. О призвании нашего времени к законодательству и правоведению : Історія вчень про праву і державу : Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / за ред. Г. Г. Демиденко. Харків : Легас, 2002. С. 446–449.
230. Савчин М., Завидняк А., Олашин В. Пряма дія Конституції України у фокусі: доступ до правосуддя та судовий контроль за виконанням рішень судів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Втиуск 70. С. 146–155. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257506/254354>.
231. Савчин М., Марчук Р. Принцип правової визначеності у діяльності Конституційного Суду України. *Вибори та демократія*. 2008. № 4. С. 37–42.
232. Саїдов А. Методологічні проблеми антропології права. *Право України*. 2014. № 3. С. 156–165.
233. Сальвіа М де. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 1071 с.
234. Санченко А. Є. Європейський адміністративний простір на захисті демократичних цінностей у сфері державного управління. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 203–211.
235. Сачко О. В. Забезпечення верховенства права при застосуванні особливих форм, порядків та режимів кримінального провадження: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2019. 500 с.

236. Серьогін В. Верховенство права: сучасні уявлення про сутність та зміст конституційного принципу. URL: <https://legalitas.com.ua/ua/ukr-v-serogin-verhovenstvo-prava-suchasni-uyavlennya-pro-sutnist-ta-zmist-konstitucijnogo-principu> (дата звернення: 20.08.2021).
237. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. 124 с.
238. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
239. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання. Харків : Право, 2009. 466 с.
240. Смокович М. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: окремі теоретичні засади та практичне застосування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 88. С. 116–127. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/3067> (дата звернення: 10.03.2023).
241. Смородинський В. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185–201.
242. Солоткий С. Онтологічний зміст легітимних очікувань у контексті конституційно-правового захисту прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 171–179.
243. Справа «Пономарьов проти України» (заява № 3236/03): Рішення від 03.04.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#top (дата звернення: 28.05.2021).
244. Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Заява N 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (дата звернення: 25.07.2022).
245. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі : Статут від 08.08.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text (дата звернення: 08.06.2021).
246. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. : ратифіковано Законом України від 31.10.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата

звернення: 19.01.2023).

247. Стиглиц Дж. Преодоление великого разрыва. *Финансы и развитие*. 2020. № 4. С. 17–19.

248. Стовба О. Динамічне праворозуміння: онтологія і методологія. *Право України*. 2014. № 1. С. 120–125.

249. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 3. С. 265–269.

250. Сухарева О. О. Правовая определенность как принцип законодательной деятельности на примере Испании. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/25/rebeldechi@gmail.com.pdf (дата обращения 15.07.2022).

251. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.

252. Татам А. Право Європейського Союзу. Київ : Абрис, 1998. 424 с.

253. Теорія держави і права : навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

254. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

255. Ткачук А. Законодавча техніка. Практичний посібник. Як готувати проекти законів. Київ : Ін-т громад. сусп-ва, 2004. 184

256. Токвиль де А. Демократия в Америке. Москва : Прогресс, 1992. 554 с. URL: https://librebook.me/democracy_in_america/vol4/5 (дата звернення: 03.02.2023).

257. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами - членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 15.07.2023).

258. Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації.

Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 320 с.

259. Удовика Л. Г. Теоретико-правові засади трансформації правової системи України в умовах глобалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 460 с.

260. Удовика Л. Г. Формалізація м'якого права як засіб реалізації принципу правової визначеності. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів* : матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф. Ч. II. (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. 316 с. URL: catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/194/4067/9240-1 (дата звернення: 21.06.2022).

261. Удовика Л. Г., Єрмоленко Д. О. Принцип правової визначеності в аксіологічному вимірі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 60–64. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/12.pdf (дата звернення: 16.11.2023).

262. Ухвала Другого сенату Конституційного Суду України про закриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою громадянина Тарпана Руслана Серафимовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 303, частини третьої статті 307, статті 309, частини четвертої статті 399 Кримінального процесуального кодексу України від 15 липня 2019 року 15-уп(II)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/43-konsultaciyi-z-pytan-pravozastosuvannya-0> (дата звернення: 06.08.2022).

263. Философский энциклопедический словарь. Москва : Энциклопедия, 1983. 840 с.

264. Фрэнк Д. Право и современное сознание / Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1999. С. 682–687.

265. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.

266. Фуллер Л. Л. Мораль права. Київ : Сфера, 1999. 232 с.

267. Фуфалько Т. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу пропорційності. *Вісник ХНУВС*. 2012. № 1 (56). С. 52–59.

268. Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества. Москва : Закон и

право, ЮНИТИ, 1998. 703 с.

269. Хворостянкін А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. С. 8–12.

270. Хворостянкін А. В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. URL: <http://www.minjust.gov.ua/6669> (дата звернення: 10.01.2023).

271. Холмс О. В. Забастовка газовщиків. Антологія мирової правової думки : В 5 т. Т. 3 / отв. ред. О. А. Жидков. Москва : Мысль, 1999.

272. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. Т. 1. / под ред. К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. Москва : Юрист, 2006. 392 с.

273. Цесар І. Принцип правової визначеності у діяльності органів державної влади. *Юридична Україна*. 2011. № 1. С. 41–47.

274. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.01.2024).

275. Цивільно процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.03.2023).

276. Ципеліус Р. Філософія права : підручник. Київ : ТанDEM, 2000. 300 с.

277. Ципеліус Р. Юридична методологія. Київ : Реферат, 2004. 176 с.

278. Цицерон М. Т. Диалогі. О государстве. О законах : Історія вчень про праву і державу : Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / за ред. Г. Г. Демиденко. Харків : Легас, 2002. С. 68–75.

279. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2010. 627 с.

280. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2006. 829 с.

281. Широков В. А., Шевченко Л. Л., Шевченко І. В., Надутенко М. В., Ющенко С. С. До питання про дискурсивну невизначеність кримінального законодавства в контексті інформаційних проблем правової сфери України. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в*

умовах сучасних цивілізаційних викликів : матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф. Ч. II. (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2023. 316 с. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/194/4050/9223-1> (дата звернення: 24.12.2023).

282. Шишка О. Р. Принцип правової визначеності в цивільному праві України. *Форум права*. 2021. № 5. С. 6–17. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11380/Pryntsyp%20pravovoi_Shyshka_2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 17.11.2022).

283. Шишка О. Р. Цивільне законодавство України та його межі. Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / кол. авт.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Н. Ю. Голубєва та ін. Київ : Норма права, 2020. С. 177–207.

284. Шмелева Г. Г. Конкретизация правовых норм в правовом регулировании. Львов : «Вища школа», 1988. 108 с.

285. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. посібник. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

286. Щербанюк О. В., Базова Л. Г. Застосування принципу юридичної визначеності при розгляді адміністративних справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 364–367. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/259055/255755> (дата звернення: 17.02.2023).

287. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2004. 519 с.

288. Ярема О. Г. Принцип правової визначеності як вимога стабільності правовідносин в адміністративному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 449–454. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/290748/284385> (дата звернення: 05.11.2023).

289. Aalborg Portland and others v Commission. Judgment of the court (Fifth Chamber), 7 January 2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62000CJ0204&qid=1622712814831&from=EN>

(access available: 10.07.2022).

290. African Charter on Human and People's Rights. URL: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/3ae6b3630.pdf> (access available: 19.05.2022).

291. Allan C. Hutchinson and Patrick J. Monahan. Politics and the Critical Legal Scholars: The Unfolding DraKma of American Legal Thought. *Stanford Law Review*. 1984. Vol. 36, Iss. 1 & 2. P. 199–245.

292. American Convention on Human Rights ('Pact of San Jose') (1969), Article 9. URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B32_American_Convention_on_Human_Rights.html.

293. Amministrazione delle Finanze dello Stato v Salumi, Judgment of 12.11.1981 URL: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61980CJ0212:EN:PDF> (access available: 12.08.2022).

294. Arab Charter on Human Rights (Revised). 2004. Article 16. URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38540.html> (access available: 15.08.2021).

295. Ashworth A., Horder J. Principles of criminal law : 7th edition. Oxford, United Kingdom : Oxford University Press, 2013. 510 p.

296. Bachand F., G  linas F. Legal Certainty and Arbitration. *The Oxford Handbook of International Arbitration*. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/law/9780198796190.001.0001/law-9780198796190-chapter-15> (access available: 11.10.2022).

297. Badescu M. Legislative inflation – an important cause of the dysfunctions existing in contemporary public administration. *Juridical Tribune-Tribuna Juridica*. 2018. Vol. 8. Issue 2. P. 357–369.

298. Barack-Erez D. The doctrine of legitimate expectations and the distinction between thereliance and expectation interests. *European Public Law*. 2005. Vol. 11 (4). URL: <http://www.tau.ac.il/law/barakerez/articals/legitimate.pdf> (access available: 29.04.2022).

299. Barak A. Proportionality and Principled Balancing. *Law & Ethics of Human Rights*. 2010. № 4 (1). P. 1–16.

300. Beazley A. Contagion, containment, consent: infectious disease pandemics and the

ethics, rights and legality of state-enforced vaccination. *Journal of Law and the Biosciences*. 2020. Vol. 7, № 1. P. 1–10.

301. Bekele H. K. Problem of Defining Terrorism under International Law: Definition by the Appeal Chamber of Special Tribunal for Lebanon as a Solution to the Problem. *Beijing Law Review*. 2021. № 12. P. 619–630.

302. Berteau S. Towards a New Paradigm of Legal Certainty. *Legisprudence*. 2008. Vol. 2, Issue 1. P. 25–45.

303. Bežanić and Baškarad v. Croatia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-217260%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-217260%22]}) (access available: 10.12.2023).

304. Boyle J. The Politics of Reason: Critical Legal Theory and Local Social Thought. *Univ. Pennsylvania Law Review*. 1985. Vol. 133:685. P. 685–780.

305. Braithwaite J. Rules and Principles: A Theory of Legal Certainty, *Australian Journal of Legal Philosophy*. 2002. Vol. 27. P. 47–82.

306. Brugger W. Concretization of Law and Statutory Interpretation. *Tulane European and Civil Law Forum*. 1996. № 11. P. 211–212.

307. Burton S. J. Reaffirming Legal Reasoning: The Challenge From the Left. *Journal of Legal Education*. 1986. № 36. P. 358–370.

308. Canestrini N. COVID-19 Italian emergency legislation and infection of the rule of law. *New Journal of European Criminal Law*. 2020. Vol.11, № 2. P. 116–122.

309. Carlin R. E. Rule-of-Law Typologies in Contemporary Societies. *Justice System Journal*. 2012. № 33 (2). P. 154–173.

310. Case 98/78 of A. Racke v Hauptzollamt Mainz, Judgment of the Court of 25 January 1979. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61978CJ0098&from=EN> (access available: 07.06.2022).

311. Case C-367/05 Criminal Proceedings against Norma Kraaijenbrink, Judgment of the Court of 18 July 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62005CJ0367&qid=1622713791133&from=EN> (access available: 12.08.2022).

312. Case Leeds City Council v. Price and others and others [2005] EWCA Civ 289:

URL: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2005/289.html> (access available: 07.06.2022).

313. Case Leeds City Council v. Price and others and others [2006] UKHL 10. URL: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd060308/leeds-1.htm> (access available: 07.06.2022).

314. Case of «Steel and Others v. the United Kingdom». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Case%20of%20Steel%20Others%20united%20kingdom&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (access available: 07.06.2022).

315. Case of «Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (Vgt) v. Switzerland». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=6&portal=hbkm&action=html&highlight=SWITZERLAND&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (access available: 07.06.2022).

316. Case of Baranowski v. Poland (application № 28358/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58525> (access available: 14.09.2022).

317. Case of Beyeler v. Italy (application № 33202/96). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58832> (access available: 11.05.2022).

318. Case of Cot v. Russia (application № 20887/03). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79134> (access available: 12.08.2022).

319. Case of De Tommaso v. Italy (app. № 43395/09). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804> (access available: 24.06.2022).

320. Case of Domenichini v. Italy (application № 15943/90). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58073> (access available: 05.06.2021).

321. Case of Enhorn v. Sweden (app. № 56529/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68077> (access available: 02.09.2021).

322. Case of Gradinger v. Austria (application № 15963/90). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57958> (access available: 04.06.2021).

323. Case of Guzzardi v. Italy (app. № 7367/76). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498> (access available: 07.09.2022).

324. Case of Nielsen v. Denmark (app. № 10929/84). URL:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57545> (access available: 02.09.2021).

325. Case of Olsson v. Sweden (No. 1). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57548%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57548%22]}).

326. Case of Osman v. the United Kingdom (app. № 23452/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58257> (access available: 07.09.2021).

327. Case of Ryabykh v. Russia (application № 52854/99). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261> (access available: 28.07.2021).

328. Case of Stefanetti and Others v. Italy (applications № 21838/10, 21849/10, 21852/10, 21855/10, 21860/10, 21863/10, 21869/10 and 21870/10). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142400> (access available: 10.06.2021).

329. Case of Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece (application № 13427/87). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57913> (access available: 02.06.2021).

330. Case of Suominen v. Finland (application № 37801/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94141> (access available: 28.05.2021).

331. Case of the Sunday Times v. The United Kingdom (application № 6538/74). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584> (access available: 15.08.2021).

332. Coleman J. L., Leiter B., Determinacy, Objective, and Authority. *Pennsylvania Law Review*. 1995. Vol. 142:549. P. 549–637.

333. Connal C. Legitimate expectation as a ground for judicial review. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/analysis> (access available: 27.06.2022).

334. Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. URL: <https://covid19.who.int> (access available: 15.11.2022).

335. COVID: Lack of legal certainty is now endemic. URL: <https://www.scottishlegal.com/article/covid-lack-of-legal-certainty-is-now-endemic> (access available: 01.09.2021).

336. Crawford K. The Paradoxical Relationship between Econometric Effectiveness and Legal Certainty. *Osgoode CLPE Research Paper*. 2021 No. 5. P. 1–17.

337. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. Resolution adopted by the General

Assembly. A/RES/67/1. 2012. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/A-RES-67-1.pdf> (access available: 07.06.2022).

338. Declaration of the High-Level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels: draft resolution / submitted by the President of the General Assembly. URL: http://www.unrol.org/article.aspx?article_id=192 (access available: 15.05.2021).

339. Demchuk P. Legality and legal certainty in criminal law: the issues of differentiation. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. № 71. С. 89–99. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11026> (access available: 12.09.2022)

340. Dmytriieva M. The Peculiarities of Legal Certainty in Criminal Proceedings: theoretical and legal aspects. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. № 3. P. 59–67. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/1659/1677/> (access available: 03.02.2022).

341. Duchemann A. Defining Terrorism in international law so as to foster the protection of human rights. *Revue Juridique de l'Océan Indien*. 2013. № 16. P.175–211.

342. Fenwick M., Siems M., Wrzka S. The State of Art and Shifting Meaning of Legal Certainty. Oxford: Hart Publishing, 2017. P. 1–26. URL: <https://kyushu-u.elsevierpure.com/en/publications/the-state-of-the-art-amp-shifting-meaning-of-legal-certainty> (access available: 15.08.2021).

343. Fenwick M., Wrzka S., & Springer Science+Business Media. Legal certainty in a contemporary context: Private and criminal law perspectives. *Singapore: Springer Science+Business Media*. 2016. URL: <http://dx.doi.org/10.1007/978-981-10-0114-7> (access available: 20.07.2022).

344. Galingging R. Problems and Progressing in Defining Terrorism in International Law. *Mimbar Hukum*. 2012. Vol. 21, № 3. P. 442–461.

345. Gardner J. The Supposed Formality of the Rule of Law / In J. Gardner, ed., *Law as a Leap of Faith: Essays on Law in General*. Oxford University Press. P. 195–221.

346. Global Terrorism Index 2020. URL: <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/> (access available: 18.09.2022).

347. Goodwin v. the United Kingdom, Gorzelik and Others v. Poland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57974%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57974%22]}) (access available: 12.11.2021).
348. Gorzelik and Others v. Poland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61637%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61637%22]}) (access available: 10.02.2022).
349. Greene A. Defining Terrorism: One Size fits all? *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 66, № 2. P. 411–440.
350. Grogan J., Beqiraj J. Rule of law as a Perimeter of Legitimacy for COVID-19 Responses. *VerfBlog*. 2021. Vol. 17, № 4. P. 13.
351. Hasnas J. Back to the Future: From Critical Legal Studies Forward to Legal Realism, or How Not to Miss the Point of the Indeterminacy Argument. *Duke Law Journal*. 1995. Vol. 45:84. P. 84–132.
352. HLlewellyn K. N. The Brumble Bush: On Our Law and Its Study. N. Y.: Oceania, 1930. URL: <https://la.utexas.edu/users/jmciver/357L/BrambleBush.PDF> (access available: 13.01.2022).
353. Holmes O. W. Privilege, Malice, and Intent. *Harvard Law Review*. 1894. Vol. 1. P. 7. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/hlr8&div=5&id=&page=> (access available: 02.07.2022).
354. Holmes O. W. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. Vol. 10. P. 457–478. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/hlr110&div=47&id=&page=> (access available: 23.01.2022).
355. Horodovenko V., Shandula A., Dmytriyeva M. Legal certainty in law enforcement through the prism of ECtHR decisions. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Issue 59. P. 43–53. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2190> (access available: 02.01.2023).
356. Human Rights Declaration, 2012. URL: <http://aichr.org/documents> (access available: 13.02.2022).
357. Index of Legal Certainty. Repor for the Civil Law Initiative (Fondation pour le droit continental) / work supervised by Deffains B. and Kessedjian C. Universite PANTHEON, ASSAS; Centre deRecherches en Economie et Droit. 2015. 269.

370. Neuhaus P. H. Legal certainty versus equity in the conflict of laws. *Law and contemporary problems*. 1963. Vol. 28, № 4. P. 795–807.
371. Paunio E. Beyond Predictability – Reflections on Legal Certainty and the Discourse Theory of Law in the EU Legal Order. *German Law Journal*. 2009. № 10 (11). P. 1469–1493.
372. Peristeridou C. Theoretical Rationales of the Legality Principle. In *The principle of legality in European criminal law*. 2015. P. 33–64.
373. Portuese A. Antitrust, Innovation, and Legal Certainty: What the German Legislative Proposal Tells. *ITIF. Information technology & innovation foundation*. 2020. URL: <https://itif.org/publications/2020/11/30/antitrust-innovation-and-legal-certainty-what-german-legislative-proposal> (access available: 09.01.2023).
374. Predescu I., et Safta M. The principle of legal certainty, foundation of the rule of law. *Case-Law landmarks*. 2009. No. 1. P. 162–166.
375. Raitio J. The Principle of Legal Certainty in EC Law. Springer Science & Business Media, 2003. 398 p.
376. Rauter T. Judicial Practice, Customary International Criminal Law and Nullum Crimen Sine Lege. Springer International Publishing AG. Springer Nature, 2017. 227 p.
377. Rekvényi v. Hungary. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-118393%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-118393%22]}) (access available: 01.05.2022).
378. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005, A/RES/60/1. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/1 (access available: 02.07.2023).
379. Reynolds P. Legitimate Expectations and the Protection of Trust in Public Officials. *Public Law*. Vol. 2011. P. 330–352.
380. Rodriguez P. M. The Principle of Legal Certainty and the Limits to the Applicability of EU Law. *Cahiers de Droit Europeen*. 2019. Vol. 52, № 1. P. 115–140.
381. Rule of Law checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e) (access available: 01.05.2022).

382. Sadocha v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-194296%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-194296%22]}) (access available: 01.05.2022).
383. Schaack B. V. Crimen sine lege: Judicial Lawmaking at the intersection of Law and Morals. *Santa Clara Univ. Legal Studies Research Paper No. 07-47; Georgetown Law Journal*. 2008. Vol. 97. 74 p.
384. Shahram D. Beyond Retroactivity to Realizing Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Law Sentencing. *PJournal of Criminal Law and Criminology*. 2009. Vol. 99, No. 4. 72 p.
385. Shestakov v. Russia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-175664%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-175664%22]}) (access available: 09.09.2021).
386. Simons G. The Corona Virus Pandemic and Global Transformations: Making or Breaking International Orders? *Outlines of Global Transformations: Politics, Economic, Law*. 2020. Vol. 13, № 5. P. 20–37.
387. Soldatenko v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22002-1878%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22002-1878%22]}) (access available: 01.05.2022).
388. Solum L. B. On the Indeterminacy Crisis: Critiquing Critical Dogma. *Univ. Chicago Law Review*. 1987. P. 462–503.
389. Sorohan A. Latent defects: key issues. URL: <http://www.internationallawoffice.com/Newsletters/Construction/Ireland/ArthurCox/Latent-defects-key-issues> (access available: 01.05.2022).
390. Stack K. M. Overcoming dicey in administrative law. *University of Toronto Law Journal*. 2018. Vol. 68. Issue 2. P. 293–311.
391. Stack K. M. An Administrative Jurisprudence: The Rule of Law in the Administrative State. *Columbia Law Review*. 2015. Vol. 115. P. 1985-2019.
392. Steponavičienė I. The constitutional principle of legal certainty in Lithuania: a few issues of tax legislation. *International Comparative Jurisprudence*. 2020. Vol. 6, No 1. P. 28–43.
393. SvyatoMykhaylivska Parafiya v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%2277703/01%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22\],%22itemid%22:\[%22001-81067%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%2277703/01%22],%22documentcollectionid%22:[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22],%22itemid%22:[%22001-81067%22]}).

394. The rule of law at the national and international levels. Resolution adopted by the General Assembly on 10 December 2014. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/123 (access available: 08.09.2021).
395. The rule of law checklist: Council of Europe. URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf (access available: 15.06.2023).
396. Trosin v. Ukraine. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109197> (access available: 08.09.2021).
397. Tushnet M. Defending the Indeterminacy Thesis. *Quinnipiac Law Review*. 1996. Vol. 16. P. 339–356.
398. UN General Assembly resolution A/RES/55/2: United Nations Millennium Declaration. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/55/2 (access available: 15.05.2023).
399. Volkov v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115871%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115871%22]}) (access available: 10.05.2021).
400. Vyerentsov v. Ukraine. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-118393%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-118393%22]}) (access available: 15.08.2023).
401. Waldron J. Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (in Florida). *Law and Philosophy*. 2002. № 21. P. 137–164.
402. Walter C. Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security versus Liberty? Berlin : Springer, 2014. 1479 p.
403. Zalesny J. Zasady prawidłowej legislacji. *Studia politologiczne Instytutu nauk politycznych Uniwersytetu Warszawskiego*. 2009. Vol. 13. P. 11–46. URL: <http://www.studiapolitologiczne.pl/Zasady-prawidlowej-legislacji,117589,0,1.html> (access available: 07.03.2023).
404. Žalimas D. The Principle of Legal Certainty in the Judicial Practice of the Constitutional Court of Lithuania. URL: <https://rm.coe.int/presentation-by-dainius-zalimas/1680a30560> (access available: 30.11.2023).
405. Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183128> (access available: 15.04.2023).